

۱۳۲۳ نـجی سنـه هـجریـده (۱۹۰۵ سنـه میلادیـده) قافقازده سرزده
ظهـور اولان ارمنی مسلمان دعوا سنک تار یخی

1323-cü il hicri ilinde (1905-ci miladi ilinde) Qafqazda
qəflədən baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi

اولنجی طبع

Birinci neşr

اثر: محمد سعید اوردو بادی

Məmməd Səid Ordubadinin əsəri

باکو ئروتدارلریندن آقامرتضی مختاروفک اعانه سیله طبع اولوندی
Bakı sərvət sahiblərindən Ağa Murtuza Muxtarovun ianəsi
ilə nəşr olundu

هاشم بک وزیر اوفک «صدا» مطبیه سنده ۱۹۱۱

Haşım bəy Vəzirovun "Səda" mətbəəsində. 1911

Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu

QAFQAZIN KLASSİKLƏRİ

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

QANLI İLLƏR

1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş
verən erməni-müsəlman davasının tarixi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Qafqaz

Bakı - 2007

5444

Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan

Əkrəm Bağirov,
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər

Mahmud İsmayılov
Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü
Şamil Cəmsidov
filologiya elmləri doktoru

Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər.
Bakı, “Qafqaz” nəşriyyat evi, 2007. – 184 s.

ISBN 9952-432-05-4

XX əsr Azərbaycan nəsrinin yaradıcılarından biri, böyük yazıçımız Məmməd Səid Ordubadi qələminin məhsulu olan, uzun illərin siyasi təbəddülatlarından keçmiş bu əsər tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasına kömək edən dəyərli bir nümunədir. Yazıçının 1908-ci ildə “Qanlı Sənətlər” adı ilə yazıb başa çatdırdığı kitab ilk dəfə onun “Təzə həyat” qəzeti vasitəsilə millətin sərvət sahiblərinə müraciətindən sonra Bakı milyonçu-xeyriyyəçisi Murtuza Muxtarovun maddi yardımı ilə 1911-ci ildə nəşr olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində baş vermiş erməni-müsəlman davasının müxtəlif bölgələrdən gələn müxbir məktubları əsasında təsviri münəqqişlərin məzmununu və gedişi haqqında oxucuda tam təsəvvür yaradır.

Həmin hadisələrin eyni ssenari üzrə yetmiş ildən sonra təkrarən baş verməsi sadələşməsinə keçmiş unudduğumuzu göstərir. Bu səbəbdən də əsərin yenidən nəşri xalqımızın yaddaşını oyatmağa, baş verənlərdən ibrət dərsi almasına xidmət edir.

© Bakı, 1991.

© Qafqazın Strateji Tədqiqatları İnstitutu
Bakı, Azərbaycan, 2007

© “Qafqaz” nəşriyyat evi, 2007

ÖN SÖZ*

Etiraf etməli və acınacaqlı bir haldır ki, biz yetmiş il ərzində bu və bu tipli əsərləri nəşr etməkdən çəkinmişik. Qorxmuşuq ki, bizim “Sovetlər birliyimizin” möhkəmliyinə xələl gətirə bilər. Çəkinmişik ki, bizim *qonşularla* olan dostluğumuzu poza bilər. Öz tarixi keçmişimizi – həqiqəti öz xalqımızdan gizlətməyə çalışmışıq. Bunun nə kimi nəticələr verə biləcəyini isə düşünməmişik. Hər halda düşüncələri də düşünməməyə məcbur etmişik... Görənə “görmə”, dinənə “dinmə”, - demişik. Nəticə də ki, göz qabağındadır və öz fəaliyyətsizliyimizin acı meyvələrini bu gün dadmağa məcburuq. Bizə daim tövsiyə olunub ki, öz *qonşularımızın* səviyyəsinə enməyə, ehtirasları qızıxdırmayaq, qaçqına “köçkün” deyək, onun özünü də gizlədək. Bizə qarşı yazılanlara etinasızlıq göstərək, öz yazdıqlarımızı isə yeddi qıfıl arxasında saxlayıb *mərmər örtüklü möhtəşəm binadan* çıxmağa qoymayaq, “müqəddəs dostluğumuzu” qoruyaq. Qorumuşuq və nəticədə bütün dünya xalqları qarşısında təklənmiş, vəhşi, qaniçən, cəllad, zülmkar bir xalq kimi tanınmışıq. Nə qədər böyük bir səhvə yol verdiyimizi indi anlayırıq. Görəsən, bütün bunlar bizə dərs oldumu? Görəsən, bu gündən belə ağa “ağ”, qaraya isə “qara” demək üçün biz hansı qüvvə ilə çalışmalıyıq? Meyarımız nə olmalıdır? Yəqin ki, həqiqət! Yalnız və yalnız həqiqət! Tarixi həqiqət! Təkcə belə bir həqiqətlə silahlanmış xalq öz taleyinə biganə qalmayıb gələcəyini qura bilər.

Belə tarixi həqiqətlərdən biri də 1905-ci il erməni-müsəlman müharibəsidir, məhz erməni-müsəlman müharibəsi. Çünki min bir hiylə ilə Qafqazda yaşayan müsəlman əhalisi arasında parçalanma salmağa çalışıb, onların qüvvəsini zəiflətməklə öz çirkin niyyətlərinə nail olmaq istəyən erməni millətçilərinin qurbanları yalnız azərbaycanlılar olmurdu.

* 1991-ci il nəşrində naməlum səbəblərə görə tirajdan qoparıldığı üçün burada çapını məsləhət bildik.

1905-ci il hadisələri ilə bugünkü günümüzdə baş verən münasibətləri müqayisə etdikdə səbəblərin də, nəticənin də eyni olduğunu görürük. Erməni millətçilərini çirkin məqsədlərə aparan yol və vasitələr də eynidir. Tarix eynilə təkrar olunur. Tarixin dərslərindən düzgün nəticə çıxarmayanda isə, tarix onu yaşayanlarla sərt danışır. Tarix heç bir saxtakarlığı sevmir. Zaman keçdikcə onun “yağı yağ, ayrıanı ayrınlıq” olur.

1905-ci il erməni-müsəlman müharibəsi haqqında yazılmış “Qanlı sənələr” əsəri də bu tarixin acı həqiqətlərindən biridir. Görkəmli nasirimiz Məmməd Səid Ordubadinin qüdrətli qələminin məhsulu olan bu kitab ilk dəfə 1911-ci ildə Bakıda Haşım bəy Vəzirovun “Səda” mətbəəsində Bakı milyonçularından Murtuza Muxtarovun pulu və yardımı ilə əski əlifbada çap olunsada, sonradan məlum səbəblər və biganəliyimiz üzündən təkrar nəşr edilməmiş, nəinki geniş oxucu kütləsindən, hətta tədqiqatçılardan da uzaqda saxlanmışdır. Bu publisistik əsər öz bədii dəyərindən çox elmiliyi, tarixiliyi və faktların dəqiq təqdimi, lakonik şərhilə seçilir. Müəllif, özünün də etiraf etdiyi kimi, hadisələri olduğu kimi qələmə almağa çalışmış, onlara mümkün qədər az müdaxilə edib, səbəbi göstərməklə nəticəni çıxarmağı oxucuların öz öhdəsinə buraxmışdır. Yazıçıya bu işdə öz müşahidələrindən əlavə müxtəlif məntəqələrdə olub “özü qədər etibar etdiyi” müxbirlərinin göndərdiyi dörd yüzə qədər məktub və sənədlər kömək etmişdir. Bundan əlavə M.S.Ordubadi yeri gəldikcə, o dövrün mətbuatından, rəsmi protokol və stenoqramlardan da istifadə etmişdir ki, bu da dövrün həqiqi mənzərəsini yaratmağa real zəmin yaratmışdır. Bəzən oxucuya elə gəlir ki, bütün bunlar səksən il əvvəlki hadisələr deyil, son iki ildə Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlərdir, sadəcə olaraq tarixləri səhv düşüb.

Əsrin əvvəlindəki hadisələrlə son iki ildə eyni məntəqələrdə baş vermiş hadisələrin heyvətəməz dərəcədə yaxınlığı əsərin təcili nəşrini ən zəruri bir iş kimi qarşıya qoydu. Bununla da “nə etməli, faciəli böhrandan necə çıxmalı və bütün

bunların bir daha təkrar olunmaması üçün hansı yolla getməli?” suallarının cavablarına doğru gedən cığırlara güclü işıq salmış oldu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Qanlı sənələr” (“Qanlı illər”) əsəri ilk dəfə ərəb əlifbası ilə təxminən səksən il bundan əvvəl nəşr olunmuşdur. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərinin və M.S.Ordubadinin gənclik illərinin məhsulu olan bu əsərin orijinaldakı dilinin ağır və ərəb-fars tərkibləri ilə zəngin olması təbiiidir. Əsərin belə bir şəkildə yeni nəşri isə, şübhəsiz ki, müasir kütləvi oxucu üçün çox böyük çətinlik yarada bilərdi. Ona görə də ən geniş oxucu tələbatını nəzərə alaraq əsərin dili sadələşdirilmiş, çətin anlaşılan söz, ifadə və tərkiblər məzmunə xələl gətirmədən müasir Azərbaycan sözləri ilə əvəz edilmişdir. İş prosesində əsərin bədii dəyərini aşağı sala bilən bəzi cümlə və təkrarlarla bağlı çox cüzi ixtisar işi aparılmışdır. Şərhə ehtiyacı olan bəzi sözlərin izahı müvafiq səhifənin axırında verilmişdir.*

Əsərin özündən gələ bilən və ya coğrafi adları çevirərkən ərəb əlifbasının xüsusiyyətlərindən doğa bilən nöqsanlara görə əvvəlcədən üzr istəyirik. Bu haqda fikrini bizə bildirənlərə bu başdan minnətdarlığımızı bildiririk.

Azərbaycan xalqının mənliyi və Azərbaycan torpağının toxunulmazlığı yolunda canlarından keçmiş şəhidlərimizin ruhu şad olsun! Amin!

Əkrəm Bağırov

* Tərtibçinin səhifə axırında verdiyi izahlar yeni nəşrdə kitabın sonunda təqdim edilmişdir.

QANLI İLLƏR

Ümumrusiya, Polşa və Finlandiyanın höknran və padşahı böyük imperator II Nikolay Aleksandroviç həzrətlərinin ədalətli və xoşbəxt zamanında 1323 hicri – 1905 miladi ilində nəcib islam milləti ilə qədim erməni milləti arasında iğtişaş baş verib, hər iki xalqın milli tarixinə bir kədər, müsibət səhifəsi bəxş və əlavə əyləyən Qafqazın son hadisələrinə dair qələmə alınmışdır.

KİTABA ƏLAVƏ

Qafqazın son inqilablar dövrünə həsr olunmuş əsərimiz Ağa Murtuza Muxtarov cənabları tərəfindən nəşr olunub yayılmışdır. Tarixin gələcək üçün böyük əhəmiyyətini mülahizə edən Muxtarovlar əməl və arzularında müvəffəq olsunlar. Millətimiz isə belə millət babalarını unutmazlar, ümidindəyik.

Məmməd Səid

MƏQSƏDİN ƏRZİ

Bu olmuş tarixi vücuda gətirmək üzrə qələmi əlimə aldığım zaman özümdə bir kədər, bir müsibət xatirələri hiss edirəm. Qəbə! Əlimdəki qələm hər zaman qanlı illərdə qəflətən baş verən faciələri yazmaq istəyir, vicdanım da bu ülvi vəzifəni ifa etməkdə qeyri-iradi bir həvəs göstərir. Zəif duyğularıma gəldikdə qanlı illərdə ucalmış fəryad və məzlumların maddi və mənəvi təsirindən irəli gələn, dözülməsi mümkün olmayan bir hala təsadüf edib özünü böyləcə davamdan məhrum buraxır.

Hər halda tarixi qələmə almağa cəsarət edib bəşər dünyasının hər nöqtəsinə qəm dağı olan bu sadə əsərimi yaradıb meydana çıxarıram. Daha açıq, daha doğrusu, iki millət arasında baş verən faciələri yazmaq və vətən övladlarına keçmiş müsibətlərdən bir ibrət yadigarı kimi bir parça vətən fəryadnaməsi vücuda gətirdim. O bir olan Allahın köməkliliyi ilə iki il müddətində toplanması və yazıya alınması başında çalışdığım bu qiymətli əsərin tamamlanmasına nail oldum. Mənlərə təşəkkür ki, zəif duyğularımın istəyincə olmayaraq şənimdən üstün, qədrimdən artıq olan fəxrə nail olaraq ucalara yüksəldim. Çünki millətimin ən əhəmiyyətli, ən lüzumlu bir xidmətini öhdəmə alıb və ifasında qüsurlu qalmayıb, mənə, ali bir vəzifəni qazandım. Həqiqətdə, mən bu ali və iftixar olunan dərəcəni kəsb etmək qüdrətində deyildim. Həm də qələm və qüdrətimdə belə mühüm bir vəzifəni ifa üçün bir qabiliyyət, bir bacarıq da yox idi. Məni bu dərəcələrə çatdıran hörmətli müxbirlərimin milli qeyrət hissələri, bir də vicdanımdır, əvət, vicdanım! Bütün Qafqaz millətlərinə, istər erməni, istər müsəlman, məlum ola ki, bu tarix hər cür şəxsi və milli qərəzdən uzaq olub hər nöqtədə üz vermiş faciə və hadisələri olduğu kimi yazıb oxuculara tam ehtiramla təqdim edəcəkdir. Hər tərəfdən müxbirlər vasitəsilə mənə yetişmiş 245 məktubun hamısı saf-çürük edilmiş, məzmununa xələl yetirilmədən, yalnız tarixin və yazıçının üslubuna müvafiq bir dilə çevrilmişdir. Erməni və müsəlmanlar burasını da bilməlidirlər ki, hər səmtdə lənətə layiq görülmüş bir sıra çoban-çoluq vuruşması, şəxsi qərəzi, yaxud bir neçə nəfərin xüsusi mənfəəti naminə baş vermiş oğurluq və cinayət əməllərinə bu əsərdə qətiyyətlə yer verilməmişdir. Fəqət, bəzi nöqtələrdə baş vermiş milli hərəkətlər, hər iki tərəfin qalibiyyət və məğlubiyyəti, xəsarət və tələfatı düzgün və qərəzsiz olaraq yazılmışdır. Bunu da hamı bilməlidir ki, dəfələrlə “İrşad”¹ və “Tazə həyat”² qəzetləri vasitəsilə ətraf müxbirlərdən məlumat tələb etdiyim vaxt qərəzsiz və bitərəfənə bir şəkildə yazmalarını təmənnə etmişdim. Yəni, məlumat almaq arzusu ilə mühərrirlərə, qələm sahiblərinə məxsusi məktublar göndərib

iğtişaş günlərində məhəlli hökumətin hər iki tərəf barəsindəki rəftarını sormuşdum. Mən çox fəxr edirəm ki, hər cür fitnəkar məqsədlərdən uzaq, hər növ şəxsi qərəzdən kənar olan məktublar alıb bu məcmuədə dərc etdim (Allah hamısından razı olsun!). Ümidvaram Səidin bitərəfanə yazılmış bu sadə və mükəmməl tarixinə müsəlman və ermənilərin hörmətli yazıçıları islah nəzəri ilə yanaşsın, saf ürək, pak qəlb, səlim vicdanı ilə qəbul edib, Səidlərini başıuca edəcəklər. Əslində mən yazıçı deyiləm. Fəqət, zərrənin dünyanı işıqlandıran günəşə olan nisbəti qəbilindən möhtərəm yazıçıların arxasınca sürünürəm. Bunu da bütün Qafqaz millətləri bilməlidir: mənim bu əsəri yazmaqda məqsədim millətimizi məsuliyyətdən qurtarmaq; insanpərvər kimi tanımaq, həmçinin erməni qonşuları məsul tutmaq, vəhşi və insaniyyətdən uzaq bir varlıq kimi nişan vermək də deyil. Bəs nədir? Mənim məqsədim müsəlman və ermənilərin iki il ərzində törətdikləri səhv və xətalarnı söyləməkdir... Bəlkə, onların və bizim bu xətalardan ötrü təəssüfə layiq bir halda gələcək qarşısında xəcalət çəkəcəyimizi deyib durmaqdır. Burasını da oxucular düşünməlidir ki, mənim ümdə məqsədim müsəlmanların elmsizlik, anlamamazlıq səbəbindən bu bəlalara düşdüyünü deyib, ermənilərin də bir para yazıçıların xam xəyallarına qurban olduqlarını onlara bildirməkdir. Bunu da bilməliyik ki, mənim bu əsərim zahirən büsbütün hadisələr isə də, hər iki millətə mənəvi səmərələr və faydalar verəcəkdir. Ümid ki, hər iki millət öz səhv və xətasını düşünmək üçün hörmətli erməni yazıçıları bu bitərəfanə olan əsəri rus, yəni erməni dilinə tərcümə edib, vətən övladlarına bir intibah güldəstəsi olaraq əmanət qoyacaqlar. Bu yol ilə əsrlərində bir belə cinayətlərə meydan verəcək bir para kimsələr olarsa, qarşısını almağa çalışacaqlar. Bunların hamısından sonra mən özümə lazım bilirəm ki, müharibələrin baş vermə səbəbini yazıb, hər iki millətin qan intiqamı almaq üçün qəlblərində bəslədikləri evlər yıxan xəyallarına məhəbbət və qardaşlıq suları səpim. Bu hadisələrin baş verməsi və səbəbi barədə Rusiya və Qafqaz mətbuatı ilə yanaşı, Avropa və Amerika mətbuatı qızğın-qızğın

canfəşanlıq etməkdə idilər. Bunu da bilməliyik ki, xarici mətbuat səhifələrində müzakirəyə qoyulmuş məqalələrin hamısı bir-birinə zidd, təzadlı fikirlərlə qarşı-qarşıya durmaqda idilər. Bunlardan hansının haqlı, hansının haqsız olduğunu deməyə ehtiyac olsa da, hələlik bu kiçik səhifələrdə yerin və vaxtın azlığından təfsilatdan vaz keçib, bu hadisələrə səbəb dörd mühüm cəhəti deməklə kifayətlənəcəyəm. Bu dörd səbəb isə ardıcılıqla ərz və bəyan olunacaqdır.

Məramın ifadəsi. Xalqımız Qafqaz hadisələrinin baş verməsini çox səbəblərlə bağlayır. Bu barədə yuxarıda deyildiyi kimi, mətbuat səhifələrində bir çox keşməkeşlər olduğu da gizli qalmamışdır. Ancaq onların hamısını yazmaq imkanına malik deyiləm. Zira, məslək və əqidəmə zidd olduğu kimi, köhnəlmiş dərdləri təzələmək kimi bir nalayiq əməldən də həzər edirəm. Fəqət, məlumat və qüdrətim qədərincə bu iğtişaşlara səbəb dörd şeydir – deyib, isbatdan da geri durmayacağam. **1-ci səbəb erməni Daşnaksutyun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etdiyidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı teatrolar oynandı...** Bu sözləri insafı olan erməni və müsəlman inkar etməz, zənnindəyəm. Mənə yetişmiş 245 məktub, Daşnaksutyun partiyasının fəaliyyətinə dair dörd yüzdən artıq məlumatlar yazı stolunun üstündə durur. O qədər ürəkağrıdan və yanıqlı xəbərlərin hamısına bu səhifələrdə yer olmadığından yalnız bir neçəsini göstərməklə kifayətlənirəm.

1. 1905-ci il 18 noyabrda Gəncədə baş vermiş hadisələrdən əvvəl noyabr ayının 8-də daşnaksutyunların müsəlmanları müharibəyə çağırmaq üçün Bəhmənli sakinlərini təqsirsiz və günahsız öldürmələridir. 2. Yəni, Gəncədə bir iranlı biçarənin daşnaksutyunlar tərəfindən öldürülməsidir. 3. Yəni də, Gəncədə erməni hissəsi olan Qoşa Çinar məhəlləsində Molla Cəlilli sakinlərini daşnaksutyunların gülləbaran etmələridir. 4. Gəncədə Amos Perovun dəyirmanında 12 noyabrda bir müsəlmanın daşnaksutyunlar tərəfindən öldürülməsidir. 5. Qazax uyezində general-qubernatorluq edən Levintskinin daşnaksutyun hərəkəti barəsində canişin qraf Voronsov-Daşkov həzrətlərinə vurduğu

teleqramıdır ki, 9 mart 54 №-li "Kaspi" qəzetində dərc edilmişdir. Ümid ki, bütün oxucular oxuyub və eşitmişlər. 6. Gəncə hadisələrindən sonra *hnçaqist* komitəsi ali məqamından edilmiş sülh və barışığın daşnaksutyun tərəfindən pozulmasıdır ki, bunu ermənilərin özləri təsdiq etmişlər. Bu əhvalat da Gəncə hadisələrində təfəsilatı ilə ərz və bəyan ediləcəkdir. 7. Naxçıvan faciəsinə bir neçə gün qalmış bir nəfər müsəlmanın yerində namaz qıldığı məqamda daşnaksutyunlar tərəfindən şəhid edilməsidir. Müxtəsər, Şuşada, Bakıda, Cəbrayıl və Cavanşir, həmçinin Zəngəzur uyezdlərində daşnaksutyunlardan bir çox cinayətlər peyda olmuşdur ki, məcmuədə ardıcılıqla ərz və təqdim edildiyindən burada təkrarına lüzum görülmədi.

Bunlardan başqa, erməni Daşnaksutyun partiyası komandanlarının necə qaniçən olduqları barədə Hamazasp, Aram bəy, Murad, Bedo, Ağabəylərin, Baqratların, Soqrad və qeyri-qeyrilərin oynadıqları rollar kifayət edər, zənnindəyik.

2-ci səbəb məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. Böyük Rusiya inqilabına görə mərkəzi hökumətin başı özünə qarışdığından xırda məmurlar özbaşınalığa üz qoyub erməni-müsəlman iğtişaşlarının sakitləşməsi üçün bir tədbirdə bulunmadılar. Bulundularsa da, ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfə növbənöv vicdansızlıqlar etməkdə idilər. Demək ki, bir tərəfi əzib qoyduğundan, əzilən camaat qarşı tərəfdən intiqam almaq üçün hər cür təşəbbüslərdə bulunmağa məcbur olurdular. Budur ki, Qafqazın gözəl şəhərləri dağıdılıb yandırılır, yurdlarımız qan çalmasına döndərilirdi. Bunlara şahid Naxçıvan uyezdinin naçalniki Angil kimi vicdansızların fitnəkar hərəkətləridir. Belə ki, yanan atəşləri söndürməyib, əksinə, caniləri bir sıra cinayətlərə sövq edirdi.

Bunları izah üçün bir mübahisə yeri qalmamışdır. Zira, Naxçıvan hadisəsində layiqincə söylənmişdir. Məncə, bunları gizlətmək hər iki millətin istiqbal təşəbbüsünü zayə və xələdar edər. Angil naçalniklərin lənətəlayiq hərəkəti nəticəsində Naxçıvanda ermənilər qəzəbə gəlib məğlub edildi. Məğlub olub

da, sonrasında Krılov kimi kazak komandanları kazakları ermənilərlə əlbir edib, müsəlman dükanlarını yandırmaqla müsəlmanları canlarından əziz olan mallarından məhrum və naümid etdi.

Bunları isə gizlətmək Peyğəmbərimizin lənətinə giriftar olmaq kimi Allaha xoş gəlməyən bir işdir, zənnindəyəm və bunlardan əlavə general Qalaşçapovun Şuşadakı hərəkətləri üstə dediyim sözlərə gözəl sübutdur. Müxtəsər, bunları ətraflı yazmaq üçün çox vaxt lazım olduğundan oxucularımızın bunları nəzərə alacağı zənnindəyəm.

3-cü səbəb və iğtişaşa gəldikdə, müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır. Müsəlmanlar elm və siyasətdən bixəbər olduqlarından hökumət məmurlarının Qafqazda tutduğu əqidəsini və ermənilərin o əqidədən necə istifadə etdiklərini düşünmədilər. Bakı faciəsindən sonra erməni-müsəlman hadisələrinin bu qədər uzanmasına səbəb müsəlmanların elmsizliyidir, digər bir cəhət var isə, o da müsəlmanların silahsız və müasir işlərdən xəbərsizliyidir. Burasını düşünməliyik ki, ermənilər Bakıda müsəlmanları yoxlamaq üçün öz əsgərlərinə müəyyən işarə verdilər. O vaxt müsəlman camaatı hazırlıq görüb ayıq tərپənsəydi, erməniləri bir oyanışa, bir tənbiyə uğratsaydı, Qafqaz faciələrinə büsbütün son qoyular, müsəlmanların da təbii şücaət və rəşadəti onlara məlum olardı. Əvvəlinci faciələrdə ermənilərin bütün Qafqazı işğal altına alacaq qədərində əsgərləri yox idi. Ermənilər yalnız hiylə və siyasətlə iş tutub bir ovuc könüllü əsgərlərlə müsəlmanların qüvvəsini əzmək istəyirdilər. Belə ki, Bakıda sülh edib müsəlmanları yatırtmaqla Şuşada müharibəyə başlayır, Şuşada sülh edib Gəncə quberniyasının sair yerlərini yandıрмаğa və dağıtmağa təşəbbüs edirdilər. Müsəlmanlar isə əvvəlcə bunları bilməyib sonralar gözlərini açdılsa da, ermənilər Türkiyədən və İrandan əsgər yığıb müsəlmanları əzməyə başladılar.

Bunları isbat üçün Oxçu-Şəbadək hərб meydanında tapılan iki erməni cənazəsi kifayət edər ki, hər birindən bir məktub çıxmaqla biri türkiyəli, digəri isə iranlı olduğu meydana çıxdı.

Bəli, mətləbə qayıdalım, müsəlmanların elmsizliyi bu iğtişaslara üçüncü səbəbdır, demək olar.

Dördüncü səbəbə gəldikdə ermənilərin avtonomiya – idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır. Bu səbəbiyyəti isbat üçün qələmə bir o qədər güc sərf etmək lazım deyil. Zira, ermənilərin hər aybaşı Londona, Parisə, Amerikaya qaçıb ərizə hal etmələri bunlara kamil bir sübutdur. İngiltərənin verdiyi proqrama uyğun olaraq Türkiyədə muxtariyyət idarə həvəsində bir xeyli çalışdılar. Nəhayət, erməni qırğını Sasun, Zeytun, Van faciələri³ düşəndən sonra İngiltərəyə bir də müraciət etməyə məcbur oldular. İngiltərə isə son dəfə olaraq - “Britaniyanın hərbi gəmiləri Türkiyənin Anadolu dağlarında cövləndən acizdir, nə yapayım,” – deməklə erməniləri Türkiyədə idarə muxtariyyəti həvəsindən bir növ düşürdü. İngiltərədən naümid olan ermənilər qırğından sonra Katalikos Mkrtiç cənablarını Berlində, yəni Almaniyaya göndərməyə məcbur oldular. Mkrtiç cənabları Almaniya kabinetindən “indi qılinc zamanıdır” sifarişini ermənilərə yetirən kimi ermənilər Türkiyədə münəzzəm bir Daşnaksutyun partiyası təşkil və tənzim etdilər. Türkiyə hökuməti isə gözünü bərəldib dörd göz ilə bu işlərə baxdığından Mkrtiç cənablarını İstanbuldan Qudsi-Şərifə qovub Daşnaksutyun partiyasının da rəvacına əsla meydan vermədi (Necə ki, ermənilər Tiflisdə erməni-müsəlman sülh məclisində Daşnaksutyun partiyası barəsində lazımınca məlumat vermişdilər). Ermənilər Türkiyədə onların tazə partiyalarının rəvacını qeyri-qabil gördükdən sonra Qafqaza göz dikərək qədim əsrdən İranın bijənləri⁴ tərəfindən təxrib edilmiş Ermənistanı diriltmək həvəsinə düşdülər. Buna şahid 1878-ci ildə baş verən Qars müharibəsində şücaət göstərən erməni polkovniki Loris-Məlikovun Eçmiədzin yaxınlığında olan Ani xərabəsini dövlətdən tələb etmək kimi əsassız xəyalıdır. Bunların banisi və göstəriş verəni isə erməni yazıçısı Arsruni cənabları idi. Bu cənab Türkiyə şəraitinə baxıb, işin çətinə düşdüyünü görüb,

* **Ani xərabəsi** - qədim erməni idarə mərkəzi imiş. Məlikovun xəyalı burada qədim hökuməti bərpa etmək idi.

erməniləri Qafqaza daşımağı məsləhət görmüşdü. Erməniləri Qafqaza daşıyandan sonra Arsrununin ömrü vəfa etməyərək, bu aralarda vəfat etdiyindən əvvəlinci Dövlət Duması vəkillərindən Bahadurov cənablarını yerinə naib qoymuşdu. Bu cənab hər halda bir fürsət axtarırdı ki, Arsruni dünyadan gedəndə ona vermiş göstərişə - təlimata itaət etsin. Axırda erməni-müsəlman qırğını salıb, salıb da Dövlət Dumasına vəkil seçildi. Bu cənab Peterburqa yollandığı zaman ustadının verdiyi göstərişi – təlimatı özü ilə aparıb Dumada elan etmək istədi. Belə ki, erməni və müsəlmanı müharibə səbəbinə bir-birindən ayırmaq niyyəti ilə Bakı quberniyasını və Gəncə quberniyasının aran yerlərini müsəlmanlara verib, İrəvan quberniyasını, Gəncə quberniyasının yaylaq və dağbasar ölkələrini ermənilərə verib, bunları da Qars sancağı ilə birləşdirib Erməni səltənəti təşkil etmək idi. Ermənilərin çoxdan bəri bu xəyalda olduğuna bu dəlalət edə bilər ki, Qars camaatına “Rusiya sizlərdən əsgər tutacaq” – deyib qorxutmaqla onların ölkənin başqa yerlərinə hicrət etdirirdilər. Yəni Qafqazda şiaməzhəb müsəlmanlara məsləhət görürdülər ki, köçüb İrana getsinlər. Müxtəsər, bu tövr ilə ermənilər tədarük görüb öz milli istəklərinə yetişmək üçün bir çox təlaşlar edərdilər. Belə ki, növbəti təşəbbüsdən sonra Bakı faciəsinə girişdilər ki, Arsrununin vəsiyyətinə əməl edib, müsəlmanları təzyiq ilə baba yurdlarından qovub, yerlərində səltənət qursunlar. Bunlardan məlum olur ki, iğtişaşın dördüncü səbəbi ermənilərin avtonomiya – idarə muxtariyyəti kimi əsassız olan xəyallarıdır. Arsruni cənablarının ruhu məndən inciməsin, yəni qoca bir yazıçı olduğundan hörməti biz kimi acizlərə vacib və bəlkə lazımdır.

Pak ruhu şad olsun!

Məmməd Səid

QANLI BAKI FACİƏLƏRİ HAQQINDA

1905-ci ilin 6 fevralında qəflətən baş verən və hər iki millətin tarixində qara bir peşmançılıq səhifəsi olan Bakı faciəsinə dair qələmə alınmışdır.

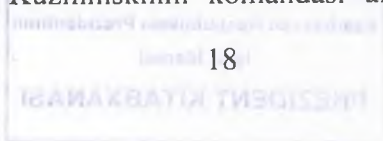
Məqsədin ərzi. Müqəddimədə söylədiyimiz kimi, hər hansı xəyala uymuşdularsa, ermənilər müsəlmanlar əleyhinə qiyam fikrinə düşüb müxtəlif təşəbbüslərdə bulunurdular. Onlar hər tərəfdə müsəlmanları sıxışdırmaq, acı-acı sözlərlə münasibətləri kəsmək kimi ürək sıxan rəftarlara başlamışdılar. Müsəlmanlar isə işin axırını çox böyük bir hüznə xatırlayıb, ancaq əsas müdafiəni əldən buraxmayıb ayıq dolanırdılar. Məhəlli hökumət isə bir sıra yüngül cinayətlərlə baş girləsə də, belə mühüm işlərin qabağını almaq kimi əməllərdən uzaq idi. Bundan anlaşılır ki, bir-birindən dostluq əlaqəsini kəsmiş hər iki millət bir-birinə qarşı buraxılmışdı. Bu vaxt ermənilər artıq müsəlmanları sıxışdırmağa başlamışdılar. Ermənilərin bir qismi iğtişası alqışlamırdırlarsa da, güclü və nüfuzlu tərəfi iğtişanın bu gün baş verməsini sabahdan münasib sayırdı. Halbuki, bu halı istəyənlər partiya komitələri olduğundan sözləri təsirsiz deyildi. Necə ki, elə də oldu. Olub da fevral ayının 2-də Ağarza adlı bir müsəlman Quba meydanı adlanan yerdə erməni komitəsi tərəfindən öldürüldü. İslamlara təsir edən belə bir faciə baş verdikdə, daha açıq desək, müsəlmanlar milli heysiyyətlərini təhqir olunmuş görəncə, təsəvvür edin, müsəlman könüllülərini saxlamaq olarmı?! Belə-belə işlər müsəlmanları son dərəcə qəmgin edib çaşdırdığı halda müsəlman başçılarından intiqam üçün hökm verilmədi. Nəhayət, istintaq və ya sair bir iş üçün aparılan müsəlman məhbusu yolda erməni soldatı tərəfindən günahsız öldürülüb, müsəlmanlar daha da dağdar edilir. Bu vaxt dünyamızı qan dəryasına sövq edən fevral ayının altısıydı. Bu gün elə bir gün idi ki, ermənilər araya

qarışıqlıq salmaq istədikləri halda, müsəlmanlar buna məəttəl qalmışdılar. Beş dəqiqə sonra bir-birindən münasibəti kəsib, bir-birinin qətlinə çalışan hər iki mehriban qonşu artıq bir-birilə ehtiyatla dolanırdılar. Nəhayət, süni və çoxdan bəri hər iki millətin zatına qondarılmış iğtişas bombası partladı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsir şiddətindən yanıb yaxıldı, deyilsə daha düz olar. Görəsən, o partlayıcı maddə həqiqətdə bomba imiş? Bəli, bu bomba fevralın altısında baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza buradan atəş açıldı. Bu gün hər tərəfdə, yəni Bakının bütün sahələrində iğtişas gözlənirdi. Babayev adlı bir müsəlmanın ölmək xəbəri yayılandan sonra müsəlmanlar da açıq-açığa hərbə qalxaraq ermənilərə yürüş etdilər. Dördüncü sahədə də atışma başlanıb tərəflər bir-birini heyratlı dərəcədə bombardman edirdi. Ermənilər tam ciddiyyətlə işə başlamışdılar. Babayev adlı müsəlmanın qətindən yarım saat sonra Voronsovski küçəsində konka konduktoru Artyom Şinkov öldürüldü, Tsitsiyanovski və Çadrovi küçədə bir naməlum rus naməlum şəxslər tərəfindən qana boyanıb yerə sərilirdi. Bu adamlar öldükdən sonra bütün sahələrdə tam şiddətlə atışma başlanıb, aramsız olaraq hər iki tərəfdən döyüş silahlarına əl atılmışdı. Həmən gün və gecəsi şəhərdə böyük gurultu-şaqqıltılar zahir olurdu. Gecə sübhə kimi şəhərdə atışma səsi var idi ki, səhər tezdən küçələrdə öldürülmüş 13 nəfər azarxanaya aparıldı. Fevralın 7-də hər tərəfdə atışma başlanıb, ermənilər ümumi hərbi qiyama başladığılarından müsəlmanlar da açıq-açığa tufəng-tapança götürüb, hərbə girişməkdə idilər. Ermənilər bu halda müsəlmanların hücumuna davam gətirə bilməyərək qaçmaqda və evlərinə pənah aparmaqda idilər. Damlardan, pəncərələrdən müsəlmanların və gəlib keçən bütün tayfaların üzərinə ardı-arası kəsilmədən atəş açılırdı. Krasilnikovların evlərindən, *Madrid* mehmanxanasından və Krasilnikovların o biri evlərindən ki, Bazar və Qubernski küçələrinin küncündədir, böyük atəş açılırdı. Mayılovun və Korsakovun evlərindən və Məlikovun evindən ki, hamam da ordadır, müsəlmanların qarşısına vahiməli atəş açılmışdır və yenə Tağıyevin evinin yuxarı mərtəbəsindən gəlib-

gedən camaata fərq qoyulmadan güllə atılırdı. Bu vaxtda Bakının və zavodların elə bir yeri qalmamışdı ki, iğtişaş sirayət etməsin. Ümum camaat bir-birinə qarışıb silah işlətməkdə idi. Övrətlər uşağın əlindən tutaraq o tərəf-bu tərəfə qaçır, ancaq heç bir tərəfdən aman tapmayıb sərgərdan olurdular. Bu vaxtlar Balaxanıda böyük vuruşma və yanğın düşür. Müsəlmanların dil bilənləri erməniləri hifz edirdilər. Həmən gün elə bir gün idi ki, küçələrdən əlli nəfərə qədər erməni ölüsü yığıldı. Müsəlmanlara gəldikdə yaralı və ölüləri daşıyıb öz evlərinə aparırdılar. İğtişaş nəticəsində müsəlmanların bir çoxunun imarətləri və mağazaları dağıdıldı və qarət edildi. Ermənilərdən isə Minas Simonov, Muqduşi Oqanesyans, Ayrapetyans qardaşlarının və başqalarının dükanları qarət edildi. Bu dükanların qarətini dayandırmaq üçün polis qulluqçularının əlində lazımınca müdafiə aləti olmadığından onları qarətçilərdən qorumaq mümkün olmadı. Yəni qarətə son vermək imkan daxilində deyildi. Zira, qarətçilərin çoxu, müsəlmandan – İran fəhləsi, ermənidən isə Türkiyədən gəlmə daşnaksutyun və sair könüllülər idi. Buna görə də bu qarətçilərin əməlinə son vermək olmaz idi. Fevralın yeddisində, yəni müharibənin şiddətli zamanında iyirmi nəfər kazak abxoda çıxıb, hər on nəfəri bir dəstə olaraq, birisi Şamaxinskədə, digəri Bazarda idi. Atışmanın şiddətli vaxtı xidmət halından məhrum və aciz qalan pristavlar bu kazaklardan kömək tələb etsələr də, az olduqlarına görə onlardan “kömək edə bilmərik” cavabını alırdılar. Saat on iki radələrində şəhərin halı təhlükəli bir vəziyyət almışdı. Müsəlmanların könüllü cavanları çox cəsarətlə ermənilərə və onların nizami soldatlarına qarşı dururdular. Müsəlman başçılarına gəldikdə erməniləri yeri düşdükcə hifz və himayət edirdilər. Bu əsnada hökumət tərəfindən hər tərəfə on nəfər olmaqla dəstə ilə soldat göndərilirdi ki, bu da bir boş xəyal imiş. Zira, on minlərcə müharibə edənə bir-birindən ayırmaq üçün on deyil, minlərcə soldat və ciddi surətdə çalışan komandanlar lazım idi. Sakitliyi bərpa etməyə əmr alan dəstələrdən Salyan polkunun podpolkovniki Kuzminskinin komandası altında on iki nəfər

soldat saat on birdə şeypur-balaban ilə çıxsa da, camaat bir az dağılır, ləqət onlar keçib gedəndən sonra yenə qarət və qətlə davam edirdilər. Bir sahənin pristavı şəxsən polkovnikin yanına gedərək “əmr veriniz, soldatlar bir neçə atəş açıb camaatı hədə ilə dağıtsın” dedikdə, “sizə borc deyil, biz öz qulluğumuzu yaxşı bilirik” cavabını almışdı. Söz yoxdur ki, pristavlar kimi, atəşin şiddətlə getdiyi məhəllədə vəzifədə olan şəxslər də elə cavab aldıqda xidməti boşlayıb güllə düşməyən bir yerə gedəcəkdir. Necə ki, belə də olurdu. Deyilənlərdən məlum olur ki, iki qanlı camaat bir-birinin öhdəsinə buraxılmışdı. Amma burasını da deməliyik ki, müsəlmanlar insafı əldən buraxmayaraq hər tərəfdə erməniləri hifz edir, evlərində saxlayıb yemək-içməklərini verirdilər. Krasnovodsk və Suraxanski küçələrində, kilsənin küncündə və Bolşaya Morskaya küçəsində müharibə tam şiddətlə davam edirdi. Bu küçədə müsəlmanlar bir çox erməniləri hifz etdilər, o cümlədən yüz doxsan beş nömrəli evdə Akim İsayeviçin ailəsi və özü hifz olunub, qətl-qarətdən kənar qalmışdılar, mühafizəçi müsəlman isə Ağakişi Əliyev və Əliyevin qardaşı Hüseyinqulu Kərbəlayı Abdulla oğlu idi. Bu barədə ermənilərin özləri məktub vasitəsilə razılıq etmişlər ki, imzaları aşağıda göstərilir: Mikayıl Artyomyans, Babacanov, Sarkis Minayeviç Ovanesov. Müharibənin ən şiddətli getdiyi yerlərdən biri Malakan bağının ətrafı idi. Orada da bir çox erməni hifz edilmişdi. Ağadadaş Vəliyevin evində Arşak Durniyans adlı bir erməni iki nəfər gimnaziyada oxuyan çocuqları ilə hifz olunub yemək-içmək verilmişdir. Həmin erməni ailəsi öz qonşusu Hüseyinqulu Mahmudov və Məşədi Hənifə Cəfərov tərəfindən mühafizə edilmişdi. Qeyd olunmalı hal burasıdır ki, həmən məhəllədə olan ərsiz, sahibsiz müsəlman övrətləri dəstələrin qarşısına çıxıb qonşu ermənilərin əmlak və canlarını hifzə çalışmışlar. Arşak Durniyans bu barədə razılıq məktubu da yazmışdır. Məktubun tarixi 19 fevral 1905-ci ildir.

Bu qanlı günlərdə altı fevraldan başlayıb Stepan Avetisov, Arzumanovlar və başqaları hifz olundular. Bir müsəlmanın evində ki, əvvəlinci müharibədə əmisi oğlu Ağarza Babayev

ermənilərin əlində öldürülmüş, vəqədə, islamıyyətin şan-şöhrət, insaf və mürüvvətini aləmə bildirmişdir. Baxınız, əmisi oğlu erməni əlində vəhşicəsinə öldürülür, özü isə bir çox erməni mühafizə edib, Davud Oxanesovun bütün ailəsini və tamam o evdə olan kirayənişnləri yeməklə doyurub, qətl-qarətdən xatircəm edir. Yaşasın insafli qardaşlarım! Yaşasın ki, islamın şan və əzəmətini aləmlərə bildirmişlər. Küçələrdə o tərəf bu tərəfdə qan tökən ermənilər isə ələ keçən əlsiz-ayaqsız müsəlmanları qırıb-kəsməkdə idilər. Müsəlman övrətləri o tərəf, bu tərəfdə erməni qorxusundan titrəyib, çocuğunu unudurdu. Fəqət yenə bu əzəmətli bacılar kişilərinə qoşulub min il bir vətəndə yaşadıkları erməniləri himayət edirdilər. Buna şahid üç nəfər müsəlman övrətinin əlli nəfər erməni hifz etməsidir ki, dörd gün müddətində bunların cümləsini yeməklə doyurmuşdur. Razılığı imza edən Qaraxanyans adlı bir ermənidir ki, məktubu yazı stolunun üstündə əmanət saxlanmışdır. Yaşasın ismətli və mürüvvətli analarım. Yaşayın da insafli çocuqlar tərbiyə etsinlər. Fevralın səkkizi gecəsi məmuriyyət və şöhrətlə məşhur olan Bakı şəhəri cəhənnəmə çevrilib bir tərəfdən bombaların partlaması, digər tərəfdən uca və ali imarətlərin yanıb vulkanlara bənzəməsi, bir tərəfdən neft zavodlarının, budkaların yanğısından səmaya qalxan alovlar insanı çaşdırıb qoyurdu. Bu gecə, hər tərəfdən mühafizəçi qoşun dəstələri götürülüb şəhər mühafizəsiz qalmışdı. Şəhər içində qarətçilər və bir də xələflərinin bihudə qana qər qolmalarını görüb axirətdən Bakı şəhərinə tökülmiş ruhlar idilər ki, bizim belə halımızı görüb lənət oxuya-oxuya yerlərinə qayıtmaq arzusunda idilər. Bu gecə vəhşilər qətl-qarətə əl açıb bir çox müəssisələr və fabrikaları yandırıp dağıtdılar. Ən başlıca qarət Tsitsiyanovski və Qubernski küçələrində başlanıb hər iki tərəfə böyük xəsarətlər yetirildi. Fevralın səkkizində hər tərəfdə qətl-qarət davam edirdi. Necə ki, Mirzə Aramyansın maqazininin əşyaları qarətçilərdən alınıb arabalarla polis idarəsində mühafizə olunmaq üçün aparılırdı. Saat ona yaxın Suraxanski, Voronsovski küçələrində Aslanovun evinə tökülüb üç-dörd ev dağıdıb talan etmək istədilər də, mühafizəçilər

tərəfindən mane və müdafiə edildi. Yuxarıda qeyd edilmiş küçələrin küncündə və bulvarlarda qarət tam şiddətlə davam edirdi. Gecə qaranlıq düşdükdə həmənlər evləri qarətdən sonra yandırmağa başlasalar da, qorodovoylar sandığı atəşli halda aşağı atıb söndürürlər. Bu vaxt Suraxanski küçəsində bir müsəlmanın evi faciəli surətdə qarət olunur və yandırılır.

Bu islam evi ermənilərlə dolu olub ki, hamısı qətl-qarətlə məşğul imişlər. Bu barədə dördüncü sahənin pristavı lazımı yerinə mümkün olan məlumatı vermişdir.

Ermənilər isə bu tərəflərdə müsəlmanları şiddətli surətdə bombardman edirdilər. Bu halətə heç kəs davam gətirə bilmirdi. Necə ki, bütün qoşun dəstələri də atəşin şiddətindən davam gətirə bilməyib hamısı qaçmağa üz qoydu.

Atışma getdikcə daha da artdığından iki nəfər müsəlman məzlum surətdə qətl edildilər. Həmin bu vaxtda pristavlar polismeysterin tərəfindən məmur olub Dağıstan polkunun bir dəstəsi ilə yanğı komandasına köməkdə bulunacaq idi. Yanğı dəstəsi təşəbbüsdə bir az təxir etdiyindən dördüncü sahənin pristavı bir dəstə qoşun götürüb Aslanovun evinin həyətinə daxil olur. Pristav və qoşun əhli evə daxil olar-olmaz naməlum şəxslər tərəfindən ev şiddətlə atəşə tutulur. Pristav cənabları heç bir tədbir görmədən qoşun dəstəsini götürüb öz yerinə qayıtmağa məcbur olur. Qaranlıq düşdüyündən fərq qoyulmadan erməni və müsəlman əmlakı və əşyası ya qarət və talan olunur, ya da yandırılırdı. Bu gün Bakının halı elə təhlükəli, elə qarışıq idi ki, atışmanın, yanan imarətlərin, alovun şiddətli təsirindən öldürülmüşləri heç bir tərəfdən yığmaq, yaralıları azarxanaya aparmaq mümkün deyildi.

Bu növ ilə Bakının hər tərəfində şiddətli qətl-qarət və atışma başlanıb ayın 10-a qədər ardı-arası kəsilmədən cinayətlər baş verirdi. Balaxanıda neft zavodlarında iğtişaş hökmfərma olub yanğı əməli də şiddət tapmaqda idi. Ancaq Balaxanıda iğtişaşda iştirak edən bir çox ermənilər olub, bir çox da müsəlman fəhlələri hər bə, qətl-qarətə başlamaq istədilər. Fəqət, müsəlman

başçıları iğtişənin qabağını alıb, erməniləri və sair millətdən olan fəhlələri hiifz və himayə edər idi.

Müsəlmanların bu insaflı rəftarından razılığa dair bir çox məktublar əlimizə gəlib çatsa da, bunların cümləsini Rono cəmiyyətinin fəhlələrindən gələn razılıq məktubları bir daha təsdiq edir. Bu fəhlələri mühafizə edən zatların bir neçəsinin ısımləri aşağıda yazılır: Hacı Nəcəfqulu İbrahimov, Ağa Sultanəli Haşimov, Əbdüləli Babayev, Hacıyev qardaşları, Məşədi Qulu Ağaməhəmməd oğlu, Məşədi Ağahüseyn Molla Həsən oğlu, Hacı Fətəli Ağəli oğlu və başqalarıdır ki, hamısının adları qaralamada qeyd olunub. Razılıq məktubunu imza edən, ümumən, Rono cəmiyyətinin fəhlələridir. Əlimizə çatan məlumatlara əsasən müsəlmanlar Bakıda erməniləri mühafizə etməsəydi, üç minə qədər erməninin qana qəltan olması yəqin idi.

Müharibə fevralın 6-dan 10-na qədər tam şiddətlə davam etdiyindən erməni və müsəlmandan tələfat min nəfər olmasa da, mal və zəruri əmlaka dəyən zərər milyonları keçməkdə idi. Hökumət bu mərəkələri sakitləşdirməyə çıxdısa da, elə bir ciddi iş görmədiyi hamımıza məlum və aydındır.

Bakıda olan bütün əhvalatı bu yerə, yəni bu səhifələrə çıxarmağa gücüm çatsa da, hər iki milləti belə vəhşi hərəkətlərdən xəbərdar etməmək niyyəti ilə bundan artıq məlumat verməyi lazım bilmədim.

Yuxarıda verilmiş məlumatlardan anlaşılır ki, ermənilər hüsbütün Bakıda məğlub olub fəlakətə uğramışlar. Digər tərəfdən ermənilərin əvvəlki təşəbbüs və tədarüklərinə baxdıqda belə məğlubiyyətə insan son dərəcə təəccüb qalır. Zənnimcə, həmin bu məğlubiyyətə ermənilərin özləri səbəb olmuşlar. Belə ki, müharibədən qabaq bir sıra xırda-para işlərlə müsəlmanları duyuq salıb özlərinin nə xəyalda olduğunu da layiqincə islamlara bildirdilər. Müsəlmanlar da ermənilərin bu fikrini başa düşüb özlərinin mühafizəsi qayğısına qalıblar...

Hərgah ermənilər bu müharibəni müsəlmanların xəbərsizliyi əsnasında açmış olsaydılar, o vaxt müsəlmanlara min

yox, on minlərlə tələfat verə bilərdilər. Ancaq burasını da deyək ki, Bakı müsəlmanları ciddiyyətlə iğtişədə iştirak etməyərək, düşdükcə mühafizəçi olurdular. Bunları isbat üçün bir çox məktublar vardır. Amma yuxarıda bir neçə yerdə məlumat verdiyimizdən, burada təkrara lüzum görülmədi. Ümid ki, bundan sonra bu iki millətin bir-birinə məhəbbət və sədaqətindən başqa bir xəyalı qalmamışdır.

Burasını da söyləyim ki, intiqam üçün tərəflər də bir pis xəyalda qalmayıb, necə ki, əvvəllər yenə bir vətəndə tam asudəlik ilə yaşayıb, sair hüquqlarımızın mühafizəsinə çalışmaqda yenə keçən şan-şöhrəti qazanacağıq.

Bütün bunlardan sonra oxuculara məlum edirəm ki, bu yazımda olan əhvalatı diqqətlə oxusunlar və rast gəldikləri qüsurlarımı əfv etsinlər.

Məmməd Səid Ordubadi

KƏDƏRLİ NAXÇIVAN HADİSƏLƏRİ

1905-ci ilin may ayının əvvəllərində Bakı erməni-müsəlman toqquşmasından sonra Naxçıvan erməni-müsəlman camaatı artıq həyəcəyə idilər. Buna nisbət ermənilər əsla qorxmayıb həmişə müsəlmanlara əziyyət verməkdə idilər. Bir tərəfdən şəhərə belə səs salmışdılar ki, ermənilərdə cürbəcür odlu silahlar olduğundan müsəlmanlara birdən-birə hücum edəcəklər. Ermənilərdə də belə hallar hər dəqiqə gözləniirdi. Hər vəziyyətdə, erməni siyasətini götür-qoy edəndə elə belə də olmalı idi. Zira, ermənilərin rəyincə, “bizim əlimizin üstündə Qafqazda gərək əl olmasın” – deyib hər tərəfə odlu silah və sair hərbi ləvazimat göndərməyə çalışırdılar... O zamana qədər əsla qara-qorxu görməmiş Naxçıvan müsəlmanları gecələr ermənilərin qorxusundan çəiyə, gündüzlər isə uzaqda olan əmlaka da gedə bilməzdilər. Naxçıvanın ətrafı hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olduğundan, 6 saat ərzində İrəvandan istədikləri qədər erməni əsgəri gətirməyə gücləri çatdıqlarından daha müsəlmanları şirin dillə dindirmək belə istəmirdilər.

Naxçıvan şəhəri - Sisyan mahalının əhəmiyyətli bir keçidi hər saatda əsgər toplanışına əlverişli olduğundan, ermənilər lazımı qədərində Naxçıvanda milli partiyalardan saxlamışdılar. Erməni əsgərləri əsla dinc oturmayıb, müsəlmanları hər saatda müharibəyə çağırırdılar. Belə ki, may ayının 5-də gündüz saat üç radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini – müsəlmanlar erməni kəndi Şıxmahmud adlı yerdən keçdikləri vaxt ağır surətdə yaralanırlar. Bu xəbər şəhərə çatdıqda camaat bir az da həyəcəyə başlayıb, narahat olurlar. Ermənilər bu gündən başlayıb dükənləri bağlayıb müsəlmanlara məlum olmadığı halda kilsəyə və evlərinə yığırdılar. Bu tərz ilə may ayının 7-də Tunbul adlı erməni-müsəlman kəndini keçdikdə bir müsəlmanı vurub öldürürlər. (Tunbul kəndi erməni-müsəlman kəndidir. İki hissəsi müsəlman, bir hissəsi ermənidir). Bu yerdən müqayisə olunmalıdır ki, ermənilərdə nə qədər tədarük var imiş ki, bu azlıqda yenə müsəlmanlara qələbə xəyalında idilər.

Müsəlmanlara gəldikdə qorxudan qol-qanad açə bilməyərək həyrətdə qalmışdılar. May ayının 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski İrəvandan şəhər qlavası Ağamalov ilə, daha bir ay qabaq Peterburqa getmiş şəhər qlavası Cəfərquluxan Naxçıvanski ilə Naxçıvana daxil oldular. Onların gəlməsini eşitdikdə camaat qarıya tökülüb ermənilərin bu işindən şikayətə başlayırlar. Əvvəlinci şikayətləri: - “Ermənilər bizə nə etdilər isə keçdi, fəqət yenə yığışib bazara gəlsinlər,” – demək idi. Ayın 9-da Cəhri müsəlmanları qubernatorun hüzuruna gəlib bu sözləri şikayət etdilər: “Bizim kəndin yolları hər tərəfdən erməni əlindədir. Bu səbəbdən təvəqqe edirik, yolları hökumət mühafizəsinə alalımız”. Bu tövr ilə hər tərəfdən müsəlmanlar şikayətə gəlməkdə idilər. Nə fayda ki, hamısı cavabsız qalıb, şikayətçilərə məyusluqdan başqa bir şey qalmadı. Bu tərəfdən şikayətləri cavabsız qalan müsəlmanları ermənilər cürbəcür söyüşlərlə incidirdilər. Həməm may ayının 9-da naxçıvanlı Əli Hacı Bayramzadə səhrada Əliabad adlı erməni kəndliləri tərəfindən çeşmə kənarında gecə vaxtı yeddi güllə yarası ilə qətlə yetişdi. Bu xəbər şəhərdə daha böyük dəhşətlərə səbəb oldu. Ayın 11-də Kültəpə adlı erməni kəndinin varlısı erməni fədailəri tərəfindən ailəsiylə qətlə yetirildi. Ermənilər bunu da müsəlman camaatına nisbət verdilər. Lakin axırıncı təftişdə yuxarıda adı çəkilmiş partiya tərəfindən cəzalandığı məlum oldu. Varlının adı Xaçaturdur. Həməm günün gecəsi vitse-qubernator Baranovski yol ilə gedən bir ermənidən çoxlu bomba zəbt etdi. Yenə həməm gecə, yəni may ayının on birində ermənilər bütün şəhəri atəşə tutdular. İki saat yarım müddətində şəhərdə beşatılan tüfənglərin sədası, alov və tüstüdən savayı bir başqa iş nəzərə gəlməz idi. Müsəlmanlar da tək-tək o atəşlərə qarşı atəş açırdılar. Bərəkət versin ki, həməm gecə müsəlmanlardan bir nəfər də tələf olmadı. Ermənilərdən isə tələfat olmamış deyildi. Bununla belə, hər yerdə gizlədikləri kimi, yenə gizlətdilər. Bu gecə müdhiş bir gecə idi. Hec kəs – böyük, kiçik, hətta barmaq boyda balalar da yata bilməzdi. Hərdənbir bir tərəfdən bir güllə açılıb şüşə pəncərələr qabağında ildırım kimi çaxıb beşikdəki balaları da yatmağa

qoymurdu. Camaat hərə bir xəyalda idi. Zira, eşikdə dəhşətli küllək əsirdi. Heç aram tutmayaraq divarlara güllələr dəyməkdə idi. O gecəni müsəlmanlar qarışıq xəyallar ilə cəhənnəm guşəsi olan yataqları içində qovrula-qovrula sübh etdilər. Bəli etdilər! Səhər tezdən, ayın on ikisində, yenə vitse-qubernatora şikayətə gəldilər. Gecənin atışmasını deyib, əncam çəkməsini tələb etdikdə “əgər onlar sizə atəş açır, siz də tutub onların tapançalarını alınız” cavabını aldılar! Qubernator bir də “mən bilmərəm” – deyib camaatı qaytardı. O halda gözü qızmış ermənilərdən və özünü itirmiş müsəlmanlardan bir nəfər olmadı söyləsin ki, “cənab qubernator, bəs buraya nə üçün təşrif gətiribsiniz?” Həməən gün şəhər və ətrafı qorxulu olduğundan Naxçıvan camaatı və iranlı fəhlələr – hamı şəhərdə və bazarda ıdılar. Ona görə iranlı fəhlələr qubernatorun sözüne əməl edərək, ermənilərdən bir sıra açılan şeylər zəbt etməyə başlayıblar. Saat on radələrində bir dəstə erməni fədailəri bazarın başında durub, ayaq tərəfdə olan müsəlmanları güllə-baran etməyə başladılar.

Bu əsnada xəbərsiz olan vitse-qubernator, Cəfərqulu xan – şəhər rəisi, İrəvan qlavası Ağamalov, pristav Mehdi xan Ordubadski cənabları atışma səsine gəldilər. Yolları erməni bazarından düşdüynə görə, həməən gün qubernatorun əmrilə açılmış bir neçə erməni dükanlarından qubernator və onun yoldaşları gülləyə basıldılar. Bu əsnada erməni dükanlarına yaxın olan müsəlman dükanlarından da atəş açıldı. Atışma iki saat çəkdi. Bu müharibədə məşhur erməni tacirləri Adamov şagirdlərilə, Xalatov uşaqları ilə və başqaları qətlə yetirildi. Adamovun dükanına naməlum səbəbdən od düşüb tamam yandı. Bu müharibədə müsəlmandan beş nəfər öldü və bir neçəsi yaralandı. Erməni dükanları əksəriyyətilə, müsəlmanlardan 10 dükən qarət edildi. Müharibə vaxtı polis qulluqçusu naçalnik Angil qətlə mane olmayıb - “Tez vur, oğlum! tez ol, oğlum!” - deməklə könüllü cavanları cinayətə təşviq edirdi. Talan vaxtı - “Tez olunuz! tez aparınız!” - deyib camaatı qızıxdırırdı. İki saat tamam qətl-qarət uzandıqdan sonra hər tayfa çəkilib öz tərəfinə getdi. Qubernator cənabları bu hadisələri görür və eşidirdi. O

günün gecəsi vəhşətli, dəhşətli bir gecə olduğundan hamı evlərində oturmuşdu. Saat on iki radələrində erməni tərəfindən şiddətli atışma başlanıb bütün şəhəri gurultu içinə almışdı. Şiddətli atəş ermənilərin ipək zavodundan açılırdı

Gecə atışmasını cənab qubernator bir saat sonra kəsdirdi. Ermənilər, nəhayət, sakit oldular. Sübh çağı bu xəbər ətrafda çox pis və qorxulu təsir oyatdı. Odur ki, hər tərəfdə qırğın və qətl-qarət başlandı. Əvvəlcə, yarı erməni, yarı müsəlmanlardan ibarət olan Cəhri kəndində qətl-qarət başlandı.

Bu gündən başlayıb ermənilər dükanlarını kilsəyə yığışdırıb müsəlmanlara qarşı zülm və acı təhmətlərdən çəkinmədilər. Hər gündə bir hiylə, hər halda bir hoqqa çıxarmaqda idilər. Bu vaxtda, necə ki, məlumdur, şəhərdə çox hökumət qoşunu mövcud olub, camaatı hər saatda təhqir etməkdə, belini, cibini axtarmaqda idilər.

Müxtəsər Naxçıvan camaatı zülm və əziyyət altında əzilir, nə hökumət, nə filan sidq ilə belə işləri yoluna qoymaq fikrində deyildi. Noyabrın 26-na qədər müsəlmanlar və ermənilər hökumətin siyasəti sayəsində, dəfələrlə, sülh edib bir-birilə əl-ələ vurdular. Axırda yenə bu sülhlər hər iki tərəfə ədavətdən başqa bir səmər vermirdi. Necə ki, hər saatda bu iki tayfanın arasında yeni bir ədavətin ortaya çıxacağı gözlənilirdi. Noyabrın 26-sında birdən birə camaat bir-birinə dəyib tələm-tələsik dükanları yığışdırıb evlərinə qaçdılar. Hər kəsdən işin nə yerdə olduğunu soruşduqda əllərini bir-birinə sürtüb heyran-heyran adamın üzünə baxardılar. Camaat arasında müxtəlif xəbərlər danışıldığı kimi, Çəşmə-Basardan da bu xəbər yetişdi: Bu gün kazaklar sülh və asayışı təmin etmək üçün Çəşmə-Basar kəndinə gedərkən Hacı Nəsir Hacı Nağı oğlunun evini qarətə başlamışlar, bu vaxt qabağa durub mane olmağa çalışan Hacıнын bir zavallı oğlunu öldürmüşlər. Müsibətə düşər olmuş Hacı oğlunu qana bulaşmış görərkən çaşıb bir güllə kazaklara atmış, elə buna görə də onun ailəsi biədəblər tərəfindən qətl edilmişdir.

Bu xəbər Naxçıvan camaatını nəhayət dərəcədə pərişan etmişdir. Zira, bu işlərin ümdə baniləri və başçıları polkovnik

Krılov və naçaknik Angillər idi. Noyabrın 26-cı gecəsi müsəlmanlara böyük bir müsibət üz verib, hökumətin də hiyləsini hamıya bildirdi. Həmən gecəni Naxçıvanda müsibət gecəsi, odlu-alovlu gecə adlandırmışlar. Həqiqətən də, o gecə atəşli, ürəkdağlayan, yangılı bir gecə idi. Həmən gecə saat yeddi radələrində böyük və dəhşətli sədalər eşidilirdi. Məlum olduğu kimi, həmən səs bazar qarovullarının səsi imiş. Hərdənbir beşatılan sədaları da eşidilirdi. Camaat evlərindən çıxıb bazara girmək istəsələr də, kazaklar hər tərəfdən atəş açıb mane olurdular.

Xülasə, güllə səsi iki saat davam edib camaatı heyrat içində qoymuşdu. İki saatdan sonra güllə səsi kəsib bir az sakitlik oldu. Bir azdan şəhəri tüstü bürüyüb bazar tərəfdən qəmli bir işıq şəhəri ara-sıra işıqlandırdı.

O vəziyyətdə bazar yanar dağ və vulkanlara bənzəyirdi. Bir saatdan sonra məlum oldu ki, hərif kazaklar və ermənilər əlbir olub müsəlman bazarını tamam qarət edəndən sonra od vurmuşlar. Bu halda şəhərin hər guşəsində nalə ucalıb, bir saatin içində küçə və meydanlar camaatla dolmuşdu.

Camaatda biaramlıq nəhayət dərəcədə idi. Bazarın yanmaq gurultusu, camaatın ah-naləsi, xüsusən tufənglərin şaqqıltısı, kazakların sədaları şəhərə böyük bir vəlvələ salmışdı.

Camaatın üç yüzü birdən bazara tökülüb yüz il zəhmətlə qazandıqları dövləti yanıb kül olmaqda gördülər. Ədəbsiz kazaklar bazarı hər tərəfdən yandıraraq yolları da kəsmişdilər. Tamam iki saat yangından sonra Angil, Kırlöv bazara təşrif gətirib kazaklara “camaatı qovunuz” əmrini verib söhbətə başladılar. Bir neçə dəqiqədən sonra kazaklara atəş əmri verməklə fəqir Məşədi Həsən Məhəmmədqulu bəy oğlunu vurdular. Camaat vəziyyəti düşünə-düşünə dağılıb evlərinə getdilər. Bu vaxtda dəmiryol vağzalında olan insaniyyətpərvər gürcü qardaşlardan (Allah onlardan razı olsun!) müsəlmanların köməyinə gəldilərsə də, artıq iş işdən keçmişdi. Sübhə kimi bazar tamam yanıb kül oldu.

Camaat gündüz bazara gəlib qızarmış torpaqdan başqa bir şey görmədi. Üç gün, üç gecə bazar-dükənün tüstüsü çıxmaqda idi. Təxminən 85 dükən, 75 anbar və boş dükən yandırıldı. Üç gün, noyabrın 27-dən 30-na qədər bazarda əsla yeməli bir şey tapılmır. Camaat son dərəcə ehtiyac içində keçinirdi. Çox evlərdə aclığın insana əziyyət verən şiddətindən yata bilmirdilər. Noyabrın 29-cu gecəsi saat yeddi radələrində uzaqdan qorxulu bir gurultu gəldi. Camaatda cinayət yerinə getməyə əsla cürət olmayıb, bir saatdan sonra bu xəbərlər ətrafa yayıldı. Şəhərin ikinci hissəsində kazaklara yaxın olan bir müsəlman evini onlar atəşə tutub qarət etmişlər. Yarım saat sonra yenə bir atəş sədəsi eşidilib kazaklar tərəfindən icra olunduğu meydana çıxdı.

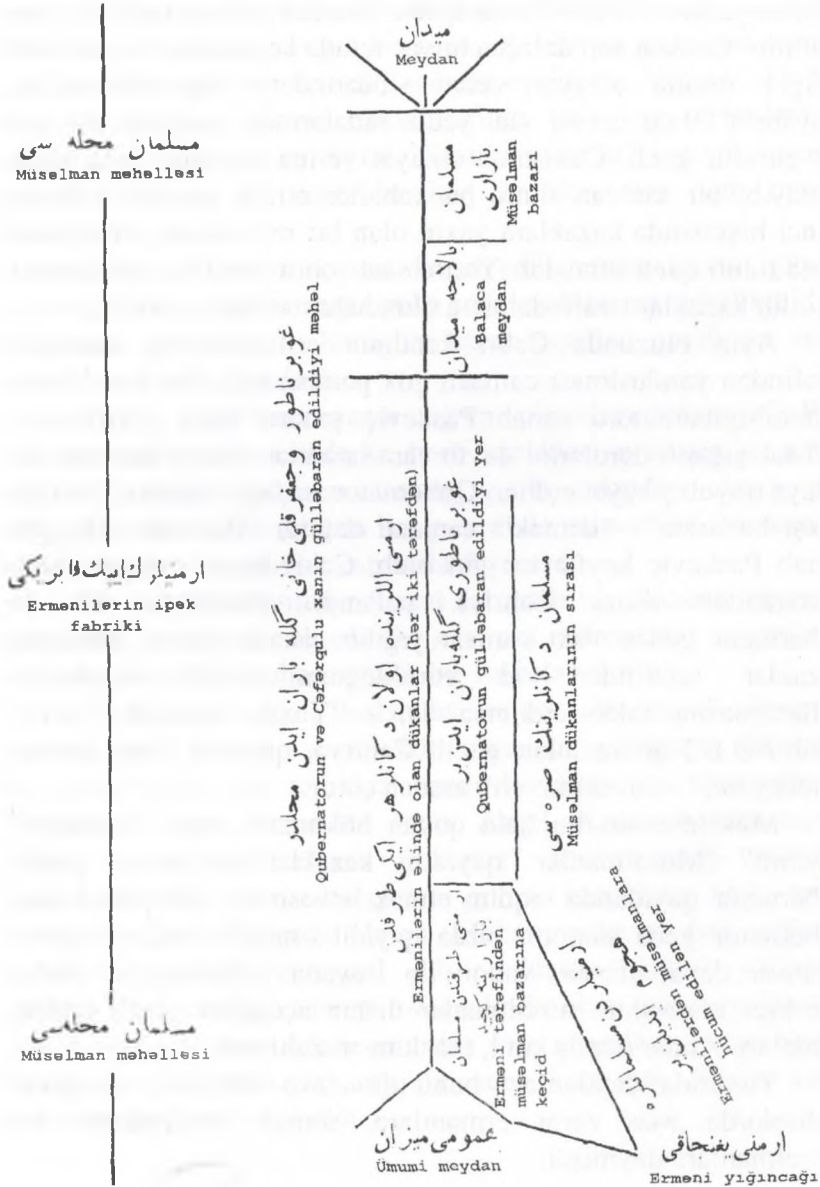
Ayın otuzunda Cəhri kəndinin ermənilər və kazaklar tərəfindən yandırılması camaatı çox pərişan etdi. Bu gün İrəvan general-qubernatoru cənab Paskeviç şəhərə təşrif gətirməklə, camaat yığışın dərdlərini deyib çarə istədilər. Cəhri faciəsini də ortaya qoyub şikayət etdilər. Qubernator isə “eyib etməz, mən işə yaxşı baxaram” – deməklə camaatı dağıtdı. Müxtəsər, iki gün cənab Paskeviç keyflə məşğul olub, Cəhri kəndi tamam yanıb qurtarandan sonra Cəhriyə yollandı. Dekabrın ikisində qubernator gedən vaxt camaat yığılıb şəhərin ikinci hissəsinə kazaklar tərəfindən od vurulduğunu deyib kazakların götürülməsini tələb etdilərə də, - “Yaxşı, demişik “mera” (tədbir-Ə.B.) götürsünlər, gedib Cəhriyə, qayıdıb işlərə əncam verəcəyəm,” – cavabını verib aradan çıxdı.

Müsəlmanları bu hala qoyan hökumətin belə “meraları” deyilmi? Müsəlmanlar qayıdıb kazaklardan ərizə yazıb, qubernator qayıdanda təqdim etmək həvəsində olduqları halda, qubernator gecə saat on birdə qayıdıb, müsəlmanların xəbəri olmasının deyə, ahəstə, vaqon ilə İrəvana yollanmışdı. Budur bürokrat idarəsinin müsəlmanlar üzünə açdıqları qəmli hadisə pərdələri. Atalar demiş kimi, məzlum ən zalımdır.

Yuxarıda deyilənlərə bunu da əlavə edim ki, əvvəlinci hadisələrdə əsas zərər ermənilərə, sonrakı hadisələrdə isə müsəlmanlara dəymişdi.

آ تنشما اولان محلک پلانی

Atışma olan məhəllin planı

İRƏVAN HADİSƏLƏRİ

1905-ci ilin may tarixindən başlanmış İrəvan faciələrindən bəhs edir.

Mir Abbas Mir Bağırzadənin topladığı jurnal və sair məktublardan iqtibas olunub tariximizə müvafiq bir dilə tədbil edilmişdir.

Məqsədin ərzi. 1905-ci ildə qəflətən baş verən və təəssüf doğuran Bakı faciələri heç bir tərəfə yayılmayıb, nəhayət, may ayının əvvəllərində İrəvan quberniyası Naxçıvan uyezdinə sirayət etdi. Naxçıvanda islamlar say və nüfuzca ermənilərdən üstün olduqlarından qabaqca müharibə tələb etmiş ermənilər, nəhayət, büsbütün məğlub olaraq milli səhifələrinə qara bir xətt çəkirdilər. Məlum ola ki, Naxçıvanda olan erməni məğlubiyyəti İrəvan ermənilərini acışdırıb son dərəcədə qəzəbləndirmişdi.

Bu hadisələrə görə, ermənilərin müsəlmanlar əleyhinə olan alçaq hərəkətləri gündən-günə artırdı. Digər tərəfdən, camaat indi, yaxud bir saat sonra İrəvanda iğtişaş olacağını işlərin nümayişindən düşünürdülər. Bu xəbərlər yayıldığından bazar camaatı narahat edilib, ticarət də gündən-günə tənəzzülə uğradılaraq şəhər pərişan bir halda qoyulmuşdu.

Digər tərəfdən, müsəlmanlar arasında fikirlər çoxalıb, bu fikirlərin həyəcanı, düşmənin artması, islamlarda hərbi hazırlığın bütünlüklə olmaması kimi problemlər onların qarşısında bəla buludları kimi canlı və qəti durmuşdu. Demək olar ki, bir şəhərdə 10 min islam varda da, bu dəhşətli vahimədən məzlumların sarsılmış rənglərində 10 min də fikir vücuda gəlirdi. İslamlarda heyranlıq son həddə çatıb hər kəsin simasında ümumi bir yas, kökü olmayan bir müsibət görünürdü.

Ermənilərə gəldikdə, Naxçıvan intiqamını almaq üçün səbirsizlik, aramsızlıq edərək, islamları ortaya çəkib pərişan

etmək üçün bir çox hiylə və fırıldaqda bulundular. Naxçıvan yolunun əksəriyyətlə islam əlində olduğundan çəkinməyərək, oranın əhalisinə hər cür yardımda bulundular. Bulundularsa da, hər qisim odlu silah, hərbi ləvazimat göndərməyə çalışmaları müsəlmanları çaşdırıb qoydu. İrəvan islam millətinə gəldikdə tədarükləri yox və əlavə, milli hissləri oyanmamış bir quru xəyal kimi idi, deyilsə, xəta deyil, doğru fikirdir. Ancaq hər kəs can qorxusu ilə qanlı ürəyini yeyərək öz mühafizəsi üçün təhlükəsiz bir çarə düşünürdü. Nəhayət, Naxçıvan atəşini söndürmək üçün Tiflisdən general Əlixanov-Avanski cənabları oraya göndərildi. Həmən münaqişənin yatırılması üçün yenə Voronsov-Daşkov həzrətləri tərəfindən şeyxülislam cənabları Uluxanlı vəğzalına getdi. İrəvan qazisi də onunla birlikdə Naxçıvana yollandı. Əvət, İrəvan erməniləri iki tayfanın sülh etməsini eşitdilər. Eşidib də hər gündə Naxçıvana məlumatlı adamlar göndərib millətin halından xəbərdar olur, sınıqlarını sarıyıb, öz eyiblərini pərdələməkdə, müsəlmanların cyiblərini isə faş etməkdə idilər. Müsəlmanlara gəldikdə, ermənilərin Naxçıvan məğlubiyyətinə sevinir, Naxçıvan qələbəsini özlərinin qələbəsi sayıb xəyalsız dolanmaqda idilər. Demək olar ki, bu vaxt ermənilər müharibə etmək üçün bütün tədarüklərini görüb bir hadisənin baş verəcəyini gözləyirlərmiş. Belə ki, may ayının iyirmi üçündə olan hadisə yuxarıda deyilənlərə ən yaxşı kamil sübutdur.

İğtişəş xəbərləri. 1905-ci il may ayının 23-də üç nəfər oxumuş müsəlman cavanı gedib polisin qənsərində olan erməni Qarsaçay bağçasında içib sərxoş halda pis işlərlə məşğul olurlar.* Ermənilər bu sərxoşluğu qənimət bilib onları lazımınca əzişdirirlər. Xülasə, sərxoşlar xəncərlərini çəkərək özlərini müdafiə vəziyyətində qışqıra-qışqıra bazara soxulurlar. Müsəlman sərxoşlarının səsləri hər tərəfə yayılır. (Müsəlman keflisinin səsinin necə ikrah doğurucu olduğunu yəqin ki, oxucular bilirlər.) Bu səsləri eşidən hər bir erməni və müsəlman bazarda bir-birinə qarışıb şiddətli atışma başlanır. Müsəlmanların

erməni hiyləsindən bixəbər olan qismi öz dükanlarını boşlayıb başlayır qaçan ermənilərin dükanlarını qorumağa, bəziləri isə onları dükana salıb qapısını bağlamaqla mühafizə edirlər. Bir para nöqtələrdə erməni müsəlmanı, müsəlman erməniyi öldürmək üçün cinayətlərə də yol verilir. Yəqin ki, bu gün müsəlmanlar ermənilərə əl qaldırısaydı, yəqin edilərdi ki, ermənilərə necə bədbəxtlik üz vermişdi. Zira, müsəlman içində erməni çox, hamısı da silahsız və xəbərsiz imiş. Bununla belə, müsəlmanlar qədim qonşuluğu yada salaraq camaatı birtəhər sakit etdilər. Gecə rahat və sakit keçdi.

1905-ci il 24 may xəbərləri. Bu gün səhər saat 9-a yaxın bir neçə etinasız, yaxud məğrur və ya nadanlıq üzündən bazar-dükanı açmağa gedən müsəlmanlara ermənilər atəş açıblar. Lakin Allah bərəkət versin ki, müsəlmanlara dəyməyib, bir neçə erməniyi yaraladı. Bu zaman soldatlar yetişib bir neçə atəş açmaqla erməniləri sakit etdilər. Bir az keçdikdən sonra gediş-gəliş tamam kəsilib hər kəs öz tərəfində bir müdhiş sakitlik içində dolanırdı. Saat 2 radələrində yenə müsəlman tərəfinə ermənilər şiddətli atəş açdılar. Bu vaxt bütün erməni məhəllələrindən atəş açılıb aramsız olaraq güllə yağdırılırdı. Uca yerlərdən, təpə üstlərindən, pəncərələrdən müsəlmanlara qarşı güllə yağmaqda idi. Yerdə durub səmaya nəzər salan bir insan göydən alovlu güllə yağır söyləsə idi, əsla xəta eləməzdi, zənnindəyəm. Bütün gecə, səhər açılana kimi beləcə atəş açılmışdı. Bu atəşlərə əsla cavab verilməyib müsəlmanlar aram tutmuşdu. Zira, hamısı ruhdan düşmüş və ya tədarüksüz, ən başlıcası, müharibə görmədiklərindən çaşqın halda quruyub qalmışdılar. Bu vaxt İrəvanda lazımlı-lazımsız 20 tüfəng, az miqdarda patron var idi. Tüfənglər əksəriyyətlə ovçu tüfəngi olub müsəlmanların Nuh babasından yadigar qalmış bir sıra antikvardan sayılırdı. Bu halda erməni atəşlərinə hökumət tərəfindən əsla maneçilik olmayıb, iğtişəşə dair də bir tədbir edilmədi. Ermənilər ürəkləri istədiyi qədər atəş açır və hücum edirdilər. Bunlara mane olan yox idi. Saat 12-yə yaxın yenə erməni tərəfindən atəş açılıb təzədən hər tərəfi bir qorxu, bir

* Qərribə burasıdır ki, bizim keflilərimiz də özgələrin keflisinə bənzəməyir.

vəlvələ bürüdü. Həqiqətdə, müharibə görməmiş adamların həlak olmaları yaxınlaşdı.

Balacaların, arvad-uşaqların zəif səsləri müsəlman kişilərini son dərəcə çaşdırıb onları mənən sarsıdırdı. Bu vaxtda arvad-uşaq, qoca-cavan, əyan, xan, rəiyyət – hamısı öz canının hayına qalmışdı.

O hal elə bir hal idi ki, nə millətin dərdi, nə mədəniyyətin fikri, nə də mülk və dövlətin xəyalı qəlbə təsir etmirdi. Bu atışma əsnasında müsəlmanlarda cavab verməyə əsla təqət yox idi. Erməni hissəsində evləri olub təhlükəli vəziyyətdə qalan müsəlmanların hər dəqiqə imdad diləyən səsləri eşidilirdisə də, müsəlmanlarda qüvvə olmadığına görə onları fəlakət burulğanından qurtarmaq iqtidarında deyildilər. Nəhayət, onların əleyhinə açılan bombaların və cəhənnəm makinələrinin dumanları onların başı üstündə durub ara-sıra ildırım çaxar kimi güllələrin qırmızı alovları buludları bərkənar edib insanların gözünü qamaşdırırdı. Bu bəla odunu müsəlmanların başı üstə gözü ilə görən bir əfsər soldatları ilə məzlumların fəryadına çatır. Qırğından sağ-salamat çıxan bu biçarələri birtəhər qoşun mühafizəsiylə müsəlman hissəsinə keçirirlər. Bu atışmada sədaqət qurbanı olan və ermənilərə inanıb təhlükəli məhəllədə qalan islamlardan 11 kişi və qadın qətl olunmuşdu: dörd qadın, iki uşaq, 5 kişi. Əsarət və həqarətdən qurtarmış islamların leysan yağışı kimi tökülən göz yaşları insanı bir müsibət seli içində qərq etmək istəyirdi. Həqiqətdə, bu halı müşahidə edən islamlara qeyrət və qürur o dərəcə sıxıntı verirdi ki, təsəvvürə gəlmir. Bu vaxtda əsla dirilik arzusunda olmayıb, müvəqqəti olaraq, onlarda milli bir hiss oyanırdı.

Ətrafdan gələn könüllü əsgərlərin yığılıb toplanması ilə İrəvan müsəlmanları mənən və sayca gücləndirilirdi. İslamiyyətə naminə əlinə hərbi silah keçən kürd, iranlı və başqa millətdən olan hər kəs bura yığılmaqda idi. Bu toplanışı görən islam könüllü əsgərləri bu gecə (hər nə olar, olar) ermənilərin üstünə yürüş etməyi qərarlaşdılar. Müsəlman rəis və böyükləri bu milli təşəbbüsdən xəbərdar olunca öyüd-nəsihətlərlə onları ermənilərə

qarşı yürüş xəyalından daşındırmağa çalışırdı. Bu vaxtda yenə otuz-qırx evdən ibarət islam əhalisi erməni hissəsində qalmaqda idi.

Müsəlmanlar iğtişanın beşinci günü hökumətdən mühafizə qoşunu alıb islamları arabalarla müsəlman ümumi hissəsinə köçürdülər. Bu gündən başlayıb yenə tək-tək o tərəf bu tərəfə güllə atışması baş verirdi. Bəzi yerlərdə sipərlər düzəldilib, sipərlərdən erməni müsəlmanı, müsəlman ermənini görən kimi hədəf edirdi. Bu sipər atışmasında ermənidən çox tələf olurdu. Halbuki, erməni hərbiçilərinin əksəri əsgəri xidmətini qurtarmış soldatlar idi. Daşnaksutyun döyüşçülərinə gəldikdə, ən son zamankı hərbi silahla silahlanmışdılar. Ermənilərin hər bir atəşi müsəlmanların qəlbini heyrətə salırdı. Müsəlmanlar isə, hər yerindən duran, silahlı və silahsız könüllü əsgərlər olduğundan onlarda kifayət qədərində beşatılan və mauzer tüfənglər yox idi... Bununla bərabər, islam dəstələrində bir sıra kənardan gəlmə qiymətli nişançılar da vardı. Ermənilərin bu atışmalarda artıq tələf olmaları islam camaatına çox təəccüblü gəlirdi. Zira, ermənilər müharibə əsnasında bal mumundan qayırılmış müqəvva kimi olub püf edən kimi məhv olurdular. Məlum olduğu kimi, ermənilərdə səbat və mətanət və ürəklərinin tərəri yox idi. Zira, İrəvan müharibəsinə yığılmış erməni əsgərlərinin əksəriyyəti Bakı döyüşlərindən, Naxçıvan məğlubiyyətindən can qurtarıb qaçan əsgərlərdən olduqlarına görə mənən büsbütün pozulmuşdular.

Bu bir də ondan irəli gəlir ki, bu müharibələrdə erməni əsgərləri ara-qçaxır, bu kimi spirtli içkilər içməklə, lovgalıq edərək, ara-sıra çıxıb bir güllə boşaldıb erməni saqilərinə “bir islam vurdum” deyib, bir rumka konyak tələb etməkdə idilər. Bu səbəbə ermənilərin güllələri büsbütün boşa gedib erməniləri tamaşaçı millətlər yanında bir məsxərə nümunəsi qayırdılar ki, indi də dillərdə *İrəvan müharibəsi* deyilir.

Müxtəsər, səngər atışması bu qərar ilə keçib Naxçıvanda da sülh barışıq bərpa olaraq, bu xəbər müsəlman və erməniyə məlum edildi. Hökumətimiz də yuxudan gözlərini açıb yavaş-

yavaş o tərəf bu tərəfini qaşıya-qaşıya millətin halına bir baxıb da teleqrafla şeyxülislamı, İrəvan qazisini, eyni zamanda yepiskopunu şəhərə dəvət etdi. Onlar da may ayının otuz birində şəhərə təşrif gətirdilər.

1905-ci il 31 may xəbərləri. Mayın 31-də sülh və barışıqı bərpa edən erməni-müsəlmanın hörmətli qonaqları təşrif gətirməklə şəhəri zینətləndirib rəislər və məhəlli böyüklər tərəfindən qarşılandıqdan sonra Abbasqulu xan İrəvanski cənabının evini qonaq olmaqla şərəfləndirdilər.

Müsəlmanların azı bu hissədə olub, çoxu o biri hissədə idilər. Bu vaxt aralıqda get-gəl kəsilmişdi. Bazarın əksərisi erməni hissəsində olduğundan alış-veriş bazardan kəsilib məhz məhəllələr-ordubazar şəklinə keçmişdi.

1905-ci il, 1 iyun. İyun ayının birində şeyxülislam və yepiskop cənabları bulvara təşrif gətirib orada olan camaata moizə və nəsihətlər etdilər. Bundan sonra müvəqqəti bir sülh olaraq camaat bazara gəlib alış-verişə başladılar. Bağda qalmış bir neçə bağban şəhərə gətirildi. Bazar-dükən təzədən bağlanıb get-gəl tamamilə kəsildi. Şəhər tamamilə qorxu içində idi və batması qəti müəyyən olunmuş gəmilər kimi ləngər vururdu. Müsəlmanlara məxsus yerlərdə bir neçə erməni anbarı talanıb, erməni hissəsində olan müsəlman yurdlarının da əşyaları ermənilərin qənimətinə keçdi. Bu müvəqqəti sülhdən sonra İrəvanda sülh-barışıq bərpa olaraq, nəhayət, ermənilərin komitələri tərəfindən müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmri verildi.

Son xəbərlər. İrəvan mahalında iğtişaş qoparmaq üçün şəhərdən erməni sərkərdələri baş komandanları təyin edilib hər mənəb sahibi öz firqəsi ilə təyin edildiyi yerə getməkdə idi. Bu günlərdə yenə İrəvanda qorxu və müharibə ehtimalı müsəlmanların qəlbində qalmaqda idi. Ara-sıra o tərəf bu tərəfdən xəfif* güllə atılırdı. Ona görə müsəlmanlar bir əlahiddə

* İrəvanda müharibə meydanında olan erməni baş komandanları məğlub oldularsa da, hər b elmindən xəbərdar olduqlarından müsəlmanları bir sıra nöqtələrdə çaşırdılar. Belə ki, fənd ilə hücum etmək istədiklərindən

xəyala düşə bilməyib öz haylarında idilər. Digər tərəfdən müsəlmanların taleləri dönük olduğundan aralarında bir-birinə böyük zərər vuran dil birliyinin olmaması mərəzi də baş qaldırmışdı. İrəvan rəisləri və əyanları bu vaxtlarda camaatı firqəyə bölüb hər kəs özünə rəhbər mövqe qazanmaq fikrində idi. Buna görə İrəvanda böyük çəkişmə baş verib camaatı işdən və tədbirdən qoydu. Bu səbəbdəndir ki, şeyxülislam cənabları aşağıda yazılmış sözləri kəməli-nifrətlə rəis və əyanların üzünə oxudu: "Camaat! Biz bu şəhərə gəlmişik ki, iki ədavətli milləti barışdırıb sülh edək, nəinki rəhbərlik və firqəbazlıq üstə çəkişən əyanları! Eyib olsun İrəvan əyanlarına, eyib!"**.

Bu məclisdə qubernator yanına getməyə və sair milli işlərə başçılıq üçün rəis seçildikdə hər kəs öz qəbilə başçısını qabağa çəkib, heç bir işə yaramadığı halda camaata başçı - rəis etmək xəyalında idilər. Bunların hamısı həmişə özünü camaata bacarıqlı tanıtmış, ağalığ fikrində olan xam xəyalların təhrikiylə idi.***

Bir tərəfdən vətən və millətin mühafizəsinin fikri, digər tərəfdən əyanların böylə-böylə camaatı ələ salıb oynatması, boş-boş şeylərlə ədavət toxumu əkmələri gözüaçıq adamları nəhayət dərəcədə çiyəndirdi. Bu günlərdə İrəvana xəbər yetişdi ki, ermənilər mahalda müsəlmanları mühasirə edib qırmaqdadırlar.

---

müsəlmanları məşğul etmək üçün xəfif tüfəng atəşləri başlamışdılar. Bu işə müharibə meydanlarında sınaqdan çıxmış başlıca fəndlərdəndir ki, bir komandan düşmənin bir hissəsinə hücum etmək istəyirsə, düşmənin başqa bir tərəfində xəfif tüfəng atəşinə başlar ki, onu bir parə təşəbbüslərdən məhrum qilsin.

* İrəvandan alınan məlumatlardan məlum olur ki, İrəvan əyanları hələ də babalarından qalan özlərindən razı qalma xəstəliyinə tutulmuşdular. Ermənilər bunları məhv etmək xəyalında olanda bunlar da quru bəylik iddiasında idilər. Babalarının tarix səhifələrində buraxdıqları fənalıqları yaşadan və uzun müddət qoruyub saxlayan heyvanlara ar olsun!

*** Hörmətli müxbirim! İrəvanda hər kəs öz qəbilə başçısını ortaya çəkib xalqa rəis etmək xəyalına düşməsindən çox da darılma. Zira islam aləminin hər guşəsinə baxılsa belə çirkin təbiətli adamlara çox rast gəlersən. Bu işə insanlıq elminin hələ də islamlarda olmamasındandır. Bizdəki bu xasiyyətlər XXI əsrə təsadüf edən bir sıra pisliklərə bənzəyir. Bunlara darılma. Bizim bu kiçik şəhərimiz Ordubad da bu dərəcə mübtəladır.

Camaat bu xəbəri alınca nəhayət çaşıb, hamını dərin bir yas, bir nəümidlik əhatə etmişdi. Zira, özləri müharibədə daha açıq düşmənin mühasirəsi altında, hər tərəf qüvvətli erməni kəndləri ilə əhatə olunduğundan xalqa bir böyük tənhalıq və dəhşət üz vermişdi. İrəvanın cənub tərəfindən şəhərə gedib-gələn vardisa da, o ətrafda da iğtişaş baş verdiyindən gediş-gəliş tamamilə kəsilmişdi. Yəni zavallı islam kəndləri də öz haylarına qaldılar. Belə ki, hamısı vuruşma vəziyyətində yaşayırdılar. Yaşayırdılarsa da, on minlərcə ermənilərin məlumatlı, müharibə görmüş dəstələrinin qarşısında bir ovuc müharibə, hər b görməmiş, maarifsiz islam kəndliləri qalmışdı (Sahibsiz islamların halına ağlanmalıdır). Şəhərdə ermənilər ara-sıra xəfif tüfəng atəşilə müsəlman imarətlərini hədələyirdilər. Müsəlmanlar da ümumən canlarından keçib bütünlüklə tələf olmalarını yəqin edirdilər. Hamının üzünə əcəl və ölüm tozu qonmuşdu, guya “bu bir bəla imiş”, deyib nəzir-niyaz* verməklə onun aradan qalxacağını gözləyirdilər. İmkanlı adamlar başqa yerlərə mümkün qədər tez köçmələrini arzu və maraq edərdilər. Yaramazlar canını, malını vətəmindən üstün tutmaqda idilər. “Təki biz çocuqlarımızı, hərəmlərimizi həlak olma burulğanından qurtaraq. İmkansızlar qalıb düşmən əsiri olsunlar” – xəyal edən qansızlar özlərinə insan və islam adı verməkdən əsla çəkinmirdilər.

Bəli! İrəvanda rəislər arasında belə çəkişmə baş verdiyi vaxt artıq mahalda qanlar sel kimi axıb, günahsız kəsilən islam başlarını qan çalalarında fırladıb zirvədən zirvələrə atırdılar.

Quranlar yandıqda İrəvanda özünü Quran əhli hesab edən camaat firqəbazlığa çalışırdı. Mahalda islam minbərləri yandıqda İrəvanda axşama kimi ağzını minbərə tutub iş-gücdən qalan və bir kömək görməyən camaat əllərini aparıb ürəklərini ovuşdurmaqda idilər. Müxtəsər, İrəvan mahalı bir yanar dağa, vulkana dönüb nəcib islam millətini yandırmaqda və boğmaqda idi.

* Nəzir və niyaz bəlanı dəf edər. bu haqda mübahisə etməyə dəyməz. Ancaq bica təvəkkül, bimövqe ümid əvvəldən başqa bir səmər verməz zənnindəyik.

İrəvanın şərq tərəfi, Qırxbulaq mahalı adlanan tərəfdə üç hissə erməni, bir hissə fəqir, məzlum islam tayfası olduğundan iyun ayının birinci günü qovqə və iğtişaş meydan bulub ən əvvəl 20 evdən ibarət olan Gözəcik faciəsi baş verdi, qonşu Tirjabat erməni kəndindən necə hücum başlandığını - sıra ilə hamısını oxuculara ərz və təqdim edirik.

Kədərli Gözəcik hadisəsi. 1905-ci ilin 31 iyununda axşama bir az qalmış ermənilər Gözəcik kəndinin ətrafını kəsib şiddətli atəşə başlayırlar. Müsəlmanlar bütünlüklə silahları olmadığından ailələrini götürüb arası yarım verst məsafədə olan Mənkus adlı islam kəndinə pənah aparırlar. Ermənilərə gəldikdə islamları təqib halında Mənkus kəndinə də hücum etmək istəyirdilər. Bu qədər ki, kəndin ağası Hümət bəy Hüseynbəyzadə şəhərə köçdüyündən kənddə 50 yaşında bir qoca böyük qalmışdı.

Bu qoca Novruz Kazım oğlu camaatın erməni qabağından qaçdığını görüb uca bir yerə qalxıb, “camaat, hara qaçırınsınız” deyər aşağıdakı nitqi söyləmişdir:

- Oğlanlar hara qaçırınsınız? İstəyirsiniz bu qaçmaqla bizi - Qafqaz müsəlmanlarını başqa millətlərin yanında başısağrı edəsiniz?! Məgər, bu qaçmaqla ermənilər sizi boşlayacaqlar?! Xeyr! Xeyr! Bunların qabağından qaçdıqca daha da cürətli olub bizə və bizim ailəmizə heç bir əsrdə insanlara rəva görülməmiş hörmətsizliklər yetirəcəklər.

Məgər, bunlar həmənm ermənilər deyil ki, bir il əvvəl mən barmığıma hərəkət verəndə az qalırdılar Qırxbulaq mahalından çıxıb qaçsınlar?! İndi sizə nə olubdur ki, aciz arvadlara qoşulub qoyun sürüsü kimi bunların qabağından qaçırınsınız?! Siz qaçırınsınız, qaçın! Mən tənha bu erməni alaylarının qarşısında müdafiə mövqeyində durub can verəcəyəm. Müsəlmanlar! Hər millət gərəkdir öz şən və heysiyyətinə layiq bir tərzdə dünyadan getsin.

Məhəmməd peyğəmbərin şəriətinə, millət və islamiyyət yolunda, Allahın bəyəndiyi niyyət və təşəbbüslərinə nəzərən düşmən qabağından qaçmaqla can vermək qəbahətli və rəva

görülməyən hərəkətlərdəndir. Bilirsiniz ki, bizim bu məzaristanımızda yatan babalarımızın sümükləri çıxarılıb kənar kənddə yandırıldıqdan sonra onların məzarları yerində Ermənistan təşkil ediləcəkdir. Mən axirətdə məsul olmamaq üçün müdafiəyə çalışacağam” – deyib, sözünü qurtardı.

Qeyrətli vətənpərvər Novruz Kazım oğlunun sözünə baxmayıb hamısı qaçmaqda idilər.

Vətənpərvər Novruz Kazım oğlu kəndi boşlamadıqda bir azdan ermənilər tərəfindən nişana alınır. Qohumları Novruz Kazım oğlunu mühasirədən xilas etməyə gəlsələr də, düşmənin çoxluğundan qeyrətli qocanı qurtarmaq mümkün olmur. Novruz Kazım oğlu qoşalülə tufəngi ilə otağa yaxınlaşan erməni dəstəsindən birini vurub, qalanını geri çəkilməyə məcbur edir.

Bu sözlərin hamısı bir erməninin dilindən eşidilmişdir. Bir az sonra ermənilər yenə hücumə keçirlər. Novruz Kazım oğlu onlardan birini də öldürüb qalanlarını qaçmağa məcbur edir. Gülləsi qurtaran Novruz Kazım oğlu həyəcanlı halda tufənginə saçma doldurarkən ermənilər hücum edir, evin qapısını odlayıb onu diri əsir alırlar. Kəndin əksər yerlərini odlayıb, məscidi, minbəri, müqəddəs kitabları və Novruz Kazım oğlunun evini də odlayıb onu əli bağlı Tirjabat adlı erməni kəndinə aparırlar. Orada min cəfa və əziyyətlə başını kəsirlər. Erməninin dediyinə görə, Novruz Kazım oğlunun başını kəndin keşişi Ayrapet kəşmişdir. Zira, Gözəcikdə Novruz Kazım oğlunun vurduğu ermənilərin birisi keşişin oğlu imiş. Beləliklə, Novruz Kazım oğlunun başını - “min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başıdır,” - deyə əvvəlcə Aleksandropol, sonra isə Bakı şəhərinə göndərmişlər.

2 iyun xəbərləri. İyun ayının ikisində müsəlmanların o vaxta qədər pənahgahı olan Mənkus kəndinə hücum edilir. Bu dəfə erməni alaylarının sayı 10 mini keçmiş bir toplu qüvvədən ibarət idi. Hər dəfə də beş min tufəngdən kənd üstünə atəş açılırdı. Kənd müsəlmanlarının çoxu silahsız olduqlarından fürsət düşdükcə ailələrinin əlindən tutub qaçırdı. Kənd tamam boşaldıqdan sonra yerindən tərپənə bilməyən 80 yaşlı əlil bir

qoca erməni əlinə düşüb şəhid olmuşdur. Deyildiyinə görə, onu təndir şişi ilə öldürmüşlər. Gözəcik müharibəsində, ətrafda müsəlmanlar köməyə çağırıldığı vaxt, 15 fərsəx⁵ aralı, öz mahalı Qaladibi kəndindən olan kənd ağası Cahənbəxş bəy iki nəfər kürd atlısı da yanında Mənkus kəndində imiş. Bu vaxtda üç nəfər də tufəngini götürüb kəndin şimal-şərq tərəfində uca bir dağa çəkilib qaçan qadınları təqibə başlayan erməni dəstələrinə yüksək qalaların üstündən atəş açmışlar. Bu atəşdə erməni dəstəsindən ikisini vurub qətlə yetirirlər. Beləliklə, arvad-uşaqlar qaçıb 15 fərsəx məsafədə olan Təzəkəndə⁶ doluşurlar. On iki dağılmış islam köylərinin hamısı bu kənddə toplanmışdılar.

1905-ci il 3 iyun. İyun ayının 3-də yüz əlli evli və aralıqda qalan Güllücə adlı islam kəndinə ermənilər tərəfindən hücum başlanır...

Müharibənin başlanması. İyun ayının 3-də sübh zamanı Güllücə kəndinin şimal tərəfində yerləşən 14 para kənddən ki, hər biri dörd yüz evə yaxındır, 10 minə qədər könüllü erməni əsgəri cəm olub və cənub tərəfdə uca dağ dalındakı beş yüz evli Başkeni adlı erməni kəndindən hücum edib Güllücə kəndini nişana almaqla güllə yağdırırdılar. Ermənilərin məqsədi müsəlmanları özlərinə əlaltı etmək, yaxud onları məhv edib çoxdan bəri arzusunda olduqları istiqlalyyəti əldə etmək imiş. Buna görə bütün məmləkət erməniləri əldə silah müsəlmanlar əleyhinə qiyam etmişdilər. Güllücədə olan islam əhalisi silahsız olduqlarına görə qaçıb kəndi ermənilərin işğalına verirlər. Camaat artıq kənddən uzaqlaşandan sonra, sərvət və dövlət ilə məşhur olan Məşədi Qənbər, Mahmud, Hacı Hüseyn və başqaları - 15 nəfər mallarını mühafizə üçün kənddə qalıb silah götürməklə səkkiz erməninə qətl edirlər. Nəhayət, ermənilər Mahmudu öldürüb, kənd içində sahibsiz buraxılmış bir qadını da səkkiz güllə yarasıyla qətl və edam edirlər. Qalan müsəlmanlar qaçıb verst yarım məsafədə olan Tutya, Damagirməz, Kamal adlı islam kəndlərinə pənah aparırlar. Bu qaçaqçaqda hamıdan dala

⁵ Təzəkənd - dərədə yerləşən erməni ziyarətgahı Qart adlı kilsənin şimali-şərq tərəfində tənha olan 20 evdən ibarət bir islam kəndidir.

qalmış Mir Süleyman Seyid Mustafa oğlu adlısı at ilə qaçarkən ermənilər vurub atını öldürür, o isə bir erməni öldürməklə canını təhlükədən qurtara bilmişdir.

4 iyun xəbərləri. Ayın 4-də aralıqda qalmış 150 evli Kamal kəndi mövqelərini təhlükədə gördüklərindən hələ kəndə hücum edilməmiş, arvad-uşaqlarını götürüb cənub tərəf düzlərlə Damagirməz kəndinə qaçırılar. Bu kəndlərin də camaatı onlara qoşulub 20 verst məsafədə olan, yuxarıda adı çəkilən Təzəkəndə pənah aparırlar.

Bu kənddə 18 gün ağır ehtiyac içində gün keçirəndən sonra İrəvanda bir də sülh edilib ətrafa qoşun göndərildiyi kimi, Güllücə kəndində bir rota soldat qoyuldu. Bundan sonra müsəlmanlar yerlərinə qayıtdılar.

EÇMİƏDZİN. ÜÇ KİLSƏ HADİSƏLƏRİ

(XÜSUSİ MƏKTUBLARDAN)

İrəvan iğtişaşlarında məlum oldu ki, müsəlmanlar hər b fənninə yaxşı bələd deyillər və bundan əlavə hanlıqla döyüş silahından məhrum olduqlarından mahalda ermənilərin təcavüzünə məruz qalan camaata əsla bir köməkdə bulunmadılar. Buna görə ermənilər qol-qanad açıb Qırxbulaq mahalına hücumu keçib müsəlmanları son dərəcə pərişan etdilər.

Digər tərəfdən Üç kilsə müsəlmanlarını qətl-qarətə başlayıb, coğrafi ərazinin namünaşibliyi ucundan islamı misli görünməmiş cəfalar etmişlər. Dağılmış kəndlərin kədərli əhvalatları sıra ilə nəql edilir.

Eçmiədzinin coğrafi vəziyyəti. Eçmiədzin mahalı dediyimiz məşhur Xanavəng çayı ilə Anpur suyu arasında geniş bir ərazini tutan, gözəl seyrəngahları ilə, bağçaları ilə məşhur olan bir yerdir. Şimalında Ələyiz dağları, Abaran ölkələri, “böyük” Ermənistan təşkil edən Aleksandropol, Pənbək, Şoragöl vilayətləridir. Qərbi Anpur suyu, şərqə isə Xanavəng çayı, İrəvan vilayətləridir. Cənubunda “Üç kilsə” deyilən qədim erməni məbədgahı və erməni mərkəzi yerləşir.

1905-ci il ermənilərin müsəlmanlar əleyhinə qiyamları və yaxud əsgər toplanışı. İyun ayının 3-də Abaran ölkəsindən Şoragöl, Pənbək, Aleksandropol erməniləri bir yerə yığışın Uşu adlı islam kəndinə hücumu keçdilər. Həmin ayın üçüncü günü İlançalan erməni kəndi ilə Uşu kəndi arasında hər tərəfdən istehkamlar qurulub saat 9 radələrində müharibə başlanır. 8 saat şiddətli müharibədən sonra ermənilər davam gətirməyib bir çox tələfatdan sonra qaçmağa məcbur olurlar. Sağ qalıb qaçanlar

ələcsizliqdan özlərini Xanavəng çayına vurur, bir neçəsi suya batdıqdan sonra o biri sahilə keçirlər. Bu müharibədə müsəlman cavanlarının atdığı güllələrin birisi də boşa getməyib ermənilərin köksünə dəydiyindən çoxları dava meydanında sərilib qalmışdı. İyun ayının dördündə ermənilərin dəstələri son dərəcə pozğun və müharibəyə hazır olmadıqlarını düşünüb davanı təxirə saldılar. “Bu müsəlmanları belə az qüvvələrlə məğlub etmək olmaz” - deyə yenə ətrafdan əsgər yığmağa başladılar. Hər saatda piyada və süvari halında, müsəlmanların gözü önündə, erməni firqələri gəlib öz hissələrinə birləşdilər. Müsəlmanların isə hər tərəfdən yolları kəsildiyindən bir nəfər də olsa köməyə gələn yox idi... Müharibədən qabaq ermənilər bütün yolları kəsdiyindən heç bir tərəfdən get-gəl mümkün deyildi. Hər tərəfi bağladıqlarından hücumlarını ancaq şimal tərəfdən icra edirdilər.

İyun ayının 5-ci günü. Ayın beşində müharibəni ermənilər başlayıb bir neçə döyüş keçirdikdən sonra məğlub olub istehkamlarına çəkildilər. Bu müharibədə müsəlmanlardan 2 nəfər qətl olub bir nəfər də yaralandı. Bu halı gördükdə ermənilər 6 və 7-ci gün müharibəni dayandıraraq yenə əsgər toplamağa və əsgəri nöqsanlarını düzəltməyə çalışırlar. Ancaq hər tərəfdən səngərlərə mühafizə əsgərləri qoyulmuşdu.

8 iyun hadisələri. Bu gün hər tərəfdən müharibə başlanıb. Bu müharibədə ermənilər məhz sürətli atəş açan beşatılan tüfənglərdən istifadə edirdilər. Ona görə müsəlmanlarda olan az-çox berdanka tüfənglərin güllələri düşmən mövqeyinə təsir etmirdi. Bu səbəbdən müsəlmanlar səngərləri boşlamayıb davam etdiyindən artıq tələfətlərə düşər olurdular. Digər tərəfdən müsəlmanların patronları və sair hərbi ləvazimatları qurtarmaqda idi. Müharibə səhərdən axşama kimi davam etdi. Müsəlmanlar yavaş-yavaş istehkamları tərk edib Uşu kəndinə çəkildilər. Müsəlmanlar artıq müharibəni mənasız bilsələr də, yenə - “Gözümüz baxa-baxa kəndi düşməyə buraxmarıq,” - deyib döyüşə girişdilər. Bu vaxtda arvad-uşağı məscidə yığıb özləri vuruşmada idilər ki, aşağıda təfsilatı ilə verilir.

İşu daxilində müharibə. Axşama iki saat qalmış erməni firqələri hər tərəfdən hücumla başladılar. Ermənilər kəndə yaxınlaşdıqda bir qoca erməni keşişinin başı üstündə hərbi bayraq müharibəyə məxsus mahnılar oxuyurdular. Erməni keşişi böyük məharətlə kənd içində əlində xaç erməni piyada firqələrinin qarşısında durub onları hərbə ruhlandırır.

Bu müharibədə ermənilərin şan-şöhrətinə ziyan vuran bir iş vardısa, o da müharibə vaxtında südəmər körpələri, qoca qarıları öldürmək idi. Ermənilərin hücumunu görə Paşa Budaq oğlu bir müsəlman məscid qapısına gəlib arvad-uşağı məsciddən çıxarıb yolsuz keçidlər, dağlarla aparıb yüksək yaylaqlarda Sürməli kürd tayfalarının himayəsinə tapşırır. Bu vaxt axşama bir saatdan da az qalmışdı ki, kənd içində müharibə başladı. Axşam əlaqaranlıqda davam edən xəncər müharibəsində müsəlmanlardan dörd nəfər: iki əlil kişi, iki qoca şəhid oldu. Müsəlmanlar bu müharibədə xəncərlə, ermənilər tüfənglə müharibə edirdilər. Ona görə bu müharibədə 180 nəfər erməni tələf olub bir ə qədər də yaralandı. Erməninin çoxluğundan, demək olar ki, bir nəfər müsəlmanın qarşısına 15 nəfər erməni çıxırdı. Ona görə də müsəlmanlar artıq kənddə durmağı münasib bilməyib kəndi boşaldılar. Ermənilər hər tərəfdən kəndə od vurdular. Bir sıra müqəddəs əşyalar, Quran kitabı və başqa bu kimi əşyalar da yandırıldı. Müsəlmanların zərəri iki yüz min manat təxmin edilirdi. 9 iyunda aşağıda adları qeyd edilən kəndlər dağıdılıb məşhur Təkyə adlı islam kəndi üzərinə hücum başlanır. Dağılmış kəndlər bunlardır: Pərsi, Nazrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, Anpur çayının sahilində İrgu, Əngirsək kimi 7 məşhur kənddən ibarətdir.

1905-ci ilin 9 iyununda baş verən Təkyə müharibəsi. İyun ayının doqquzuncu günü saat 12 radələrində məşhur Təkyə adlı islam kəndinə hücum oldu. Müsəlmanlar tamamilə silahsız, ermənilər isə mükəmməl silahlı olduqlarından müsəlmanlar kəndi başlayıb, arvad-uşaqlarını götürüb yüksək təpələr başına pənah apardılar. Axund Məhəmməd Əli Mirzə Əbdül-Hüseyn Qazızadə cənablarının böyük imarətlərinə od vurulub iki yüz cild

Quran və müqəddəs kitabları da yandırıldı. O cənabın kitabxanası və qazi idarəsinə məxsus kitablar eləcə məhv edildi. Qazinin xidmətçisi yüksək qayalardan baxdığı vaxt Quranları ermənilər süngülərə keçirib məşəl kimi yandırmışlar. Əvvəlcə islamların gizləndiyini güman edib məscidə o qədər güllə vurmışdular ki, divarlar bal şanı kimi dəlik-dəlik olmuşdu. Sonra məscidin minbərini və sair müqəddəs əşyaları da odlamışdılar. İyun ayının 10-da Eçmiədzində 9 məşhur islam kəndi dağıdıldı, hökumət isə heç bir tədbir görmədi.

1905-ci ilin iyun ayının 13-dən başlayan Gəncə quberniyası Cəbrayıl-Qaryagin hadisələrindən bəhs edir.

Mənim "İrşad" qəzeti vasitəsi ilə yazıb erməni-müsəlman hadisələrinə dair məlumat istədiyimdən sonra Mirzə Camal Yusifzadənin göndərdiyi jurnaldan və bir para məxsusi məktublardan iqtibas olunub redaktə edildikdən sonra dərc edilmişdir.

Mülahizə, yaxud düşüncələrim. Oxucuların məlumatı olsun ki, hər tərəfdən mənim əlimə gəlib çatmış məlumatların bir çoxunda ermənilərin istiqlalıyyət – idarə muxtariyyəti tələblərindən uzun-uzadıya bəhs açılır.

Cəbrayıl hadisələrinə gəldikdə, bu qarışıq söhbətləri büsbütün sübuta yetirib bir çox dəqiq məlumatlar verməklə oxucuları bir sıra şübhəli fikirlərdən azad edir.

Mənə qalırsa, ermənilərin bu hərəkətlərinə və imkan xaricində olan istəklərinə boş bir xəyal, xeyri olmayan bir fikirdən başqa bir söz deməyəcəyəm. Zira, erməni milləti bir para mövqedə var qüvvəsini islamlara vurub, çox da çalışdılar, çalışıb da məğlub oldular. Bunu da nəzərə almalıyıq ki, islamlarda nə hərbi qüvvə, nə odlu silah, nə də müharibə və nizam görmüş əsgər var idi. Digər tərəfdən hökumət məmurlarının bəzi məsələlərdə onlara etdikləri köməyini bir kənarda qoyub da, özlərinin 20 ildə yığıqları tədarüklərini nəzər-diqqətə aldıqda ermənilərdə böyük yaramazlıq meydana çıxır. Belə işlərə qoşulmuş ermənilərin Rusiya, yəni Türkiyə əleyhinə baş qaldırmaları bir uşaq fikridir, zənnindəyəm.

* Mənə hər yerdən məktublar yetişdi. Bəzi yerlərdə hökumət etinasızlıq göstərdiyi kimi, bu mahalda da etinasız rəftar edib bir çarə qılmadı. Ümid edirəm ki, hər iki millət bunun mənasını gözəlcə başa düşür.

Məqsədin ərzi. 1905-ci ilin iyun ayının 13-də 2 nəfər müsəlləh erməni daşnaksutyun əsgəri Qacar kəndinin sakini Əhməd Kərbəlayı Qasım oğlunun evinə gəlib bu sözləri söyləmişlər:

“Biz iki nəfər Daşnaksutyun firqəsindən olub iki möhtərəm şəxsin aşağıda yazılmış sözlərini siz müsəlman camaatına çatdırmaq üçün gəlmişik. Daşnaksutyun firqəsinin səlahiyyətli adamları sizi iyun ayının 16-da məşhur Ağ oğlan* monastırına dəvət edirlər. Əlbəttə, adları aşağıda qeyd edilmiş kəndlərə xəbər verilib. Deyilən vaxtda hamınız ora gəlsəniz lazımı sözlər vardır, sizə söyləyəcəklər. Həmən kəndlər: Divanəli, Yağlıvənd, Dilağarda, Veysəlli kəndlərindən ibarətdir”.

İyun ayının 16-da həmin kəndlərin camaatı əksəriyyətlə monastıra yığılıb ermənilərin iştirakı ilə bir mitinq keçirdilər.

Yığıncağın təsviri. Erməni və müsəlmanların iştirakı ilə “Ağ oğlan” monastırında yığıncaq edilir. Yığıncaq monastırın həyatında olub, bir çox stollar, stullar düzülmüşdü. Fəqət yığıncağın mərkəzində üç bəzakli kürsü qoyulduğundan qabaqca adları qeyd edilmiş erməni başçılarından kürsüsü olduğu meydana çıxırdı. Bir azdan sonra möhtərəm şəxslər yığıncağa daxil olub mərkəzdə qərar tutdular. Bundan iki dəqiqə sonra, yəni rəsmi təqdimat qurtaran kimi yığıncağa Baxşı adlı bir erməni daxil olub aşağıda yazılmış sözlərini sona yetirməmiş ermənilər onun susmasına işarə etdilər: “Camaat! Sizin mahalınıza, kəndlərinizə üç nəfər möhtərəm şəxs qonaq gəlmişdir. Mən isə Çartazlı Baxşı adlı bir nəfərəm ki, əsl adım – ismim Aşotdur ki, bu möhtərəm şəxslərə katibbaşı və mütərcim xidmətini ifa edirəm. Bu orta kürsüdə əyləşən çox hörmətli bir vücuddur ki...” Söz bura yetişəndə ermənilər qışqırıq salıb, “sus, sus” deməklə onu susdurdular. Sonra sağ tərəfdəki kürsüdə əyləşmiş möhtərəm şəxs çox vüqar və əzəmətlə qalxıb bu nitqi söylədi:

1-ci nitqin mətni: “Camaat! Biz erməni-müsəlman və bütün qafqazlılara lazımdır ki, hər bir mətləbə bir məsəl gətirib

tainki bu tövrlə camaatımıza bir söz başa salaq. Zira, bizdə, xüsusən siz müsəlmanlarda əsla elm-mərifət nuru (!) yoxdur. Əlbəttə, insanda elm-mərifət nuru olsa, bu nur ilə sözün əsl mənasını, yəni nədən ibarət olacağını anlar. Buna görə, məsələsiz mətləb bizə iş vermiyor. Mən bu sözümü istinasız olaraq erməni və müsəlmanlara deyirəm. İndi bilirsiniz ki, biz qafqazlılar rus millətinin qapazları və zülm-sitəm boyunduruğunun altında yaşayıb, kefləri istədiyi qədər əllərindən və dillərindən gələni bizlərə edirlər. Bizə çox zülm və insafsızlıq etmişlər. Bizlərin insan hüququnu payımal və istibdad təpikləri altına alaraq, bizim həqiqi və məxsusi həyatımızı əlimizdən çıxarmışlar!

Biz erməni milləti neçə vaxtdan bəri milli hüququmuzu və idarə istiqlalyyətimizi tələb etmək təmənnəsindəyiq. Nəhayət, bizim düşmənimiz olan Rusiya səltənəti böyük cüssəli bir fil mənziləsindədir. Bizlər və sizlər, daha doğrusu, rus olmayan başqa xalqlar aciz olub həmişə zalım hökumətin, o qəvicüссə filin qorxusundan küncə qısılıb, ac-yalavac sızıldamaqda idik. Amma, Allah-təalaya minlərcə şükür olsun ki, bizdən də aciz olan Yaponiya mılçəkləri bu zalım filə o qədər zərbə vurdu ki, bizim arzumuzun sonuna yetişdi. Həmən mılçək zalım fili o qədər o yan bu yana qovaladı ki, axırda arxası üstə dərin bir xəndəyə - kanala yıxıldı. İndi haydı, qardaşlar, gəlin əl-ələ verək, həmən filin ətini parça-parça edib məhv eyləyək.

Bəlkə bu filin ətini-qanını məhv etməklə uzun illərdən bəri qəflət və əsarət içində yaşamış millətlərin də üzünə ədalət nuru düşə və səlamətlik görə, haydı, qardaşlar, haydı!” – deyib sözünü qurtardı. Sonra sol tərəfdə oturan möhtərəm şəxs təntənə ilə ayağa qalxıb bu nitqi söylədi:

2-ci nitqin mətni: “Camaat! Biz erməni milləti çoxdan bəri bu xəyalda idik ki, Qafqazda bir qazan, yəni xörək bişirək, qab asıb onun içində ədalət, müsəvat xörəklərini bişirib sizi və bir neçə tayfaları da bu xörəyə şərik edək. İndi, həmən qazan hazırdır və onu qoymağa bir sepayə - üç ayaqlı ocaq lazımdır ki, onun üstündə qazan dursun.

* Həmən monastır Qacar kəndiylə Çanaqçı erməni kəndi arasında yerləşir.

Həmən sepayənin birisi ermənilər, birisi də gürcülərdir. İndi lazımdır üç ayaqlının, yəni sacayağının bir qıçı da siz müsəlmanlar olasınız. Əlbəttə, lazımdır müsəlman qardaşlarımız bizim sözü müzə baxıb sacayağının üçüncü ayağı olsunlar. Biz bu barədə müsəlmanlara ümidvarıq – deyib sözünü tamam etdi”.*

Sonra orta stulda təmkinlə oturan üçüncü şəxs əzəmətlə ayağa qalxdı, bu nitqi söyləyib, dəfələrlə camaatı sorğu-suala tutub fikrini öyrəndi.

3-cü nitqin mətni: “Ey min illər ilə mehriban qonşuluq edən nəcib müsəlmanlar! Aya, eşidibsiniz neçə vaxt bundan əvvəllər Üç kilsə - Eçmiədzində nə qədər hərbi sursatımız hökumət tərəfindən ələ keçirildi?!” Müsəlmanlardan: “Bəli! Bəli!” “Aya, eşidibsiniz Şuşada bizim nə qədər odlu silahlarımız qəbiristanda və sair yerlərdə tutuldu?!” Müsəlmanlardan: “Bəli! Bəli!” Bəs bu sözlərdən məlum olur ki, bizlər bu gərəkli şeyləri tadarük etmişik, nəki özümüzə, bəlkə sizlərə də kifayət verən qədərdir. Əgər, sizlərdə himmət və qeyrət olsa, nə qədər silah və pul lazım olsa, bizdə hazırdır. Yüz əziyyətlə cəm etdiyimiz sursatı, hərbi ləvazimatı sizlə bərabər məsrəf edərik. Yoxsa ki, əksinə, həmən hərbi silahlar sizə qarşı işlənilib bəlalərin hamısı sizə toxunacaqdır. Əlbəttə, deyilən işlərə sizdən yardım olmasa, bəla ildırımları sizi odlayıb əziz vətəninizi xarabalığa döndərəcəkdir. Doğma evləriniz də məzarlığa çevriləcəkdir. Bu məzaristanın da qəmli guşələrində dəfn olunan siz və övladlarınız olacaq” – deyib əyləşdi. Bundan sonra islamlar tərəfindən etiraz edilib məclis sona yetdi.**

* Biz Şuşa əhvalatının müqəddiməsində ermənilərin idarə muxtariyyəti tələb etmələri barədə öz tərəfimizdən və mehriban gürcü qardaşları tərəfindən mülahizə yazdığımızdan ötrü burada təkrarını lüzumsuz gördüm.

** Mən möhtərəm müxbirimizin sözlərini həqiqət bilib mitinqdəki çıxışların mətnini dəyişmədən dərc etdim. Çünki mənim bu əsərim milli və şəxsi-qərəzlikdən uzaq olub hər kəsin yazısını tənqid süzgəcindən keçirdikdən sonra dərc edirəm. Möhtərəm şəxs nitqində müsəlmanları hədələdiyinə cavab olaraq “Əfəndim, Cəbrayıl müsəlmanları da bal mumundan qayrılmamışdır. Əlbəttə, onların da iki əli var. Ancaq bizə qalarsa, biz ümumi sülhün arzusundayıq.”

Ermənilərin nitqinə islamların etirazı. Erməni millətçiləri nitqlərini qurtarandan sonra müsəlmanlara hədələyici sözlər də söylədilər. Buna görə də belə rəva görülməyən fikirlər müsəlmanların könlünə yatmayıb etiraz əlaməti olaraq adları aşağıda deyilən Qacar kəndinin sakinləri ayağa qalxdılar və ən əvvəl Qasımzadə Molla Əbdürrəhim, Tapdıq Talıbxanov bu sözləri dedilər:

“Biz müsəlmanları siz ermənilər yaxşı tanımayıbsınız! Bizim heç vaxt belə hədələrdən qorxumuz yoxdur. Əlbəttə, müsəlman milləti sizin əsgərləriniz deyil! Və sizin azuqə və silahlarınıza ehtiyacımız yoxdur. Zira, bizim hərəkət xəyalımız olsa, azuqə əskik deyil. Məgər yatmışıq ki, bizə azuqə verib padşahımızın üzünə ağ edəsiniz?! Bizim təriqətimiz hər halda, bu işlərin əksini tövsiyə edir”, - deyib sözlərini bitirdilər. Bu halda bütün müsəlmanlar qalxıb “biz bu işlərə şərik deyilik”, deməklə monastırdan çıxmaq istəyirlər...

Bu halda erməni rəislərinin birisi ayağa durub, - “Müsəlmanlar, dayanınız! Dayanınız! Bir sözüm də var, deyib qurtarın, sonra gediniz”. Müsəlmanlar dayandılar. Erməni söylədi: “Bilin və xəbərdar olun! Biz üç nəfər erməni rəisindən başqa yenə komitə məmurları vardır ki, bu sözləri sizə sifariş etmişlər. Hərgah yığıncaqda danışılan sözləri müsəlmanlar qəbul etməsə, daşnaksutyunun cəza qoşunu tərəfindən artıq təhlükələrə tuş olmalıdırlar.” Müsəlmanlardan “Eyib etməz, eyib etməz!” – sədası ucalmaqla məclis dağıldı.

İğtişaş xəbərləri. Yuxarıda qeyd edilmiş yığıncaqdan sonra erməni millətçilərinin söylədiyi bəla ildırımları Şuşa üstünə düşdü. Məlum olduğu kimi, ermənilər bir zərbə müsəlmanlara vurduqda iki zərbə də özləri yedi. Belə ki, həmən kənddə ermənilərin darmadağın olmasına az qalmışdı. Keçici xəstəlik hər tərəfə sirayət edib bir çox evləri xaraba qoydu. Bu iğtişaş axırda Cəbrayıl uyezdinə də sirayət edib, var-dövlətlə məşhur olan 25 evdən ibarət Divanəli kəndi ermənilərin hücumuna qurban oldu. Ermənilər Divanəli kəndinə hücum etdikdə müsəlmanlarda səbat və mətanət olmadığından ailələrini

götürüb, əşyalarını qoyub qaçdılar. Ermənilər isə tez-tələsik qarətdən sonra kəndi oda tutdular. Qiymətli dam-daşları söküb ağaclarını Süst adlı erməni kəndinə daşdılar. İndiyə qədər həməən kəndin əhalisi çıl-çılpaq olaraq dilənçi kimi düzləri dolanmaqdadırlar. Vəhşilər müsəlman bağlarının ağaclarını da doğrayıb ermənilərə verdilər. Bu növ ilə həməən kənddə müsəlmanların sakin olması üçün bir məişət yeri də qoymayıb, kəndi dağıtmaq üçün bir çox tədbirlər gördülər.

Veysəlli kəndi faciəsinə dair. Divanəli kəndi dağıdılandan sonra ermənilər Veysəlli kəndini dağıtmaq üçün kəndin qonşuluğunda Çartaz ermənilərini silahlandıraraq başqa erməni kəndlərinin yardımını ilə Veysəlli üstünə hücumla başladılar.

Ermənilər ümumi bir qüvvə ilə hər tərəfdən kəndi nişana alıb güllə yağdırmağa başlayınca müsəlmanlar da hərbi qüvvələrinin az olmasına baxmayaraq, onlara qarşı çıxırlar. Bir az döyüşdən sonra ermənilər 15 nəfər tələfat verib özlərindən bir nəfər şəhid olmaqla kəndi boşlayıb çıxmağa məcbur olurlar.

Erməni qonşular kəndi dağıdıb hər tərəfini yandırdılar, kənardan durub tamaşa edən bir müsəlmanın mülahizəsinə görə il uzununu bir evdə çörək yeyib çay içmiş erməni qonşu həməən evi hamıdan qabaq yandırmağa səy göstərmiş. Bu kənddə müsəlmanların ziyanı həddən çox idi.

Qacar hadisələri. Kədərli Veysəlli hadisəsindən sonra erməni daşnaksutyunları yüz əlli evdən ibarət Qacar kəndinə hücumla başladılar.

Qacar kəndi hadisəsi həqiqətdə bütün kəndlərdən fərqli olmalıdır. Günəşin çıxmasına üç saat qalmış daşnaksutyun firqəsinin generalı Aslan bəy** Məlikşahnəzərovun komandasında olan əfsərlərin başçılığı altında olan kəndləri silah altına çağıraraq Qacar kəndinə hücum etdilər.

Ermənilərin Qacar kəndində müharibə edən qüvvələri. Çartaz sakini Aşot öz əsgərlərilə, Çıxadüz sakini Bəylər bəy öz əsgərlərilə, Mavas kəndinin sakini Sancan bəy öz firqələri ilə,

* Çartaz - 950 evdən ibarət varlı erməni kəndidir.

** Aslan bəyin adı əvvəllər Soqrat olub Çanaxçı bəyzadələrindən sayılırdı.

Saqo adlı erməni komandanı Zəngəzur polkları ilə ümumi qarargah yerinə - Qacarı iki verst məsafəsində qərb tərəfdə yerləşən Vəbaycan adlı mövqeyə toplaşırırlar. Həməən yerdə əsgəri ehtiyacları təkmil edərək Qacar üstə hücum üçün ümumi hərbi şura yığılıb, şuranın aşağıdakı qərarı ilə firqə komandanlarına lazımı tərtibat verilir.

Müharibə tədarükəti, yaxud hərbi planı. Qacar kəndinin şimal tərəfində yerləşən Xəzəz dağı Məlikşahnəzərov firqəsinə, cənub tərəfdəki Ocaqlı dağı İşxanov firqəsinə, hər iki dağların qərb tərəfini bir-birinə birləşdirərək mühasirəyə almaq Saqo adlı Zəngəzur komandanına tapşırılır. Yuxarıda qeyd edilmiş komandanlar gecə vaxtı məlum mövqelərdə yerlərini tutub baş komandan Soqratın işarəsinə müntəzir durdular.

Müharibənin başlanması. Sübh çağına saat yarım qalmış böyük komandan müşir Soqrat tərəfindən musiqi ilə müharibə əmri verilib hər tərəfdən Qacar kəndinə beşatılan tüfənglərdən yağmur kimi güllə yağdırıldı. Bu halda kənddə yuxunun istirahətli və şirin bir zamanında olan camaat hövlnək qalxıb kəndi səs və küy içində görürlər. Beşiklərdə istirahət edən çocuqlar da anasının döşünü boşlayıb ixtiyarsız ağlamağa başladılar. Həqiqətən, arvad-uşağın nalələri, çocuqların ixtiyarsız iniltiləri, heyvanatın bağirtısı kənddə bir qiyamət qoparmışdı. Bununla bərabər, erməni beşatılanlarının amansız sədaları bu səslərə üstün gəlmək istəyirdi.

Yanan çıraqlar qorxunun şiddətindən söndürülüb, çırağı axşamdan keçmiş evlərdə təzədən çıraqlar yandırılıb, bu gurultuların nə kimi bir şey olması haqda kənddə yaşayan min nəfər əhalinin darıxmış ürəyindən min cür fikir, min cür qorxu baş qaldırırdı. Camaat bir-birinə qarışmış, kimi qonşuya qaçır, kimisi sahibini oyadır, kimisi də özünü itirib qorxunun şiddətindən divarda çəkilən nəqşlər kimi quruyub qalmışdı. Digər tərəfdən kənddə olan islam könüllüləri – qeyrət və şücaət qanı ilə yoğrulmuş islam cavanları əsla özlərini itirməyib kəndin üç tərəfində səngərlər tərtib verməklə tək-tək hər firqəyə qarşı çıxıb onlara cavab verməyə başladılar. Arvad-uşaqlar da evdə

davam gətirə bilməyib səngərlərə pənah gətirmişdilər. Altı saat qızğın müharibədən sonra kəndin müdafiə sədlərindən kənar olan 55 ev qarət edilib yandırıldı. Bu vaxt müsəlman qadınlarını əsarətə almaq fikri ilə müsəlman sədlərinə ümumi hücum başlandı. Bərəkət versin ki, islam əsgərlərinin qeyrətinə qarşı dura bilməyib ağır tələfat ilə mövqelərinə çəkilməyə məcbur oldular. Müsəlmanlar bu vaxt böyük qətiyyət göstərərək sədlərdən çıxıb düşmən üzərinə atılırdılar. Bu halda başqa müsəlman kəndləri işdən xəbərdar olub atına minib kömək üçün Qacar hərbi meydanına yürüş edirdilər. Əvvəlcə kömək üçün gələn Yağlıvənd sakini Həsənəli bəy Əsgərxanov cənabları idi. 20 müsəlləh süvari ilə Xəzər dağına yetişib Məlikşahnəzərov firqəsinə yaxınlaşıb şiddətli atəş açar. Həsənəli bəy süvariləri düşmənin qüvvətindən çəkinməyərək hər dəqiqə yürüş etməklə erməniləri sədlərdən çıxarıb Xəzər dağının təpəsini işğal etdi. Dağın təpəsinə çatmaq üçün lazımı göstərişlər verib yenə müharibəyə başladı. Müsəlmanlara gəldikdə ermənilərin mühasirə xəttinə baxmayaraq, sədlərdən bayıra atılıb siyirmə xəncərlə bəxtə-bəxt hücumu başlamışdılar.

Yuxarıda adı çəkilən Aşot adlı erməni əfsəri öz firqəsinin bir alayı ilə səngərdə qətl edildi. Müsəlmanların gözləri qızıb müharibə edirdilərsə də, yenə hər yerdən müsəlmanlar köməyə gəlməkdə idilər. Müsəlman könüllülərinin sayı hər saat artmağa başlamışdı. Bu vaxt ermənilər də ümumi hücumu başlayıb müsəlmanları sıxışdırmağa çalışırdılar. Ocaqlı dağından İşxanovun süvariləri də müharibədə iştirak etmək üçün kəndə atəş yağdırırdı.

Müsəlmanların qüvvəti artmağa başladığından sədd dalından müharibə etmək qadağan olub hər tərəfdən yürüş edib erməni dəstələrinin içinə qarışdılar.

Dörd saat tamam erməni-müsəlman bir-birinə qarışib müharibə etdi. Dörd saat davam edən süngü və xəncər müharibəsində ermənilərin mənəvi qüvvələri tükənib yavaş-yavaş geri çəkilməyə başladılar. Müsəlman cavanlarına gəldikdə ermənilərin geri gedən yollarını kəsib, bir çox tələfat verdikdən

sonra ermənilərin qaçanlarını yenə müsəlman süvariləri təqibə başladılar. Müsəlmanların təqib halında ermənilər dümdar (quyruq-aryerqard-Ə.B.) buraxıb on verst yol müharibə olundu. Müsəlmanlar geri dönərkən Əfşar adlı erməni kəndini büsbütün çarib dağıdaraq, üç nəfər də erməni əsir aldılar. Geri çəkilmiş erməni komandaları əsgərlərinin ehtiyacını yenə təkmil edərək üç min qüvvə ilə dübarə Qacar kəndinə hücum etmək üçün aşağıda yazılmış şərtləri qoydular.

Əvvəla, Qacarda olan kişiləri qırıb, qadınlarını əsarətə alıb ermənilərə paylasınlar.

İkincisi, bu əsgərlərdən bir nəfər qalana kimi müharibədən geri durmayıb tələşmək.

Bərəkət versin ki, ermənilər yenə məramına nail olmayaraq, məğlub oldular. Qacar müharibəsində müsəlmanlara mal zərəri 90 minə qədər olub, can tələfatı isə 12 nəfərdir. Ermənilərdən 150 nəfər hərbi meydanında qətl olunmuş 200-ə qədər yaralansa da, hamısı xidmət yerlərində olmuşlar. Hətta bəzi ermənilərin sözüünə görə ermənidən tələfat 253 nəfərə yaxın idi.

Cəbrayıl və Qaryagin uyezdinin son hadisələri. Kədərli Bakı faciəsindən sonra Qaryagində erməni və müsəlman arasında xalis bir məhəbbət bəslənməkdə idi. Bu ətrafda erməni ilə müsəlmanın vuruşmasına məhəbbətin gündən günə artmağa başlamasından meydan qalmamışdı, deyilsə idi, daha doğru olardı. Amma bu, müsəlmanları müdafiə xeyallarından və milli hisslərdən məhrum etmək istəyi ilə zahiri bir məhəbbət imiş ki, müsəlmanlara qarşı izhar edilirdi, bu işlərə aid bir çox məlumatlar vardır ki, sübuta ehtiyacı yoxdur. Belə ki, Şuşa şəhərinin əvvəlinci faciəsindən sonra Şuşa əhli Mürsəl Hacı Qulu oğlu Qaryagində Qarabulaq bazarında bir qonaqlıq edib, məhəlli hökumət məmurlarını və bir çox əyan və tacir qismindən də dəvət etmişdi. O cümlədən İsfəndiyar bəy Vəzirov və Ağa bəy İşxanov da dəvət edilmişdi.

Ağa bəy erməni süvari olaraq İsfəndiyar bəyə rast gəlib - "Mürsələ vədəli olmusan, bəs hara gedirsən?" - söylədikdə, "vaxtında gələcəyəm" - cavabını verib keçmişdir. Axşam zamanı

İsfəndiyar bəy dəvət olunduğu yerə - qonaqlığa gedərkən yolda Qrişa adlı davaçının dükanına girir və Qrişadan bu sualları eşidir:

- A bəy! Nə üçün pristav mirzəsi İsrail Teroqanesovdan sual etmədin ki, Ağa bəy hara gedir?!

İsfəndiyar bəy:

- Mən özüm onu gedəndə gördüm, - buyurunca, Qrişa:

- Yox, çox təvəqqe edirəm, gedib bir sual edəsiniz, - söyləyir.

İsfəndiyar bəy:

- Çox gözəl, sən ki bilirsən, söylə, daha İsraildən sual etmək nəyə lazım? – dedikdə, Qrişa təkrar olaraq:

- İsraildən sual ediniz, - söyləyir.

Bu sorğu-sualdan sonra İsfəndiyar bəy öz-özünə: “Ey diliqafil, olmaya Ağa bəy erməni komandanı olduğuna görə bir təşəbbüs üstünə getmişdir”, - deyər düşüncə İsraildən məsələni öyrənmək üçün səbirsizlik göstərir. Onun:

- İsrail, Ağa bəy hara getmişdir? – sualına:

- Ağa bəy atından yıxılıb qolu-qıçı sınımış. Çırağüz kəndinə aparılmışdır, - cavabını alır. Müxtəsər, İsfəndiyar bəy bir şəkke düşsə də, tərəddüd içində Mürsəlin qonaqlığına gedir.

İğtişas xəbərləri. Mürsəl adının qonaqlığından bir gün sonra bazarda alış-veriş edən ermənilər dükanlarını yığışdırıb qeyri-təbii surətdə tələm-tələsik qaçmaqç salırlar. Səbəbi sual olunduqda cavab verməyib qaçmağa davam edirlər. Çox sonra məlum olur ki, Şuşada müharibə başlanmışdır. Müsəlmanlar bir xəbər öyrənmək məqsədi ilə şəhərə vurduqları teleqrama - “müharibə-filan yoxdur,” - cavabını alırlar. Bir neçə gün keçmiş, ermənilər yenə bazara qayıdıb alış-verişlə məşğul olurlar. Məqsədləri isə müharibə təhlükəsi gözləndiyi üçün dükanlarını ağır-yüngül etmək imiş.

Xülasə, bir gün məlum oldu ki, bazarda üç nəfərdən başqa erməni qalmamışdır.

Bu işlərdən müsəlmanlara şəkke hasil olub teleqram kontorundan əhval tutunca Şuşada qızğın müharibə olduğu aşkar oldu. Bu xəbər yayılır-yayılmaz müsəlmanlar hər tərəfdən Şıxlı

kəndinə yığılıb bu işlər üçün ümumi bir şura edildi. Şurada olan Şuşa əhli və sair camaat “gərək şəhərə gedək” – deyər, atlarına minib yola çıxdılar. Az-çox yol getmiş ikən Cəbrayıl və Qaryagin camaatı hərbi silahlarla silahlanıb yola çıxaraq Şuşa əhli ilə Ağdam yolu getməyə başladılar. Cəbrayıl əhli 300 süvari qüvvə ilə Molla Nəsrəddin yolu ilə irəliləyib Şuşa uyezdinin Cəbrayıl-Qaryaginlə qonşu Şeyxməli adlı kənddə toplaşırırlar. Bir neçə mülahizə ilə həməən gecə kənddə qalıb hər tərəfə kəşf qolları çıxarırlar və məlum olur ki, Ağa bəy İşxanovun atından yıxılması yalan imiş. O, çoxlu əsgər toplayıb Nur Məhəmməd dəyirmanı adlı geniş bir düzdə hərbi təlim keçməkdədir.

Müsəlmanlar bu xəbəri alınca “bu erməniləri burada qoyub, şəhərə getməyin adı yoxdur” - deyib, Ağa bəyin hərbi qüvvəsini öyrənmək üçün ora üst başını dəyişmiş bir neçə adam göndərirlər.

Müharibə məktubları. Şeyxməli kəndində toplanmış islam süvariləri Ağa bəyin dəstəsinin Nur Məhəmməd dəyirmanı adlı geniş mənzərəli bir düzdə mövqe tutaraq təlim etmək xəbərini aldılar. Lakin qüvvəsini öyrənmək istədilərsə də, casuslardan başqa bir məlumat əldə edə bilmədilər. Bu səbəbdən hər tərəfdən kəşf qolları çıxarıb Ağa bəyin komandası altında düşmənin 1000 nəfərə qədər süvari və piyadası olduğu yəqin edildi.

Müsəlmanlar Şeyxməli kəndində əsgərlərinin sayını götür-qoy edib 500 süvariyə üç yüz piyada könüllü əsgər də daxil edib, səkkiz yüz qüvvə ilə Ağa bəylə müharibəyə girişməyə qərar verdilər. Müsəlman əsgərləri səfər halına qoyulub müharibə üçün ovçu dəstələri çıxardılar. Müsəlmanların ovçu əsgərləri bir güllə məsafəsinə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz, düşmən mövqeyini atəş ilə döyməyə başladılar. Bu halda müsəlman piyada könüllü əsgərləri yol açaraq düşmənin sağ tərəfini gülləyə tutmaqla yürüşə başladılar. Sol tərəfdən isə müsəlmanlar bir piyada dəstə ilə erməniləri şiddətlə hədələyirdi.

Ermənilər isə qoşunlarını firqələrə bölməyib bir komandanın işarəsi ilə bir yerdə toplanmış halda müharibə

etdiklərindən, müsəlman piyadaları ovçu sədləri düzəltməklə düşmənin ümumi qüvvəsini sıxışdırıb hədələyirdi. Digər tərəfdən piyadaların arxasından müsəlman süvariləri atəş açıb erməni süvarilərini çevrəmə halına qoyaraq piyadalarından ayırırdı. Sühədən axşama dörd saat qalana kimi qanlı müharibə olub erməniləri qaçmağa məcbur etdilər. Müsəlman firqə komandanları ermənilərin qaçmalarını görüncə piyada əsgərləri işarət ilə geri çəkib ümum süvari qüvvəsi ilə düşməni təqibə başlayırlar. Ermənilər qaçdıqlarından əsgərlərin nizamları pozulmuş, elə buna görə də dümdar dəstələri buraxa bilməyib çox tələfat verirdilər. Ermənilər geri çəkilib Düdükçü adlı ermənilərə mənsub bir kəndə tökülüşdülər. Bunu gören müsəlman ovçu piyadaları kəndin mühüm mövqelərini tutaraq atəş açdılar. Müsəlman süvariləri dəxi müharibəyə başlayınca ermənilər 10 nəfər tələfatla kəndi boşlayıb qaçmağa üz qoydular. Bu vaxt axşam yaxınlaşdığından həm də hərbi meydanı son dərəcə maneəli, daşlıq və sair keçidlər olduğundan erməni qaçqın dəstələrini təqib etməyib kəndi dağıdıb qarət etdilər. Ermənilərin böyük komandanı İşxanov özünün süvar olduğu atla və bir neçə də sair at qənimət kimi ələ keçirildi. Qaranlıq düşən kimi müsəlman əsgərləri hərbi meydanında kifayət qədər mühafizə dəstəsi və kəşf qolları qoydular və qənimətlərini də götürüb ordugaha qayıtdılar.

Çəmənli müharibəsi. Süh zamanı müsəlmanların gəzmə əsgərləri ermənilərin yığılıb Çəmənli adlı müsəlman kəndinə hücum etdiyini xəbər verdilər. Müsəlmanlar dünənki hərbi meydanını mühafizə qoşununa tapşırıb, özləri nizami bir qüvvə ilə Çəmənli kəndinə yürüşə başlayırlar. Bu vaxtda ermənilər Haxulu adlı erməni kəndindən Çəmənli əleyhinə hərəkətə başlayıb yürüş edirlər. Müsəlmanlar vəziyyətlərini götür-qoy edib əsgərlərini üç komanda altında bölərək üç tərəfdən ermənilərin qarşısına çıxırlar. Bu müharibədə müsəlman piyadaları nəhayət fədakarlıqla çalışıb düşmənin geri çəkilmək yolunu kəsməklə erməniləri sıxışdırırdılar. Ermənilər ağır bir hala düşərək böyük bir müharibədən sonra Haxulu kəndinə

çəkilməyə məcbur olurlarsa da, döyüş meydanından bir verst kənarında xüsusi nizamla dayanmış müsəlman süvariləri tərəfindən şiddətlə təqib edildi. Müsəlmanlar hər tərəfdən Haxulu kəndini atəşə tutub erməniləri həmən kənddən də qaçmağa məcbur etdilər. Bu müharibədə ermənilərin tələfatı çox olsa da, qaranlıq düşdüyündən layiqincə öyrənmək mümkün olmadı. Müsəlmanlardan isə bir nəfər Cəbrayıl Cəfərqulu oğlu yaralanıb orduya çatınca millət naminə şəhid oldu. Müsəlmanlar həmən məhələ də mühafizə dəstəsi qoyub qayıtdılar.

Ağbulaq müharibəsi. Çəmənli müharibəsinin ertəsi günü yenə süh zamanı ermənilərin təzədən Ağbulaq adlı erməni kəndində toplaşmış, Çəmənli kəndinə dübarə hücum edəcək xəbəri kəşfiyyat tərəfindən xəbər verilir. Müsəlmanlar bu xəbəri alınca əsgəri ehtiyaclarını təkmil edərək xüsusi nizam ilə Çəmənli müharibəsinə atlanırlar. İndiyə qədər millət arasında misli görünməmiş dava varsa da, o da yalnız Ağbulaq müharibəsidir demək olar. Bu müharibədə ermənilər çox yanıqlı müharibə etdiklərindən müsəlmanlar dəxi ümumi hücum başlayıb o gün axşama qədər qanlı vuruş oldu. Sonra ermənilər son dərəcə pərişan halda öz qəragahlarına – Ağbulaq kəndinə dolub imarətlər arxasında sipər düzəltməklə müharibəyə girişdilər. Müsəlmanlar isə dörd tərəfdən kəndi atəşə tutub axırda ermənilərə çoxlu tələfat verməklə kəndi boşaltmağa məcbur etdilər. Müsəlmanlar kəndi dağıdıb qarət etdilər. Ermənilər, necə ki, başqa yerlərdə, yenə tələfatlarını gizlədirdilər. Ancaq müsəlman əsgərləri öz qabaqlarına yığılıb can verən erməniləri ölmüş hesab edirdilər. Sühədən axşama qədər baş verən müharibədə müsəlmanlar zərərsiz, dillərində “şükraniməhəmmədət” ordularına qayıtdılar...

Böyük Arış müharibəsi. Ağbulaq müharibəsinin ertəsi ermənilər iki yüz əlli evdən ibarət Xırmancıq adlı erməni kəndinə yığılıb hər tərəfdən könüllü əsgər toplayıb qüvvələrini iki min beş yüzə qədər artırmışdılar. Ermənilər əsgərlərin hərbi ehtiyaclarını düzəldərək bu dəfə müsəlmanları ağır məğlubiyyətə uğradıb yenə bir şöhrət qazanmaq arzusunda idilər.

Xırmancıq kəndi dörd tərəfdən maneəli və keçilməz dağlarla əhatə olunduğundan bu kəndi almaq üçün, heç olmasa 10000 qoşun və bir-iki ay mühasirə tədarüku olmalı idi.

Ermənilərin bu kəndə yığılmaqdan məqsədi qonşuluqda olan Arış adlı müsəlman kəndini dağıdıb, müsəlmanlar üstün gələrsə, Xırmancığa dolub özlərini qorumaq fikri idi.

Bu kəndə heç bir tərəfdən əsgər yeritmək mümkün deyildi. Zira hər tərəfi dağlıq idi və yalnız bir tərəfdən tək atlı keçməyə imkan vardı. Çox yerləri var ki, tək atlı keçməyə də imkan yoxdur. Müsəlmanların kəşfiyyatçıları ermənilərin əhval və hərəkətindən layiqincə məlumat əldə edib baş komandana çatdırmaqda idilər.

Bu səbəbdən müsəlmanlar əvvəlki qüvvələrini bərpa edib döyüş şəkli alaraq ermənilərdən əvvəl qüvvələrini Şeyxməli və sair ümumi qərargahlardan çağırıb Arış kəndində bir yerə cəm olmağa başlayırlar ki, aşağıdakı üsul ilə müharibəyə başlasınlar.

Müharibə məktubları yaxud hər b meydanından xəbərlər. Müsəlman əsgərinin baş komandanları bu Xırmancıq müharibəsində düşmənin qüvvəsindən lazımınca xəbərdar olduğundan əsgərlərinə səbat və mətinlik üçün bir çox nitqlər oxuyub hər cür təşviqatda bulunurdular. Əsgərlərin isə bədənlərindəki qeyrət qanı cuşa gəlib şöhrətli qəhrəmanların əsgər övladları olduqlarını komandanlarına bildirirdilər. Bu vaxt müsəlmanların mühafizə dəstələri vasitəsi ilə ermənilərin sübhə bir saat qalmış Xırmancıqdan hərəkət etmələri böyük komandana yetişir. Bu halda müsəlman baş komandanı firqə komandanlarına lazımı göstərişlərini verib kəndin ətrafındakı səngərlərdə münasib mövqe tutmaq üçün göndərilirlər. Onlara hər dəqiqə erməni əsgərlərinin hansı mövqeyə yetişməsi xəbəri də verilir. Əsgərlər ümumən müharibəyə hazırlaşdıqları vaxt əsgərlərin böyük komandanı atına minərək onlara bu nitqi söyləmişdir:

- Övladlarım! Mən, hər halda erməni ilə müsəlmanların işi bu məqama yetişdirməsinə təəssüflər edirəm. Bununla birlikdə bu əfsusların bizə, yaxud ermənilərə heç bir faydası yoxdur. Zira, indilik biz onlarla üz-üzə gəlib vuruşmağa məcbur olmuşuq. Bu

saatda bizlərə heç bir iş fayda verməz. Yalnız xəncər-patron köməyə gələr. Bəli! Sülh vaxtı sülh etmək, müharibə vaxtı mərdanəlik göstərmək lazımdır. İndi görürsünüz ermənilər bizim nə qədər kəndlərimizi dağıdıb, nə qədər gəlin-qızlarımızı əsarətə alıb, olmazın təhqirlərə düçar və mübtəla etmişlər. Ancaq heç vaxt darıxmayın! Bu əsarət, bu təhqir sizə çox acı olsa da, darıxmayın! Hamınız eşidəsiniz ki, Kərbəla meydanında Hüseyn ibn Əli Əleyhüssəlam bir ovuc yaxın adamları ilə Yezidin (İbnətullah) yüz minlərcə cani dəstələrinə qabaq-qarşı durmuşdu.

Hürriyyətin, o qeyrət mücəssəməsinin Kərbəla meydanında olan fədakarlığı həqiqətin gözünü pərdələməyib Yezid vələd-əz-zinayə beyət əli uzatmaqdan ötrü deyil idi?! Bəli, itaət etməyib övlad və pak adamlarına əsarət rəva görən yalnız o həzrətdir. Amma biz ilə o həzrətin böyük bir təfavütü vardır. O isə budur: O həzrətin bacıları, hərəmləri, qızları peyğəmbər nəvəsi Əli ibn Əbu Talib gəlinləri olduqlarından Yezid qoşununda o cürət olmazdı ki, təhqirlə onlara əl uzatsınlar. Amma bilərsiniz, qardaşlar, hərəmlərimiz erməni əlinə düşsə, nə olar?!

(Bu vaxt əsgərlərdən şiddətli ağlamaq səsləri ucalır.) Yenə nitqə davam edilir:

- Bizim şəriətdə müdafiə məsələsi vacibdir. Ona görə də qorxunu, ağciyərliyi qəlbimizə qoymayasınız. Qorxu-ürkü millət və vətən fədakarlığı qarşısında qəbahətli və rəva görülməyən hərəkətlərdəndir. Ona görə qorxu və ürküyə qəlbimizdə yer olmamalıdır. Qorxu insaniyyət və islamiyyətə ziddir. Düşmən xəncərindən qorxan gözüümüz – ölümü, əziz saxladığımız dövlət və sərvətimiz – talanı, hifzinə çalışmadığımız hərəmlər – bacılarımız əsarət və təhqir görəcəklər. Ölmək və qəbirə getmək (yataqda, biyabanda, deryada), yəni düşmən xəncərinin altında da olsa birdir. Orası aydındır ki, ölüm birdəfəlikdir. Bizim bu müharibədə müzəffər olduğumuz, biləks qan çalalarına qər q olduğumuz, əlbət ki, tarix səhifələrinə düzülüb millətin istiqbalına və vətən övladına yadigar qalacaqdır.

Bizim Xırmancıq daşlarına çilənən qeyrət qanımız heç zaman silinməyəcəkdir. Bizim islamiyyət adını daimi yaşatmaq

üçün şəhid olduğumuzu övladlarımıza göstərəcəkdir. Əlbəttə, müharibəni buraxıb istəklilə hərəmlər, isti otaqlar ağuşunda doğransaq, övladlarımız qiyamətə qədər bizə lənət deyəcəkdir. Qabağımızdakı Xırmancıq müharibəsini özgə davalara bənzətməyəsiz. Hərəkətsiz durub düşməyə arxa çevirməyəsiz. Ar olsun o əsgərə ki, düşmən xəncərini arxasından qəbul edə. Müharibədə insafınızı itirməyib silah işlətməyən körpələrə, qoca kişilərə rəhm ediniz!

Körpə uşaqlara, erməni hərəmlərinə heç zaman təhqirlə əl uzadıb, əzab-əziyyət rəva görməyəsiz! O halda kəramətli peyğəmbərimizdən xəcalətli olarıq, - deyərək tufənginə bir patron qoyub: - Haydı qardaşlar! Düşmən yaxınlaşdı! – deyib, sözünü bitirdi.

Bu vaxt ermənilər də bir güllə məsafəsinə yaxınlaşınca atəşə başladılar. Müsəlman əsgərləri ən əvvəl sədlər arxasından atəş açıb düşmənin hərəkət nizamını hədələyirdilər. Müharibə başlayınca ermənilər hərbi meydanını sıx bir məhəldə saxladıqlarından müsəlman firqə komandanları öz piyadalarına sədlərdən çıxmaq əmrini verdilər. Piyada alayları sağ və sol tərəfdən sədlərdən çıxıb ovçu sədləri qurmaqla düşmənin hər iki tərəfini sıxışdırdılar.

Ermənilər bu halı hiss edincə qüvvələrini üç hissəyə bölərək müsəlman piyadalarını atəşə tutdular. Müsəlman firqə komandanları bu hərəkəti görüncə piyada dəstələrini ehtiyat olaraq, dörd yüz piyada ilə gücləndirirlər. Bu vaxt ermənilər müharibədən büsbütün hərbi elmindən xəbərsiz olduqlarını aləmə bildirdilər. Belə ki, müsəlmanların tez-tez sədlər düzəldib arxasından düşməyə atəş açan ovçu piyadalarının qarşısına süvari firqələri çıxarmaq istədilər. Müsəlmanlar ermənilərin bu naşı hərəkətlərini görüb mərkəzdən açılan şiddətli atəşlə onlara böyük tələfat verirdi. Ermənilər səhvlərini anlayıb süvari firqələrinin yerinə piyada dəstələri göndərənə kimi, islam əsgərləri hamılıqla - “Ya Allah, ya Allah!” - deyib sədlərdən çıxıb düşmənin qabaq mövqelərini tutdular. Ermənilər müharibə nizamını tamam itirib çaşqın bir vəziyyətə düşdülər,

müsəlmanlar fürsəti fəvta verməyib düşmənin geri çəkilmə yolunu kəsmək üçün daha iki yüz piyada əsgər göndərdilər. Ermənilər bunu duyunca müharibədən əl götürüb qaçmağa başladılar. Qaçmaq vəziyyətində iyirmi-otuz süvari dəstəsi dümdar buraxılarsa da, yolun maneəli və keçilməz yerlərində atlarını buraxıb özləri qaçmaqla canlarını qurtarmağa məcbur olurdular. Müsəlmanlar isə yolların dağlıq olduğunu bilib piyadalarla düşməni təqib edirdilər.

Ermənilər atlarını və ordularını dar keçidlərdən keçirib kənd içində toplayınca müsəlman ovçu piyadaları ahu kimi dırmaşib dörd tərəfdən kəndi nişan aldılar. Ermənilər qüvvələrini toplamağa imkan tapmadılar və son dərəcə pərişan bir halda kəndi boşlayıb getməyə məcbur oldular.

Müsəlmanlar kəndi tutduqdan sonra qarət edib yandırdılar. Ermənilərin bu müharibədə tələfatları həddən artıq olsa da, məlum edilməyibdir. Kənd tamam yandıqdan sonra müsəlmanlar qənimətlərini götürüb geri qayıdarkən yolda pusquda durmuş bir erməni firqəsinə rast gəlib atışmağa başladılar. Bu atışmada düşmənlər münasib mövqə tutduqlarından müsəlmanlardan 16 nəfər şəhid edildi. Bu müharibədən sonra üç-dörd gün sakit keçdi. Sonra hökumət bir az gözünü açıb uyezd rəisi tərəfindən qazi cənablarına sülh işarəsi verildi. Ağsaqqallar yığılıb sülhə razılıq verdikdən sonra rəis də teleqramla erməniləri sülh üçün Güzlək kəndinə dəvət etdi. Sabahı gün rəis müsəlman ağsaqqallarını götürüb Güzlək müsəlman kəndi ilə qonşu olan və erməni mahalı Hadrut və Xunbabat yuvası ilə üç verst məsafədə yerləşən Kürd Mahmud adlı kəndə gedir.

Bu vaxtda rəis Hadruta getdiyindən, müsəlman qəhrəmanları Kürd Mahmud kəndində müsəlman ağsaqqallarının qadağanına görə evlərdə əyləşmişdilər. Sabit Hadrut ikinci sahəsinin pristavı Davidov o sahənin strajnikləri ilə bir firqə erməni götürüb Arış kəndinə hücum edirlər. Kəndin bir tərəfini odlayıb aradan çıxırlar. İki-üç saatdan sonra müsəlmanlar Saracıq kəndinə sülh üçün rəis hüzuruna dəvət edilirlər. Bu üsul ilə erməni-müsəlman Saracığa yığılıb sülh və barışığı bərpa edib dağılırlar.

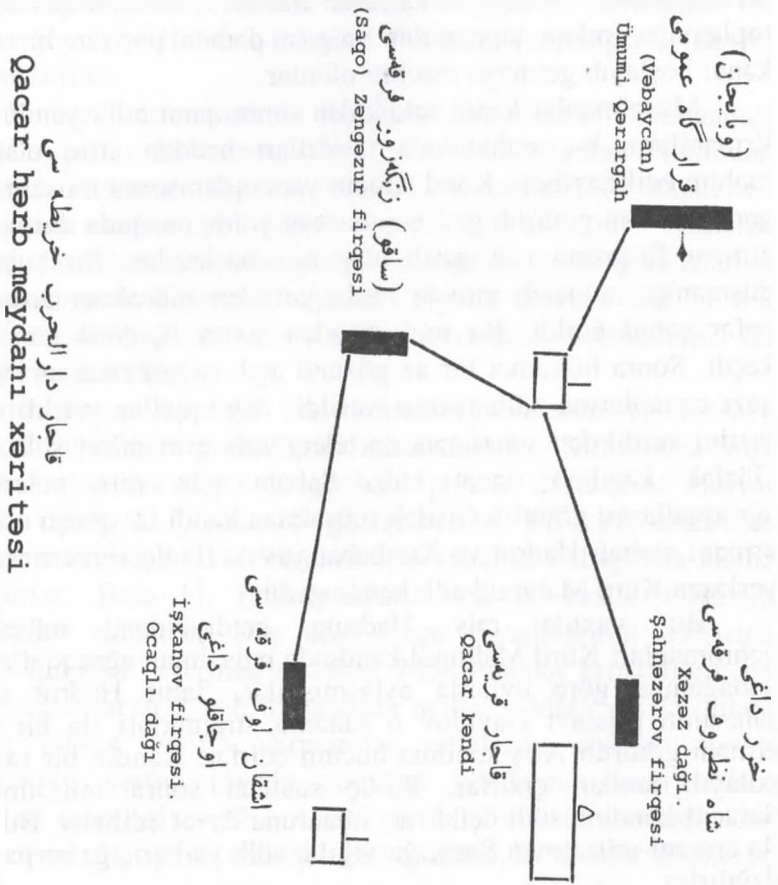
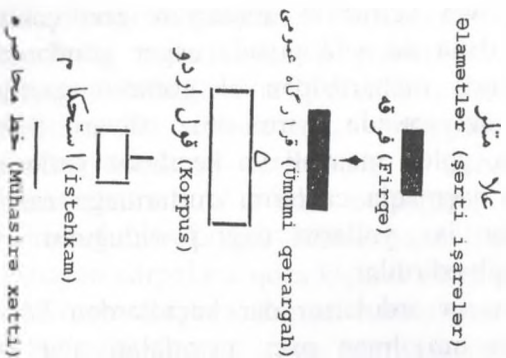

Qışlaq müharibəsi. Erməni kəndi Surlidən bir baş at qaçır. Qışlaq adlı müsəlman kəndinin mallarına qarışır. Ermənilər: - “Ey, qoymayın, müsəlmanlar bizim malımızı apardılar,” – deyib bir dəstə könüllü əsgərlə Qışlaq kəndinə hücum edirlər və bütün mallarını yığıb apardıqda islamilər xəbərdar olub ermənilərə qarşı çıxırlar. Ermənilərin qüvvələri çox olduğundan müsəlmanlar Süleyman adlı kəndə pənah aparıb birlikdə düşməni təqib edirlərsə də, yollar keçilməz olduğundan müsəlmanlar məğlub olub, Qışlaq kəndi də yandırılır. Yeddi-səkkiz min manat zərər dəydiyi təxmin edilir. Dağılan müsəlmanlar diri-diri səfil dolanmaq istəməyib özlərini Dolanlar adlı erməni kəndinə vurub müharibəyə başlayırlar. Başqa müsəlmanlar da köməyə gəldiyindən ermənilər məğlub olur. 10 nəfər tələfat verib qaçırırlar. Kəndi tutan müsəlmanların hərbi tədarükləri qurtardığından bir neçə biqeyrat müsəlman ermənilərə: - “Bir saat müharibə ediniz, müsəlmanlar özləri qaçacaqlar” – deməklə, onlara mənəvi güc verirlər. Müsəlmanlar isə patronun yoxluğundan geri çəkilməli olurlar.

Məzrə müharibəsi. Ertəsi gün ermənilər yığılıb Məzrə kəndinə hücum edirlər. Məzrə camaatı dağa köçdüklərindən kənddə doqquz evdən ibarət mühafizəçi qalmışdı. Kənddəki kişilər bir neçə saat müharibə etdikdən sonra 6 nəfər şəhid, bir qoca kişi də əsir verdilər. Ermənilərdən isə 6 nəfər qətl olmuşdu. Ətrafdan bir çox müsəlmanlar köməyə çatıb davaya başlayırlar. Müharibə iki gün davam edir. Bu vaxt Əhmədli sakini Tatar Həsən adlı bir nəfərin oğlu olub, müsəlmanlar da kəndi boşlayıb arvadları götürüb qaçırırlar.

Ermənilər isə kəndi qarət edib odlayırlar. Gizli qalmasın ki, Məzrə kəndinin dörd tərəfi erməni kəndlərindən ibarət idi. Müsəlmanlara lazımi qədər kömək gəlmədiyindən islamilər məğlub oldular. Onu da deyək ki, bu mahalın müharibəsi mart ayından başlayıb ikinci Şuşa faciəsinə qədər davam etmişdir.

Son xəbərlər. Axırıncı Şuşa faciəsi baş verdikdən beş gün keçmiş hər tərəfə iğtişaş xəbərləri yayıldı. Hər tərəfdə camaat şəhərə getmək üçün toplaşib səfər tədarüklərini görməkdə idilər.

Digər tərəfdən Şuşa əhlindən 50 nəfər süvari Ağdam tərəfdən gəlib bir yerdə şəhərə getmək üçün toplaşmışdılar. Dörd yüzə qədər atlı cəngavər Molla Nəsrəddin yolu ilə şəhərə getdikləri zaman Xoşəndam adlı yerdə ermənilər hasardan çıxıb onları atəşə tuturlar. Müsəlmanlar da siyirmə xəncər müharibəyə girişib erməniləri at döyüşündə Əfşar adlı erməni kəndinə qovub kənd içində üç saat vuruşurlar. Ermənilər Əfşar kəndində davam gətirə bilməyib qaçmağa başlayırlar. Döyüşdən sonra şəhərə köməyə getməyə qərar verilsə də, iki müsəlman bir-birilə dava salıb biri digərini öldürdüyündən süvarilərin dağılmasına səbəb olur. Şuşa əhvalatı geniş yazıldığından burada təkrarına ehtiyac görülmədi.

Son məktublar. Şuşa əhvalatından sonra Cəbrayıl və Qaryaginin Qaradağlı adlanan kəndinin malları çölə çıxan vaxt ermənilər tökülüb əllərindən alırlar. Bu zaman kənd camaatı bundan xəbər tutub ermənilərlə atışır və bir neçə erməni tələf edirlər. Bu ermənilərin qaçıb dağılmasına səbəb olur. Lakin ölənlərin arasında bir nəfər erməni millətçisi varmış. Ermənilər bundan son dərəcə qəzəblənib pristav Davidovu göndərirlər ki, gərək qatili tutub erməni əlinə verəsiniz.

Ermənilərin pristavı Davidovun tədbiri. Pristav məsləhət görür ki, “mən gedib Qaradağlı camaatını söhbətə tutaram, siz isə gəlib bostanlarda gizlənərsiniz. Mən bir bəhanə ilə həməm oğlanı sizin yanınıza göndərəm. Orada atəşə tutub öldürərsiniz”. Müxtəsər, həməm üsulla cənab pristav oğlanı pusqu yerinə göndərdikdə ermənilər atəşə tutub onu yaralayır. Binəva bir növ ilə özünü kəndə salır. Camaatın xəbərdar olduğunu bilib ermənilər də qaçıb aradan çıxırlar. Ertəsi gün ermənilər yığılıb Qaradağlı kəndinə hücum edirlər. Ermənilər çox olduğundan müsəlmanlar davam gətirə bilməyib kənddən qaçmaqla on beş evli Yuxarı Güzlək kəndini də dağıdıb talan edirlər.

Hadisələrin icmalı. Əvvəlcə ermənilər müharibə başlayıb Cəbrayıl və Qaryagin uyezdində Veysəlli, Divanəli kəndlərini dağıdırlar. Bu müharibədə ermənilərin də bir sıra kəndləri dağıdıldı. Əfşar, Düdükçü, Haxulu, Ağbulaq, Xırmancıq,

Dolanlar, Xoşəndam belə kəndlərdəndir. Onlardan insan tələfatı da az olmayıbdir.

Müsəlmanlar yaylağa köçdüklərinə görə iki qışlaq dağılmışdır. Bu uyezdə ermənilərin məğlubiyyətinə Şuşa şəhəri ümdə səbəb olmuşdur. Zira ermənilər ümumi qüvvələrini yığıb müsəlmanları dağıtmaq üçün şəhərə toplanmışdılar. Digər tərəfdən, Cəbrayıl müsəlmanları müharibədə kamil ustad mərtəbəsində olduqlarından erməniləri son dərəcə sarsıtdılar. Hökumət isə göz açıb bu mahalda sülh-barışıqı bərpa etmədi. Zira, onun da Şuşada böyük tədarükləri var idi. Qalaşçapov son faciədə hökumət qoşunlarını ermənilərə kömək üçün Şuşada saxlayır, mahalda isə sülhü bərpa etmək üçün bir nəfər də olsun hökumət qoşunu tapılmırdı.

AĞRILI ŞUŞA HADİSƏLƏRİ, YAXUD AVAMLIQ BƏLƏSİ

*Gəncə quberniyası Şuşa
uyezdində 1905-ci ilin 16 avqust
tarixində qəflətən baş verən
faciələrin təfsili.*

Keçmişdə, yaxud indi Şuşa ermənilərinin hal və hərəkətinə, əhval və güzəranına baxılsa onların əksəriyyətinin gələcək tədarükündə olduqları meydana çıxar.

Onların böyük bir müharibəyə, müdhiş bir təşəbbüsə qoşulmaq niyyətləri apaçıq özünü göstərməkdə idi. Hər ay, hər gün onların hərbi ləvazimat toplamaq üçün göstərdikləri səylər gözdən yayınmırdı.

Şuşa islamı isə ermənilərin son dərəcə şücaətsiz və mərdlikdən uzaq olduqlarına görə onların müsəlman əleyhinə qiyam qaldıracağına inanmazdılar. İslamların fikrincə, - "ermənilər ara-sıra ticarətdən başqa bir şeyə yaramazlar, onlarda silah götürəcək bir gənc yoxdur," - deyib, beləcə qəflət və etinasızlıqlarla öz işləri arxasınca getməkdə idilər.

Şuşa islamlarını beləcə müasir işlərdən xəbərsiz təsvir etməkdə özümü oxucuların nifrinlərinə hədəf olmuş hesab edirəm. Zira, yaranışından son dərəcə şücaətli və mərdanə olan bu nəcib milləti müasir işlərdən xəbərsiz hesab etmək nifrinlərə layiq olmaq deyil, bəs nədir?! Mən Şuşa əhvalatını yazıb göndərmiş möhtərəm müxbirin sözünü təsdiq edib yazıya aldıqdan sonra öz tərəfimdən də bir neçə səmimi söz deməyi lazım bildim.

Hörmətli müxbirimizin Şuşa islamı barəsində olan müdrik hissələrinin tənqidinə ehtiyac yoxdursa da, o ətraf müsəlman camaatında olan ürək saflığını və bu ürək saflığından irəli gələn əsilzadə sükunətlərini qəflət hesab etməkdə böyük bir səhvə yol vermişdir - deməkdən də özümü saxlaya bilmədim. Digər

tərəfdən Şuşa əhlinin xəbərsizliyi barədə bir neçə söz yazıb müxbir cənablarının haqqında etdiyimiz tənqiddən əmələ gələn təsir atəşinin üstünə su səpmək kimi bir hərəkətdə də bulunuram. Şuşa islamlarının qafil olmaları barəsindəki bu kiçik qeydlərimi yazıb hörmətli oxucuların diqqətinə çatdırıram.

Qafqaz qitəsində ağırlı erməni-müsəlman hadisələri baş verməzdən əvvəl islamlar ancaq uzaqdan-uzağa bu himmətcə artıq, sayca az olan ermənilərin hər həftə başı bir hökumət torpağında qovğa qoparacaqlarını jurnallar və sair məlumat vəərəqələri vasitəsilə oxumaqda idilər.

Türkiyənin İstanbul şəhərində olan erməni qırğını - Sasun, Zeytun faciələrini islamlar eşidib "bu, ermənilərin taqsırı deyil, Türkiyənin fanatizmindən irəli gələn ümumi bir qətdir" deyirdilər.

Bu sadədil islamları bu xəyallara, bu aldanışlara vadar edən məhz ermənilərin sülh və asayiş üçün Qafqaz islamlarına göstərdikləri zahiri məhəbbət idi. Digər tərəfdən müsəlmanların babasından qalmış "ermənidən pəhləvan çıxmaz" kimi mənasız məsəli xələflərini irsən yanlış bir yola salmışdı.

Zaman dolandı, illərin təbii inkişafından islamlar gözlərini açıb bəzi nöqtələrdə, məsələn, Rusiyada ermənilərin gecə-gündüz ara vermədən tədarüklərini görüb, təəccüb və heyrət barmaqlarını ağızlarına basıb bir az fikrə getdilər. Bu halət Şuşa islamlarında da göründüyündən ermənilər dərhal Türkiyədə, İranda onları bir sıra mənfəətli işlərə çatdıran, müsəlmanı aldadan yağlı dillərini işə salmağa başladılar. Əvvəlcə - "Bizim bu tədarüklərimiz islam, yaxud sair millətlərin əleyhinə olmayıb Rusiyada mütləq bir azadlıq - avtonomiya idarə muxtariyyəti təşkil etmək həvəsidir," - deməyə başladılar. Müsəlmanlar da bu cəfəngiyata inanıb öz işləri ilə məşğul idilər. Əcəba!!

Müləhizə, yaxud intibahnə. Şuşa müsəlmanları ermənilərin çürük avtonomiya xəyallarına aldanıb tədarük və müdafiədən məhrum qaldıqları üçün ermənilərin avtonomiya qazanmaq uğrunda mübarizəsinin necə olacağını yazmaq və camaata bildirmək xeyirsiz olmaz! Erməni milləti Qafqazda bir

milli heyət, yaxud bir avtonomiya təşkil etdikdə, baxaq görək bu muxtariyyətdə ümum Qafqaz millətləri bərabər təmsil olunacaq, yaxud başqa tayfalarla ermənilər bir hüquqda, bir ixtiyarda sayılacaqlar? Xeyr! Xeyr! Ermənilərin bu idarəni təşkil etməkdə qəsdləri bir Ermənistan təşkil etmək kimi – qeyri-mümkün bir xəyal idi. Erməni milləti idarə muxtariyyətinə malik olduqda Qafqazın başqa millətləri məhkum bulunmağa məcbur olacaqdılar. Görən islamlar məhkumiyəti qəbul edəcəkdilərimi? Yaxud bizdən güclü, tərəqqi yoluna bizdən daha əvvəl çıxmış gürcü qardaşlar məhkum sayılmaq haqarətini qəbul edəcəkdilərimi?!

Söz yoxdur ki, nə bizim, nə də gürcülərin erməni mənəmliyi qarşısında məhkum millətə çevrilməyə nə hövsələmiz, nə də həvəsimiz vardır. Belə olduqda bizim və gürcülərin ermənilərə qarşı hazırlaşması hər halda vacib idi. Baxalım! Baxalım! Rusiya mütləqiyyəti də ermənilərin bu ağılaşmaz fikirlərinə sükutla baxacaqdı? Ermənilərin atdıqları daşlara dözəcəkdı?

Xeyr! Xeyr! Hər tərəfdən atılan daşları rədd edəcək və nə qədər zəif olsa da, onlara lazımı cavab verəcəkdı. Bu atılan daşları rədd etdikdə Qafqaz millətlərinin birinə dəymək və təsadüf etmək ehtimalı da gün kimi aşkar idi. “Çomaq curluya dəyər” məsəlində deyildiyi kimi, bu daşların biz islamlara dəyəcəyinin isbata ehtiyacı yoxdur. Yəni, Rusiya hökuməti bilavasitə ermənilərə qarşı durmaqdan çəkinib Qafqaz millətlərindən birini onlarla üz-üzə qoyacaqdır. O millət isə bizlər, yəni biz islam millətiyik, zira Qafqazda yaşayan bütün millətlərdən maarifcə, bilikcə geridə qalmışıq. Yuxarıda deyilən sözlərimizə sübut olaraq ümum Qafqaz, bəlkə bəzi Rusiya mətbuatında “bu işlərə səbəb hökumətdir” - deyib, sözdə davam etmələridir. Biz isə təkə hökuməti yox, erməniləri və onların vəhşi partiyalarını məsul tutmalıyıq. Bunların hamısını nəzərə aldıqda müsəlmanların hazırlaşması, zəruri vaxtda bəzi təhqirlərdən qorunması lazım və bəlkə də başlıca vəzifə idi. Müsəlmanlar əsla bunları fikirləşmədilər. Nəticədə də Bakı və

Naxçıvan hadisələri baş verdi. Bəzi müsəlman vilayətləri gözlərini açdıqları kimi, Şuşa islamları da gözünü açmağa başladı. Bu vəziyyəti görən ermənilər yenə yağlı dillərini işə salıb dedilər: - “Canım, biz min il bir vətəndə qardaşlıq edən millətlik. Bizim nə işimiz var, Bakıda, Naxçıvanda müharibə olub, biz yenə qardaşlıq”. Müxtəsər, belə-belə sözlər təzə-təzə gözlərini açan milləti yatıran kimi oldu. Bununla yanaşı ermənilər bəzi islam kəndlərinə zülm əli uzadıb, o tərəf bu tərəfdə əllərinə düşən islamları qarət edib öldürməyə başladılar. Bu tövr ilə 1905-ci il avqust ayının 8-də gecə saat iki radələrində ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı küçənin küncündə şəhər fənelərini yandıran bir iranlı müsəlmanı öldürməklə iki millət arasına yeni müharibə toxumları səpilir.

İğtişaya dair ağırlı məlumatlar, yaxud islamların uğurları. Yuxarıda göstərdiyimiz vaxtda və yerdə ermənilər bir iranlının üstünə tökülüb onu öldürdülər. İranlının son nəfəsində fəryadına yetişən olsa da, canilər onları atəşə tutub aradan çıxarırlər. Ermənilərin bu vəhşi hərəkəti müsəlmanları son dərəcə həyəcana salsada sülh tərəfdarları sakitliyi bərpa edib çaxnaşmalara imkan vermədilər. Yenə, bu günlərdə Vəng adlandırılan erməni kəndində üç yüzdən çox erməni quldur dəstəsi köçəri karvanlara hücum edib, islamları qətl və qarət etmişlər. Bu xəbər də islamlara acı təsir etmiş, çaxnaşma olacağı ehtimalı yaransa da, yenə sülh komissiyası bunun qarşısını ala bilmişdi. Avqustun 16-sı səbh saat doqquzda, müsəlman hissəsinə bitişik erməni məzaristanında kazaklar bir nəfər erməninini tərək-silah etmək istəsə də, o əmrə tabe olmayıb müqavimət göstərdiyinə görə öldürülür. Erməninin kazak tərəfindən qətl olunmasına şəhadət verən olsa da, “günahkar müsəlmanlardır” – deyib iğtişay qoparmaq üçün bir növ bəhanə tapırlar. Başlayırlar küçələrdə və bazarda iğtişay qoparmağa. Bu vaxt erməni xəfiyyə cəmiyyəti tərəfindən diş həkimi Maşoryans bir xüsusi tapşırıqla camaat arasına çıxıb iğtişaya dair nitqlər oxuyur. O cümlədən, deyir ki, “bu saatda təzə xəbər çıxıbdir ki, şəhər kənarında müsəlman kəndi olan Zarışlıda 4 nəfər erməninini

məzlum surətdə öldürmüşlər.” Ermənilər bu xəbəri alar-almaz iğtişaya başlayırlar. Bu vaxt erməni kilsəsindən çalınan həzin zəng səsləri erməniləri hamılıqla kilsəyə yığdı.

Fəqət bu qətl xəbərini gətirən Maşoryans və yoldaşları – Atabəyov və Dolxanov tez atlara minib İrəvan qapısı adlanan məhələ çaparlar ki, həmən Zarıslı kəndində olmuş ermənilərdən xəbər bilib şəhərə qayıtsınlar. Bir azdan sonra kilsəyə yığılmış ermənilər evlərinə gedib, silahlanıb dükanlarına qayıdaraq iğtişanın başlamasını gözləyirlər. Bu vaxt xəbər gətirmək üçün getmiş adamlar atdan yıxılıb yaralanmış bir nəfər erməniyi öz atına mindirib qanı axa-axa şəhərə gətirirlər. Və hər küncdə və hər meydanda ki, erməni izdihamı görürlər “görürsünüz, müsəlmanlar bizə nə edirlər” - deyib iğtişay işarəsini verib keçirlər. Bu vəziyyəti müşahidə edən ermənilər çox həyəcana gəlib erməni bazarı ilə keçən Qara adlı bir müsəlmanı öldürürlər.

Bu iğtişay atəşi şəhərin hər tərəfinə yayılıb, yenə də bir nəfər iranlı hambalın (!) ölümünə səbəb olur. Bu hadisələrdən sonra bazardakı ermənilər aranı qarışdırıb erməni bazarında olan bixəbər müsəlmanları qırıb kəsməyə başlayırlar. Yuxarıda yazılmış Zarıslı faciəsinin müfəttişi Xosrov bəy Fuladova da vəzifəsini yerinə yetirdiyi vaxt güllə atırlar. Həmən gün ermənilərin arasında olan müsəlmanların əksəriyi ya qətl olunur, ya da yaralanır. Əvvəlcədən hazırlanmış səngər və sığınacaqlardan, həm də erməni kilsəsindən islamın başına yağmur kimi güllə yağdı. Yol ilə gedən islamı yüksək yerlərdən vurmağa təşəbbüs olunurdu.

Bu ürək ağrısından hadisəni seyr edən islamlar erməniləri islam bazarında qətl edir, bir neçəsini isə təhlükəsizlikləri naminə evlərinə aparırlar. Müharibə başlanan kimi Köçərli adlı erməni məhəlləsinə qonşu olan məhəlləyə hücum başlanır. Bu hücum əsnasında öz qonşusu olan bir erməni Abbas bəy adlı bir müsəlmanın oğlunu, qardaşını, qardaşının bir neçə xidmətçisini qətl edir. Bundan sonra həmən məhəllə camaatını qətl edir və evlərini oda tuturlar. Əvvəlinci gün müsəlmanlar heyrət və tərəddüd içərisində ancaq müdafiə olunurlar. Ermənilər isə

getdikcə ifrata varıb əllərindən gəldiyi qədər müsəlmanlara əziyyət verir, müharibəni bir an belə dayandıрмаq istəmirdilər. Müharibə başlanan kimi 15 nəfər erməni əsgəri tüfənglərlə kazarmadan qaçıb ermənilərə köməyə gəldilər.

16 avqust, 1905

1905-ci ilin 17 avqust hadisələri. Səh tezdən ermənilər qəddar hərəkətlərində davam edib Köçərli məhəlləsindən 8 evi yandırıb əhalisini qətlə yetirdilər. Xəlfəli adlanan məhəllədə erməni hissəsinin başında yenə 10 evin və müsəlmanlarının qətl-qarət edilməsi xəbəri kədərli bir surətdə yetişdi. Xəyanət qurbanı olan məzlum müsəlman əhalisinə kömək üçün kazarmadan bir qədər soldat göndərildi. Ermənilər soldatların ikisini güllə ilə vurmaqla geri qaytarıb müsəlmanları qorumağa mane oldular.

Qəddar ermənilərin belə təcavüz və ədalarını görənlər islam cavanları artıq ruhani və rəislərin nəsihətlərinə baxmayıb ermənilərə qarşı ümumi hücumu başlayırlar. Müsəlmanların hücumu erməniləri bir dəhşət və heyrət içində qoymaqla idi. Zira, müsəlmanlar işğal etdikləri yerləri tamamilə yandırdılar. Ermənilər son çapda olan hərbi silahlarla silahlandıqları da, onlarda müsəlmanların hücumuna bir an belə dözmə və səbat görünmədi. Ermənilərin tələfatı onların özlərini dəhşətə salıb oradan uzaqlaşdırırdı. Səhədən axşama kimi qanlı müharibədə öldürüldüyü qələbə ilə bərabər islam tayfasının şücaət və mərdliyi başqa millətləri çaşdırıb afərdən və tərəfdən başqa bir söz deyə bilmirdilər.

Ermənilər Port-Artur misalında olan səngərlərini daha saxlaya bilməyib boşaltmağa məcbur olurdular. Onların bu qaçaqasını hiss edən islamlar Allahın mərhəmətinə arxalanıb erməniləri təqib etməyə başladılar. Ermənilər səngərlərdən çıxıb qaçmaq istərkən təsadüf etdikləri islam könüllülərinin zərbələri altında səngərlərin qabağına tökülüb can verirdilər. Bu mənərə çox vəhşətli və dəhşətli idi. Səngərlər qabağında qorxusundan bağı çatlayıb ölənlərin sayı az qalırdı güllə və xəncərlə

ölənlərin sayından çox olsun. Bu müharibədə iştirak edən müsəlmanların könüllü əsgərləri min nəfər idisə, ermənilər on qat artıq bir əsgəri qüvvəyə malik idilər. Bu zaman ermənilərin hamısı səngərləri boşlayıb qaçmağa üz qoyduqda, islamslar onları təqib etməyi bir dəqiqə də təxirə salmayıb başlarının üstünü kəsdirdilər. Müsəlmanların qəlbində ermənilərə qarşı əsla rəhm yox idi. Zira, ən əvvəl sülh üçün onlara çox yalvarmışdılar. Nəticəsi olmamışdı.

17 avqust, 1905

1905-ci ilin 18 avqust hadisələri. Bu gün ermənilər dağılmış qüvvələrini bərpa edib yenidən müharibəyə girişdilər. Bu gün də mənən büsbütün darmadağın edilmiş ermənilər müqavimət göstərə bilməyib çoxlu tələfat verdilər. Müsəlmanlar güc gəlib erməni hissələrini aldılar və dörd tərəfdən atəş vurub yandırdılar. Hər tərəfdə ələ keçən ermənilər qətl edilirdilər. Bu gün ermənilərin məğlubiyyəti son həddə yetişdi. Zira, ermənilər çox təlaş edib keçən günkü məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq istəsələr də ağır tələfata məruz qalıb öz hissələrini də müsəlmanlara verdilər.

18 avqust, 1905*

1905-ci ilin 19 avqust hadisələri. Müsəlmanlar müharibənin dördüncü günü ermənilərə qalib gəlib birinci növbədə onların mağaza və imarətlərini yandıraraq dağıtdılar. O

---

* Bu gün ələ bir qanlı müharibə olmuşdur ki, əhvalatın ətraflı təsvirinə müxbirin vaxtı olmayıb hadisələri icmal şəklində yazmışdır. Şuşanın 18 avqust günü qanlı gün adlandırıldığından məlum olur ki, bu gündə islamslar necə mərdanəliklə müharibə etmişlər. Bu günün müharibəsində bir nəfər məscidin minarəsinə çıxıb bu səda ilə camaata xitab edirmiş: "Camaat! Vay olsun o müsəlmanın halına ki, bu gündə ermənidən bir dinar mal qarət edə və onların namusuna toxunub müsəlmanların ayaqları altında qalan xanımlarına əl uzada".

cümlədən Xandəmirovun teatrı, qız məktəbi, Mirovoy sudyanın dəftərxanası və nə qədər məşhur imarətlər yanmışdı.

Bu gün ermənilərdə görünən halət əsla keçmiş müharibələrdə görünməmişdi. Ermənilər bu gün son dərəcə qorxaqlıqla qoyun sürüsü kimi müsəlmanların qabağından qaçıb kazarmalara pənah aparmağı özlərinə qənimət sayırdılar. Bu gün müsəlmanlardan dörd qat artıq olan müsəlləh ermənilər əksəriyyətlə biyabanlara dağılmağa başlamışdılar. Heybətli Hayıstan gəncləri arxasında bürdə, dörd qatar patron əllərində, beşatılan çiyində kazarmada soldatların çarpayıları altına soxulub bir dəqiqəlik həyatı o müdhiş sıxıntıdan üstün tuturdular. O gün erməni firqələrinin hamısı qaçıb səngərlərdə qaçmağa qadir olmayan beş-on nəfər qoca qoymuşdular. Onlar isə müsəlmanlar tərəfindən əmniyyətə alındılar. Zira, komandanlar qoca və körpə çocuqlara qarşı hərbi silah işlətməməyi müsəlmanlara qabaqcadan tövsiyə etmişdilər.

Bu gün müsəlman qələbəsinin şiddətli zamanında erməni arximandriti və qubernator Baranovski məscidin həyətinə təşrif gətirdilər. Arximandrit bu dillər ilə müsəlmanlara yalvarmağa başladı:

Amandır müsəlmanlar! Şuşada ermənilər müqəssir olsalar da, daha erməni qalmadı. İndi bir ovuc əlsiz-ayaqsız erməni qalıbdır, onlara rəhm ediniz! - deyib, ağlaya-ağlaya sülh təklifi etdi. Müsəlmanlar sülh sözünü eşidən kimi güllə atmağı dayandıraraq sakit oldular. Ermənilər isə dinc durmayaraq evinə qayıdan zaman qubernatoru atəşə tutdular. Həmə gün müsəlmanlar axşama qədər sakit olub heç bir təcavüzə yol vermədilər.

19 avqust, 1905

1905-ci ilin 20 avqust hadisələri. Bu gün ermənilər müsəlmanların sakit oturmasını nəzərə almayıb yenə hallarında, atəşlərində davam etdilər. Bu işlər, bu qanunsuzluqlar müsəlman könüllülərinə ağır gələrək ümumi hücum başladılar. Bu hücumlarda islamslar - "hər nə olar, olar," - deyib üz bürümə

erməni meydanına yürüş etdilər. Bu vəziyyəti görərmənilər öz təhlükəsizliklərini müləhizə edincə bir neçə bomba və top atdıllarsa da, təbii halətdən çıxmış islam gəncləri heç bir qorxu bilmədən irəli cumdular. Bu vəziyyət ermənilərin Şuşada məhv olacağına bir an qalana kimi davam etdi. Bu vaxt erməni ruhaniləri, hökumət məmurları və soldatlar əllərində kilsə bayraqları və İncili-şərif, başlarında xaçlar, musiqi ilə məscidə daxil oldular. O saat bayraqların birisini məscidin minarəsinə vurdular ki, ermənilər sülh olmasını bilib atəşi kəssinlər. Məscidin içində naçalnik və başqa hökumət məmurları ağlayıb ermənilərin günahlarını bağışlamaq üçün müsəlmanlara çox yalvardılar. Müsəlmanlar onların barışıq təklifini yenə qəbul edib evlərinə getdikləri yerdə erməni sığınacağından bir güllə atılıb bir müsəlmanı həlak etdi. Müsəlmanlar səbir edib yenə sülh şərtlərini pozmaq istəmədilər. O gün axşama qədər erməni evlərindən şiddətlə güllə atılmaqda idi.

20 avqust, 1905

1905-ci ilin 21 avqust hadisələri. Bu gün müsəlmanlar evlərində saxladıkları erməniləri aparıb sağ-salamat ermənilərə tapşırdılar. Ermənilər də ancaq beş-altı nəfər müsəlmanı salamat buraxdılar. Bu barışıqdan sonra *realni* məktəbin təmirində işləyən 17 nəfər iranlı fəhləsinin başını kəsib müsəlmanları yenə pərişan etdilər. Bu qədər vicdansız, bu qədər qəddar ermənilərə müsəlmanlar yenə cavab verməyərək sülhü qoruyub saxlamağı üstün tutdular. Müharibədən sonra sülh zamanı məlum oldu ki, müsəlman hissəsindəki erməni dükanlarının hamısı salamat qalmışdır. Amma müsəlmanın erməni hissəsindəki dükanları tamam qarət edilib dağıdılmışdı. Bu müharibədə müsəlmanlardan yaralı və qətl olmuş yüzdən çox olmazdı. Ermənilər isə hər yerdə tələfatlarını gizlətdikləri kimi, Şuşada da gizlətmək istəsələr də, müsəlman könüllüləri çoxsaylı meyitləri saydıqlarından gizləyə bilmədilər.

Bu müharibələrdə müsəlmanlardan 20 ev yandırıldı. Ermənilərdən də bir xeyli ev və dükən yanib pamal edilmişdi.

Beləliklə, avqustun 16-da baş verən müharibə, avqustun 21-də sülh elan edilməsi ilə sona yetdi. Bu müharibələrdə erməni soldatları millətlərinə yaxından kömək etdilər. Hökumət isə bitərəf qaldı.

*Müxbirin yazısı hişz edilmişdir.
21 avqust, 1905*

İKİNCİ ŞUŞA FACİƏSİ, YAXUD QALAŞÇAPOVUN HIYLƏSİ

1906-cı il 12 iyulda Gəncə quberniyasının Şuşa şəhərində Qalaşçapovun hiyləsi ilə həyata keçirilən kədərli hadisələrin təfsilatı

Niyyətin ifadəsi. Gəncə quberniyası Şuşa uyezdində, erməni-müsəlman hadisələri baş verəndən bu faciələrə kimi bir çox general-qubernator təyin edildiyi kimi, axırıncı faciəyə bir az qalmış general Qalaşçapov yenidən Şuşa uyezdinə təyin edildi. Demək olar ki, hər ay başı Şuşada bir idarə üsulu təşkil edilib mövqeyi-tamaşaya qoyulurdu.

Şuşa uyezdinə təyin edilmiş generallar – Taqaşvili, Fleyşer, Qalaşçapovdan ibarətdir ki, bunların hər biri son dərəcə eys-ışrətlə məşğul olur, özlərinə əziyyət verib başqa bir iş görməyə qətiyyətli girişməzdilər. Daha açıq, bir tövriyələ tərəflərin razılığını almaq və müxtəlif fikirlərlə onları ələ gətirməkdə idilər.

General Qalaşçapov isə zahirən sadə və safdil görünsə də, daxilən hiyləgər və qəddar olduğu gün kimi aşkar idi. Bu zat əvvəlcə təyinən Qarabağa gedəndə “ermənilər mənə öldürəcəklər, barı xəncər və tapança ilə öldürsünlər. Zira, mən bombadan qorxuram” kimi sözləri camaat içində təkrar-təkrar söylənməkdə idi.

İlk dəfə Şuşaya gələndə müsəlman məhləsində qaldığı üçün islamın diqqətini öz tərəfinə cəlb etmiş idi. Və bir neçə dəfə erməni-müsəlman işində saxtakarlıq etdiyindən Şuşadan geri çağırılmışdı. Zira, bu vaxt hökumət bir az gözünü açıb Qafqazı tarazlıq halında sağ-salamat saxlamaq xəyalında idi.

Bu səbəbdəndir ki, Qalaşçapov geri çağırılıb yerinə Alftan təyin edildi. Belə olduqda mahir Qalaşçapov çox ustalıqla ermənilərin razılığı ilə erməni və müsəlman vəkillərindən bir

parça razılıq məktubu alıb Tiflisə yola düşür. Alftan isə hər iki tərəfi bir gözdə gördüyündən bəzi yerlərdə vəhşilik edən erməni kəndlərinə cərimə, tənbih və cəza tətbiq etməkdə idi.

Erməni millətinə belə bir adamın qətiyyətli xeyir verməyəcəyi aydın olduqda, ermənilər yeni hiylələrə əl atdılar. Ən əvvəl erməni keşişi Aşot Şuşa erməni xanımlarının şirin dillərindən bir ərizə yazdırıb ülyahəzrət imperatriçəyə və qrafinya Voronsovaya göndərilib, özü də Tiflisdə erməni və müsəlman vəkillərinin gözüne torpaq atmaqla Qalaşçapovun ikinci dəfə Şuşaya göndərilməsi üçün razılıq kağızı əldə etdi. Belə-belə işlər ilə başlayırlar adil olan general Alftanı olmayan cəbr və zülmkarlıqlarla hökumətə nişan verməyə. Başlayırlar... “ay qoymayın kəndlərdə xırda qızlar, qoca övrətlər qalmadı ki, Alftan bihörmət etdirməsin” – deyib bağırmağa. Ermənilər açıq-açıq “hərgah Qalaşçapov Şuşaya təyin olub, Alftan və onun həmfikirləri podpolkovnik Vevren, uyezdin naçalnik Frelix və başqaları oradan getməsə, erməni milləti Şuşada əldən gedəcəkdir” – söyləməkdə idilər.

Cənab canişin həzrətləri bunlara baxıb öz müavini general Malamanı və bir neçə müstəntiq göndərilib bir çox istintaqdan sonra adları yuxarıda çəkilmiş ədalətli şəxslərin bir təqsiri üzə çıxmıyınca, Gəncə quberniyasını iki general qubernatorun ixtiyarına vermək məcburiyyətində qaldılar. Bundan sonra quberniyanın yarısı hörmətli general Alftana, digər hissəsi insanlığın qatili Qalaşçapova tapşırıldı.

General Qalaşçapov iki dəfədir ki, Qarabağa gedib Cavanşirə, Zəngəzur və Cəbrayıl əsla bir nəzər də olsa baxmayıb yalnız Şuşa uyezdinə diqqət yetirməkdə idi.

Qalaşçapovun təşəbbüsləri. Qalaşçapov ikinci dəfə Şuşaya gəldikdə bağda olan dörd nəfər müsəlmanı meyvə apardıqları vaxt Əsgəranda öldürdülər. Və yenə neçə nəfər müsəlmanı bağlarında su bağladıqları zaman öldürdülər. Müsəlmanlar şikayət üçün polisəyə töküldükdə Qalaşçapov da hazır dayanmışdı. General adil-adilənə şikayətçilərə aşağıdakı sözləri demişdi:

- Yoldan, yəni camaatın gediş-gəlişi sahəsindən kənar işlər mənim ixtiyarımdan yuxarıdır.

Bu sözü söyləyib yenə öz mənzilinə qayıdır. Bundan bir qədər sonra Yevlaxdan Şuşaya gələn neçə nəfər erməni mülklərini müsəlman quldurları qətl edib, qalanını əsarətə aldıklarından həməən saat şücaətli Qalaşçapov Şıxlar kəndindən (2000) iki min manat cərimə aldırdı. Yenə Gorus uyezdində qaçaqlar bir nəfər erməni pristavı öldürdüklərindən Şuşa müsəlmanlarının əsilzadəsi olan Nəcəfqulu ağanın bir yığın ermənilərin şeytançılığı ilə üç aylıq həbsə salınmasına hökm edir.

Bu vaxt ermənilər Əsgəran yolunu bağlayıb şəhərlə mahalın əlaqəsini tamam kəsirlər. Bu da ondan ötrü imiş ki, hər tərəfdən ermənilərə kömək gəlsin, müsəlmanlara isə əsla bir əl tutma yolu qalmasın.

Müharibə xəbərləri. Əsgəran yolu ermənilər tərəfindən bağlandığından islamların kömək yerləri ancaq qərb tərəfdə yerləşən Zarıslı kəndi və sair müsəlman köyləridir ki, onları da neçə dəfə dağıtmaq üçün top-qaşun göndərilə də, yaxşı müdafiə olunduqlarından top-tüfəngli qaşun məyus halda şəhərə qayıtdı.

Axırıncı müharibə. Qalanın qaşun tərəfindən topa tutulması. General Qalaşçapovun müsəlmanlara iblis münasibəti bəslədiyini anlayan ermənilər hər an bir bəhanə axtarırdılar ki, generalı müsəlmanların üstünə ayaqlandırsınlar.

Bu sahədə bir sıra hoqqalar çıxardılar. Bəzi hallarda məqsədlərinə nail olsalar da, bəzilərinə müsəlmanların bir növ gözü açıqlığından məqsədlərinə çatmırdılar. Nəhayət, 1906-cı ilin iyul ayının 12-də bir neçə gün bundan əvvəl ölmüş erməni meyitini generala nişan verib, “budur, bu saat sənin qonşuluğunda müsəlmanlar qətlə yetirmişlər” – deməklə general cənabları bir bəhanə axtardığından dərinə getməyib Köçərli məhəlləsini topa tutmaq əmrini verdi.

Ayın on ikisində bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qaşunu, digər tərəfdən ətrafdan yığılmış (10000) on minə yaxın erməni könüllü əsgəri, bir tərəfdən də müharibədən qabaq

şəhərdə nizam altında saxlanmış erməni firqələri və qaçaqların müsəlmanlara sarı hücumu başladı. Beş gün ərzində erməni sərhədində olan bütün müsəlman evləri yandırılıb top zərbələri ilə dağıdıldı.

Hər tərəfdən ümidləri üzülən müsəlman könüllü cavanları da Rüstəm kimi müharibə etməkdə idilər. Rus qaşunu ilə ermənilər birdən hücum etməyə, rus batareyalarından müsəlmanların tərəfinə mərmə atmağa və şrapnel tökməyə başladılar. Müsəlmanların səngərləri belə atəşlərə cavab verə bilməsələr də, bu onların mənəvi qüvvələrinə əsla xələl yetişdirmədi, onlar bir addım da geri durmayıb, qaşunun və düşmənin mövqeyini sürətlə atan tüfənglərilə döyməyə başladılar.

Bu zaman ermənilərin tələfatı həddən çox idi. Zira, öz qüvvələrinə qürrələnib hər saatda sığınacaqlardan çıxıb islam səngərlərinə yürüş edirdilər. İslam əsgərləri isə mərdliklə onları qarşılıyib bir qədəm də olsa, müharibədən geri durmur, erməni dəstələrini pərişan edirdilər. Ermənilərin bu vəziyyətini görə general Qalaşçapov ümum ştablarda olan rus qaşunlarının müharibəyə qaşulmasını əmr edir. Beşinci gün müsəlmanlar üstünə ümumi hücum başlanı.

Bu hücumlarda islam səngərlərinə toplarla yanaşı hər dəfə beş min, altı min tüfəngdən atəş açılırdı. Buna görə də müsəlmanlar müharibə edə-edə ən axırıncı sığınacaqlarına çəkilib müharibəni davam etdirirdilər. Bu zaman müsəlman əsgər komandanlarından birisi camaatı döyüşə ruhlandırıb erməniləri və kazakları islam səngərlərindən çıxarmağa başlayırlar. Bu vaxt müsəlmanların yetmiş yaşında olan qocalarından tutmuş yeddi yaşlı çocuqlarına kimi silah götürüb düşmən mövqelərinə yürüşə qaşuldular. Ermənilər və kazaklar müsəlmanların sel kimi yürüş edib yağmur kimi güllə yağdırmalarına tab gətirməyib geri çəkilməyə məcbur oldular.

Müsəlmanlar erməniləri qova-qova evlərinə, kazakları ştablarına, yeri məlum olmayan bəzi erməni könüllülərini isə çölə-biyabana dağıtdılar. Müharibə meydanında qalan yalnız

islam şəhidləri, bir də müsəlman könüllüləri idi ki, o künc, bu küncdən düşmənləri tapıb qətl etməkdə idilər. Ermənilər nə qədər meyit apardılsa da qaçarkən payız yarpağı kimi tökülən erməni cəmdəkləri islam könüllülərinin ayaqları altında qalmışdı.

General Qalaşçapov islamı belə qalib görüb daha evdən eşiyə çıxmadı. O, elə bir vəziyyətdə idi ki, uca bir təpənin üstündə durub müharibə meydanına – vuruşmaya tamaşa edirdi. Müsəlmanlar güc gəlib ermənilərin bir neçə böyük evlərini atəşə tutmuşdular. Evlər yanıb qurtardı, ancaq şiddətli yağış yağdığından yangının başqa yerlərə keçməsi qorxusu yox idi.

Müharibənin altıncı günü - ayın 18-də general Qalaşçapov hər iki tərəfdən bir neçə vəkillər götürüb müsəlman hissəsinin fikrini öyrənməyə gəlir. Söhbət zamanı - “Bir quru barışıqdan ötrü işi bu məqama çıxardınız,” – deyib ağlayır.*

18 iyul, 1906

Son xəbərlər. Bunların hamısından sonra bu qədər top və bomba ilə, xüsusən hökumət qoşunu ilə və minlərcə daşnaksutyun dəstələrinin müqabilində müsəlmanların evlərinə və mallarına dəyən ziyan çox olsa da, insan tələfatı ermənilərdən birə on az olmuşdur. Müsəlmandan tələf olan otuz nəfər müharibəyə bitərəf, əlsiz-ayaqsız camaat idi. Erməninin tələfatı tez gizlədildiyinə görə məlum olmadı. Amma Xan kəndində olan rusların sözlərinə görə şəhərdən dörd yüzə qədər erməni ölümləri arabalarda xaricə daşınırdı. Şəhərdə gizlədilmiş erməni ölüsünün sayı məlum olmadı.

Ermənilərə yaxından kömək edən kazaklardan da bir neçəsi öldürüldü. 18 iyulda sülh, barışıq bərpa olaraq, müharibə vaxtında islamların mərdanəliyi ermənilərə və hökumət qoşununa da məlum oldu. Ermənilər axırıncı müharibəni

* General Qalaşçapovun söhbət zamanı saxtakarlıqla dəsmalı gözüne tutması, Xacə Hafiz Şirazi mərhumun “Xod koştəyi Hafizra, xod təziyə midari ” (tərcüməsi: Hafizi özün öldürdün, özün də yasin saxlayırsan – Ə.B.) sözlərini yadıma saldı.

etməzdilər. Zira, bu dəfə hökumət qoşununa arxayın idilər. Bunu ağillarına gətirməzdilər ki, müsəlmanlar “soldat gəldi, qaç” məsələsini unudub öz hüquqlarını hər dəqiqə qorumağa hazırdılar. Ümid ki, erməni qonşular bundan sonra hökumətə və onun siyasətbazlarına aldanmayıb öz səhifələrinə belə bir pərişanlıqlarıyla qara xətt çəkdirməyəcəklər. Qalaşçapov cənabları isə ölüm bədəsini içənə kimi peşmanlıq acısı onun ağzından getməyəcəkdir.

Xalqımız bunu da unutmayacaq ki, Şuşanın ikinci müharibəsində müsəlmanların yeddi yaşından yetmiş yaşına qədər qocaları silah işlədib erməniləri müqavimətdən aciz qoyurdular. Müharibə əsnasında övrətlər də sığınacaqlara, səngərlərə hərbi sursat daşıyırdılar. İllər uzununu gün üzü görməyən xanım-bacılar arxalarında səngərlərə çörək və su daşıyıb islam əsgərlərinə kömək göstərdiklərinə görə dünyanın alqışlarını qazandılar. Allah belə bacılardan razı olsun. Ancaq bunların evlərdə oturub əsgər oğullar doğub, kəməli-ədəblə tərbiyə etmələri üçün Allah-təaladan bir çox təmənnada bulunuruq. “Əsgər anası əsgər olar,” - deyib dünyadan köçən babalarımıza min rəhmət oxuyub sözümü sona yetirirəm.

QƏFLƏTƏN BAŞ VERƏN İKİNCİ BAKI FACİƏLƏRİ

Avqustun 20-də şənbə günü gündüz saat beş yarımda şəhərdə müdafiəedici könüllü islam cavanları olmayan vaxt qəfildən müsəlmanlara hücum edilir.

Bu axırıncı hadisədə müsəlmanlardan çoxlu tələfat oldusa da, hamısı hamballar və bəzi iranlı fəhlə və arabaçılar idi. Bu müharibəyə müsəlmanların əvvəlcədən xəbərdarlığı olmayıb və əlavə olaraq ermənilərin fevralın altısında olan məğlubiyyətlərini özlərinin əbədi qələbəsi hesab etmişlər, zənnindəyəm. Zira, müsəlmanların ermənilərə pislik etmək xəyalları olsa idi, hamı bir nəfər kimi yaylaqlara köçüb şəhəri hambal və arabaçıların öhdəsinə buraxmazdılar. Ermənilər isə müsəlmanlar şəhərdə olan vaxt əsla müharibəyə cürət edə bilməzdilər.

Bunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Hamınız – bizlər, yainki ermənilər də düşünmüşdülər ki, Bakıda ermənilərin büsbütün fevral faciəsində mənəvi qüvvələri pozulmuşdu. İndiyə qədər ermənilər ehtiyaclarını bərpa edə bilməmişdilər. Buna görə müsəlmanlarla heç vaxt davaya çıxmağa qadir deyildilər.

Ermənilərin 20 avqust əməlləri özlərinə böyük bir nemət kimi görünürdü. Bu xəyal və bu hərəkət də onların qəlbinə birdən-birə girib müsəlmanlara qarşı gecə basqını etmək xəyalına salmışdı. Şəhər isə büsbütün boş və mühafizəsiz imiş.

İğtişanın təfsilatı. İkinci Bakı faciəsindən bir neçə gün qabaq konkalarda xidmət edən işçilər tətillərini keçmişdilər. Bu tətillərin səbəbi işçilərin öz vəziyyətlərindən narazılıqları idi. Hökumət isə onlarla razılığa gəlmək əvəzinə yerlərinə soldat qoyub konkalara işə salmış, onları, yəni tətillərini keçmiş işçiləri daha da acıyıdirmışdı.

Tətillərini keçmiş işçilərin və onların karguzarlarının çoxu erməni idi. Onlar hökumətin bu əməlinə narazı olub, şənbə günü konkanı gülləyə basırlar. Bu gülləbazlıq əsnasında konkada olan soldatlar və bir necə müsəlman sənişinlər həlak olur və yaralanırlar.

Fürsətdən istifadə üçün intizarda olan erməni kilsəsindən həzin-həzin zəng çalınır. Erməni cavanları dükanların qabağında əllərini bir birinə vurmaqla erməni dükançılarına qarışıqlıq salmaq işarəsi verirlər. Dükançılar isə bunun ardınca müsəlmanları atəşə tutur, hər tərəfdə ələ keçən, yollarda kəsbkarlıq edib su daşıyan, arabaçılıq kimi işlərlə məşğul olan camaatı qırıb kəsməyə başlayırlar.

Bu vaxt hər yerdə ermənilər heç nədən xəbəri olmayan müsəlmanlara qarşı hərbi qiyam etmişdilər. Evlərdən, pəncərələrdən müsəlmanlara yağmur kimi güllə yağdırılırdı. Bu atəş vəziyyətində ermənilər fərq qoymadan ruslara və gürcülərə də atmaqda idilər. Bunu da deməliyik ki, ermənilər fevral hadisələrinin intiqamını almaq istəyirmişlər.

Dördüncü Bakı uçaştokunun pristavı Jəgintinin iğtişaya dair verdiyi məlumatlar. Ermənilər iğtişaya əvvəlcə kilsədən zəng çalındıqda kilsənin yanında – *parapetdə* başladılar. Bir neçə dəqiqədən sonra erməni pəncərələrindən müsəlmanların üstünə aramsız olaraq tufəng-tapança gülləsi yağdırılırdı. Bəzi yerlərdə ermənilər müsəlman evlərinə və dükanlarına hücum edib qətl-qarət törədirdilər.

Ermənilər hökumətin qadağanına baxmayıb gecə sahibsiz qalmış evlərə od vurur, anbarlarını dağıtmaq və vəhşi hərəkətlərdə bulunurdular. Müsəlmanlar isə onlara cavab verə bilmirdilər. Zira, onların hərbi hazırlığı və silahı yox idi. Aşağıda adları yazılmış erməni evlərindən güllə atılırdı. Mixaylovun *erməni xeyriyyə cəmiyyəti* evindən, Osipovun, Yegizarovun, Avakovun, Mayılovun, Antonovun, Adamovun evlərindən, gecə olduqda isə Mikayılovun, Yegizarovun, Antonovun və *erməni xeyriyyə cəmiyyəti* otaqlarından qoşuna və polis işçilərinə tapança və tufəngdən atəş açılırdı. Yəni, həmən pristavın ərz-halına görə bu işlərin hamısının səbəbi ermənilərin milli ədavətləridir. Və ermənilər bu işə çoxdan hazırlanmışlar.

Bakı polis rəisi cənab Eyzbaşın yazılı məlumatı. Əvvəlinci Labinski polkunun üçüncü sotniya (yüzlük) kazakları və altıncı nömrə topları ki, yangı alayının yanında sakindirlər.

Ayın 21-də Qala tərəfinə gedən ətrafda yaşayan ermənilər kazakların və topların yerlərinə güllə yağdırmışlar. Lakin mənzildə olan on altı kazak və top xadimləri 82-ci Dağıstan polkunun köməyi ilə ermənilərə cavab vermişlər. Mənzilin şüşələri, divarları və tövləsi güllələrin şiddətindən bal şanı kimi olmuşdu. Xainlərin gülləsi həyatın içinə yağış kimi tökülürdü.

Əfsərlərin, komandirin otağının qab-qaşığı dağılmışdır. Komandirin dediyinə görə, soldatlar olan ev şiddətlə gülləyə tutulmuş. Bu atışmada soldatlara və otaqlarına 284 tüfəng, yeddi tapança gülləsi atılıbdır. Polis rəisinin hökmü ilə güllə atılan qapıları sındırıb içəri girdikdə ermənilərin hamısı qaçıb getmişdi. Orada olan rusların şəhadətinə görə, çoxlu erməni var imiş ki, hamısı da güllə yağdırırlarmış. Axtarış əsnasında iki tapança, altı xəncər, yüz patron, üç beşatılan tüfəng ələ keçirilmişdir. Polis rəisi qayıdan zaman yağuların bəzisi ona güllə atmışlar. Xoşbəxtlikdən özünə yox, yerə dəymişdir.

21 avqust xəbərləri. Bakının üçüncü sahəsinin məhəllə nəzarətçiləri həmrəy olaraq elan edirlər ki, avqustun 21-də axşam saat beşdə Krasnovodski küçəsində yerləşən Bağirovun evindən onlara neçə tüfəng gülləsi atılmış, ancaq heç kəsə dəyməmişdir.

Avqustun 25-də həmin evin Suraxanski küçəsinə baxan balkonunun qapısı arasından da onlara neçə tüfəng gülləsi atılmışdır. Atışma zamanı bir türk yaralanmışdır. İkinci dəfə qapılardan tüfəng atılan zaman soldatlar həmin evi gülləbaran etməyə başlayırlar. Nəticəsi məlum deyil. Ancaq gülləbarandan sonra yenə həmin evdən güllə atəşi davam edirdi. Məhəllə nəzarətçiləri sözün axırında deyirlər ki, Bağirovun evi gəlib-gedən polis qulluqçularına və qoşun əhlinə bir tələ olmuşdur.

Dördüncü Bakı uçaşmasının pristavı Jəgintinin məlumatı. 15 avqustda Dağıstan polkunun bir rota soldatı untermayor Texmiçenkunun komandası altında 4-cü Bakı polis sahəsinə 47 nəfər erməni gətirib bildirdi ki, həmin ermənilər Kudikovun evinə yığılıb oradan faytonla və piyada gedən hökumət məmurlarına və camaata güllə atırmışlar. Buna görə Dağıstan polkunun kapitanı Dubrovinin hökmünə əsasən onlar

həmin evə daxil olub ki, yoxlama apararaq orada yığılan müqəssirləri ələ keçirsinlər. Yoxlama əsnasında neçə berdanka, revolver və bir qədər də patron tapılır. Ələ keçən silahların hamısı sahə pristavına təhvil verilir.

Həmin polkun baş untermayor yarım rota soldatla kapitan İnozəmsəvin hökmünə əsasən iğtişaşçıları ələ keçirmək üçün Varşapetovun və Məhəmmədrza Rəsulbəyovun Maqazinni küçəsində yerləşən evlərində axtarış keçiriblər. Zira, həmin evlərdən yol keçən camaata hədsiz güllə atırlarmış. Ələ keçən adamlardan çoxlu tüfəng və tapança tutulmuşdur və adı yuxarıda çəkilən kapitana təhvil verilmişdir.

Ələ keçənlərin sayı 61 nəfərdir ki, həbsxanada yer olmadığından zindanban (?) onları qəbul etməmişdir.

Liman naçalnikinin elanı. Bakı dəniz limanının naçalnikisi keçən gün təcili olaraq Bakı qalabəyisinə elan edir ki, avqustun 24-də liman idarəsinin gözetçisi Savili Muxnatkin ona bildirmişdir ki, Adamovun Merkuri və Milyutinski küçələrində yerləşən evinin balkonundan həmin günün səhər saat altının yarısından tapançadan dörd dəfə atəş açmışlar. Ancaq təsadüfi xoşbəxtlikdən heç kimə zərər dəyməmişdir və həmin gözetçi göstərib sübut edə bilər ki, həmin balkondan ona atəş açmışlar. Atəş edən caniləri üzbəüz durub göstərə də bilər və həmin işə şahid durmaqla da sübuta yetirər. Saat 11-də həmin evin bağlı qapısının şəbəkəsindən yol keçən müsəlmanlara iki dəfə tüfəng atmışlar. Şənbə günü avqustun 20-də həmin evin altında olan Sergeyev qardaşlarının, Mirzəyansın, Parutçiyevin maqazinlərindən və həmçinin Sasun işrətxanasından artıq tüfəng atılırdı. Həmçinin avqustun 20-də Afşarovun maqazininin qarşısında yerləşən evdən tüfəng atılırdı. Afşarovun maqazini yerləşən evin qarovulçusu bir nəfər fənerçini qətl etmişdir. Liman feldşeri Laktənov, gözetçi Muxnatkin və dənizçilik məktəbinin kargüzarı bu qətlə şəhadət edə bilərlər. Poçt-teleqram kontorunun dalında yerləşən Birjovoy küçəsində olan erməni evlərindən atılan tüfənglərdən neçə nəfər müsəlman qətlə yetirilibdir. Həmin evlərdən qarovulçu soldatlara da güllə

atmışlar. Buna görə həmənlər evlər soldatlar tərəfindən əhatə olunub, ancaq evə daxil olmaq mümkün olmadı. Növbətçi zabitin hökmünə əsasən qonşu evlərin balkonundan həmənlər yerə güllə yağdırılıb, nəticədə 6 nəfər erməni və bir nəfər də gürcü qətl edilir.

Dördüncü məhəllə pristavı Jegintinin lazımı yerə verdiyi məlumat. Avqust ayının 20-də günortadan beş saat keçmiş ermənilər öz yaşadıkları evlərin açıq pəncərələrindən və akoşkalarından tüfəng və tapança ilə küçədən keçən adamlara atəş açırdılar. Bu atışma əsnasında Morskoy, Torqovi küçələrində Səfəraliyevin evi qarşısında bir rus, Stanislavski küçəsində bir müsəlman faytonçusu qətl edilmişlər. Balaxanı küçəsində bir müsəlman işgəncə ilə öldürülmüş və Mixaylovski xəstəxanasına gətirilmişdir.

Avqustun 21-də səbh tezdən başlamaqla günortadan üç saat keçənə kimi atışma olur. Üçdən sonra atışma o qədər də çox deyildi. Ermənilər öz iqamətgahlarının pəncərələrindən və evlərinin darvazasından küçələrdə piyada, ya atlı gəlib keçən müsəlmanlara atəş açırdılar. Bu vaxt 4 müsəlman qətlə yetirilmişdir. Üç müsəlman da yaralanmışdır. Ermənilərdən isə bir nəfər qətl olunmuş, iki nəfər yaralanmışdır.

Yaralılar Mixaylovski xəstəxanasına göndərilmişdir. Şəxsiyyəti məlum olmayan müsəlman cənazələri qəbiristanına göndərilmişdir. Tüfəng atılan şübhəli evlərin sahibi təyin və təhqiq edilmişdir.

Avqustun 22-də gecə ermənilər həyat tərəfdən iranlı müsəlman baqqal dükənlərini yarıb talan və qarət etmişlər. Həmənlər dükənlər bunlardır:

1. Balaxanı və Kaspi küçələrinin tinində Dövlətovun evində Ağadadaş Bəxtiyevin dükəni.

2. Telefon küçəsi ilə Kaspi küçəsinin tinində Zeynalovun evində Seyid Dadaş oğlunun dükəni.

3. Balaxanı küçəsində Əliyevin evində adı məlum olmayan bir iranlının dükəni.

4. Telefonu küçəsində Dadaşovun evində Məşədi Mustafa oğlunun dükəni.

5. Böyük Morskoy küçəsində Səfəraliyevin evində Cəfər Nəsrullayevin dükəni.

Əllərində əşya tutulan ermənilərin adları məhəllə polisində məlum edilmişdir.

6. Avqustun 24-də saat 11-də Aşurbəy küçəsində 28 nəfər iğtişaççı Şahnəzərovun 11 nömrəli evini özülünə qədər tamamilə dağıdıb qarət etmişlər. Fitnəkarlar həbs olunmuşlar.

7. Yenə həmənlər küçədə Aleksandr Terasayevin 125 nömrəli evinə od vurub tamam yandırmışlar.

8. Ayın 24-də səbh çağı saat yeddidə Böyük Morskoy və Gimnaziya küçələrinin tinində - səkidə cüzi həyat əsəri görünən iki nəfər yaralı tapılmışdır.

9. Suraxanı və Bazar küçələrinin tinində Yuri Antonoviç adlı bir rus qətl edilmişdir.

10. Birinci Kantapın küçəsindəki 29 nömrəli evin qarşısında 55, ya 60 yaşında olan bir müsəlman qətl və şəhid olunmuşdur.

11. Bağirovun bağçasında Bağirovun evi yaxınlığından keçən Primorski sahəsinin 207 nömrəli qorodovoyu Həsənova evin balkonunda duran üç erməni atəş açıb onu yaralamışlar.

Avqustun 20-dən 25-nə qədər baş verən hadisələrə dair 4-cü məhəllə pristavının verdiyi məlumat. Karantinni küçəsində 121 nömrəli Filiposyans qardaşları evinin dördüncü mərtəbəsindən avqustun 20-dən 24-nə kimi gəlib gedən camaatı fərq qoymadan atəşə tuturdular. Ona görə də avqustun 24-də saat 11-də bu evə qoşun tərəfindən 3 dəfə top atılıb, evin 4-cü mərtəbəsinin içini və divarlarını dağıtmışdır. Bundan sonra həmənlər evdən güllə atmadılar.

Keçən günlərdə dördüncü sahədə belə faciələr də görünmüşdür.

Avqustun 26-da gecə saat onda iki nəfər cani erməni Telefonu küçəsində olan Ter-Petrosovun evində Cəfər Mirbabayevin oğlunun dükəni çöldən sındırıb gedəndə pristav

müavini Lazarev ilə hərbi polisin yaxınlaşdığını görüb onlara güllə atmağa başlayıblar. Caninin birisi qaçıb gizlənmiş, amma o birisi Artyom Semyonov tutulmuşdur.

Avqustun 26-da dördüncü sahənin xidmətçisi Nikolay Akopovu tutublar. O öz erməni yoldaşları ilə birlikdə Balaxanıdan gələn Əhməd Bağırovun arabasını qarət etmək istəyirmiş.

Avqustun 26-da Balaxanski küçəsində Mikayılovun evindən ermənilər Fərid Əbdül Zeynal oğluna iyirmi beş güllə atıb yaralamışlar. Ermənilərdən biri – Sergey Nalbəndov həbs edilibdir. Bakının ümdə zərəri Balaxanı adlanan neft mədənlərində təxmin edilir. Avqustun 20-dən başlamış sentyabrın 10-na kimi Bakıda və ətrafında bir çox cinayətlər baş vermişdir. Hər şeyin qiyməti birə üç artdığı üçün fəqir camaat və gəlmələr çox böyük ehtiyac və zillət içərisində yaşayırdılar.

Sentyabrın 10-da qraf Voronsov-Daşkov həzrətləri sülh və barışıq bərpa etmək üçün Bakıya gəlir. Sülh 1905-ci il sentyabrın 14-də çaharşənbə günü sərdar Voronsov-Daşkovun rəhbərliyi altında bərpa edilir.

Sülhün şərtləri. 1905-ci il sentyabrın 14-nə təsadüf edən çaharşənbə günü saat 12 radələrində min nəfərdən artıq müsəlman və ermənidən ibarət bir dəstə, hər millət öz nəciblərinin və ruhanilərinin iştirakı ilə sülh və barışıq üçün Dumski meydanına gəldilər. Dəstə son dərəcə şadlıq və razılıqla ruhanilərindən sülh və barışıq üzrə yaşamaq təklifini qəbul edirdilər. Camaatı sülhə dəvət edən quberniya qazisi Mir Məhəmmədkərim ağa Mir Cəfərzadə cənabları idi.

Bundan sonra erməni keşişi ilə general-qubernator S.A.Fadəyev cənabları camaata nəsihətlər etdilər. Camaat dəstə ilə Parapetə və oradan musiqi sədaları altında dəstə ilə Kolyubiyakinski küçəsindən Morskoy və Telefonni küçələrinə getdilər. Sonra Stanislavski, Balaxanski küçələrinə, Quba meydanına qayıtdılar. Bu meydanda bir neçə dəstə dayanmışdı. Bu vaxt ruhanilər və əsilzadələr təsirli nitqlər söyləyib camaatı sülhə təşviq etməkdə idilər. Dəstənin qabağında faytona minmiş

halda general-leytenant Fadəyevlə qubernator Lileyev gedirdilər. Şəhər əhalisinə gəldikdə, bu dəstələri sevinc və şadlıqla istiqbal edirdilər. Küçə və taxtapuşlar adamlarla dolu idi. Ermənilərlə müsəlmanlar əl-ələ verib gülə-gülə küçələrdə sel kimi axmaqda idilər.

Belə bir insan qələbəliyini görən adam “heyrətdə qalmadım” deyərsə, yaqın özüündən xəbərsiz bir xəyal imiş. Hər tərəfdə bir şadlıq, hər kəsdə bir sevinc duyulurdu. Quba meydanında sülh üçün çalışan musiqilərin sədası taxtapuşlara, oradan balkonlara, balkonlardan da səmaya yüksəlirdi.

Camaat şadlığından general faytonunun atlarını əlləri üstə aparırdılar. Faytonu təntənəli surətdə evinə qədər müşayiət etdilər.

General-qubernator faytondan qalxıb bu nitqi söylədi:

- Camaat! Bu gün mənim ömrümün ən səadətli bir günüdür. Mən bu günü əsla unutmam. Həzrət! Siz dəxi bu təntənəli günü xəyalınızdan çıxarmayasınız və daim sülh-barışıq üzrə yaşayasınız!

Bundan sonra qubernator camaatla görüşüb evinə daxil olur. Sonra sülh xəbərini camaata çatdırmaq üçün bir neçə nəfər mahala göndərilir.

Gedənlər keşiş və şəhər idarə rəisi Kamil bəy Səfərəliyev, Bakı qalabəyisi paruçik Eyzbaş cənablarıdır. Bu cür sülh olunması camaatı artıq dərəcədə sakit və rahat edib şəhərin əvvəlki qaydası ilə alış-veriş və nırxları yerində qərarlaşdırdı. Allah bu sülhü əbədi etsin.

“Həyat” № 53-67

VƏTƏN FƏRYADNAMƏSİ

1905-ci il avqust ayının 29-da erməni-müsəlman toqquşması nəticəsində Batum şəhərində erməni komitəsi tərəfindən öldürülmüş böyük şəhidimiz Məhəmmədqulu bəy Kəngərlinin tərcümeyi-halından və vəfat tarixindən bəhs edir. Qəzet və sair məktublardan əslən iqtibas və islah olunub tarixin üslub və məsləkinə müvafiq bir dilə çevrilmişdir...

İZAH

1905-ci il miladi. Avqust ayının 29-da Batum şəhərində məşhur Məhəmmədqulu bəy Kəngərlinin erməni komitəsi tərəfindən göndərilən vəhşi terrorçular əlində şəhid edildiyini eşidib ağlamayan qafqazlı bir müsəlman yox kimidir, zənn edirəm. Məhz millət və insaniyyət uğrunda can verməyə hazır olan əziz bir vücudun tərcümeyi-halını yazıb millətə, övladlarına yadigar saxlamaq təşəbbüsü ilə “Həyat” adlı nəşri dayandırılmış bir qəzetin 71-ci nömrəsində “Şüa” imzasıyla dərc etmişlər. Mən isə “Şüa” cənablarının arxasınca onun məqaləsindən, mərhumun özü ilə münasibətdə olmuş dostlarımdan alınan məktublardan iqtibas edərək bir vətən fəryadnaməsi olaraq bu sadə səhifələrimdə dərc etməklə yazımı zinətə mindirdim.

Millətimizin bütün maarifpərvərləri bunu etiraf edirlər ki, İrəvan quberniyasında indiyə qədər qeyrət və cavanmərdlik adına layiq olan əziz bir vücud olmuşsa da, o da Məhəmmədqulu bəy cənabları idi. Mərhum Məhəmmədqulu bəy millətinin uğrunda Fransanın “feleşiyeləri” qədər xidmət etmişdir desəm, yenə az söyləmiş olaram. Bunu etiraf etməliyəm ki, başqa millətlərdə belə böyük kimsələrin heykəli tökülüb, zamandan-zamana,

əsrdən-əsrə yadigar buraxılır. Əfsus ki, fitri qüdrətin nadir yetişdirdiyi o millət şəhidinin adına bir yadigar, bir abidə* qoyulmamışdır. Bu səbəbdən mən xoşbəxtin bu dəyərsiz tarixçəsi özünü məqami-iftixara çıxarmaq məqsədilə o mərhumun qanlı tərcümeyi-halını ağıuş həsrətinə alaraq millət və vətən övladına bir müsibət nümunəsi kimi hifz etmək istəyir.

TƏRCÜMEYİ-HAL, YAXUD VƏFAT TARİXİ

Mərhum Məhəmmədqulu bəy İrəvan quberniyası Naxçıvan şəhərində 1864-cü ildə təvəllüd edib. Atası Naxçıvan bəyzadələrindən mayor Şəfi ağadır. Ən birinci, ən əsaslı təhsilini, daha dəqiq desək, ilk təlim-tərbiyəsini atasından almışdır. İkinci təhsil olan ibtidai dərslərini xüsusi müəllimlərdən almışdır.

Ən birinci, təbii məktəb olan ev tərbiyəsini lazımınca qurtarıb, xaricdə oxuyacaq yaşa çatan vaxt atasının silkinə daxil olaraq Tiflis hərbi məktəbinə - kadetski korpusuna daxil olur. Sonra təhsilini davam etdirmək üçün Peterburq hərbi Mixaylovski ali topçu məktəbinə keçir. Burada 1882-ci ildə unter-zabit rütbəsini alır. 1884-cü ildə ali topçu məktəbini müvəffəqiyyətlə qurtarıb zabitlik rütbəsinə yüksəlir.

Keyli vaxt zabitlik rütbəsində olub millətə, dövlətə, vətənə hüsnə-xidmət göstərmişdir. İlahi istedadı və insani ləyaqəti sayəsində hamının hörmətini qazandı. Bacarıq və qabiliyyətinə görə ştab-kapitan mənəsinə yüksəldildi. Millət və vətənə bir an xidmətdən geri qalmadı. 1893-cü ilə qədər əsgəri qulluqda xidmət etdi. Dövlət və vətənə bayraq və qılıncla göstərdiyi xidmətləri bir az da elm və qələm ilə göstərmək fikrinə düşdü.

Ştab-kapitan rütbəsindən istefa verib vətənə qayıtdı. Bir-iki il vətənində, doğulduğu yerdə - Naxçıvanda qaldıqdan sonra

* Böyük bir adamın, ali işin və ya bir hadisənin xatirəsini xələflərə çatdırmaq məqsədi ilə inşa olunan memarlıq yaxud heykəltəraşlıq əsəri abidə adlanır. Abidə kəlməsi birinci dəfə olaraq müəllim Naci Əfəndi tərəfindən bu mənada tam sərrastlıqla çəkilmiş və hamı tərəfindən qəbul olunmuşdur. Ruhi-paki şad olsun!

İrəvan şəhərinə getdi. Canından əziz sevdiyi millətini görüb ən çox nələrə möhtac olduğunu araşdırdı. Bildi ki, İrəvan quberniyasının müsəlmanları dilsizlikdən, elmsizlikdən, dövlətin, qanuni hökumət məmurlarının hüquqlarını bilmədiklərindən hər an bir müsibətdən digər bəlaya düşər olurlar. Bildi ki, ən əvvəl bacarıqlı bir vəkil (advokat) olub, millətə xidmətə buradan başlamaq lazımdır. Bu arzu ilə bütün qüdrət və qeyrətini sərf edib vəkillik imtahanına hazırlaşdı. Az vaxt içində qanuni şəkildə vəkillik ixtiyarını aldı. Bir az əvvəl nə cür mükəmməl bir topçu zabiti idisə də, indi də bacarıqlı, məharətli bir vəkil idi. Demək ki, qılinc ilə qələmi birləşdirdi. Fəzl və qeyrəti, sidq və nəcabəti sayəsində az vaxtda çox şöhrət qazandı. Peterburqdakı adlı-sanlı vəkillərə müraciət edəcək adamlar mərhumun qüdrətli nitqindən, hüquqi məlumatından istifadə etməyə başladılar. İş və iqtidar söz və vəd olaraq qalmadı. Tez vaxtda özünü göstərdi. Böyük şəhid İrəvanda şöhrətli, diplomlu böyük-böyük vəkillərin qarşısında öhdəsinə götürdüyü böyük və çətin işləri həmişə müvəffəqiyyətlə həll edirdi. Fəzl və bacarığına əlavə edilən alicənablığı, millətpərvərliyi, rəhmdilliyi mərhumun adını hər kəsin ürəyində həkk etdirdi. Bir çox vəkillər kimi pula, dövlətə əsla tamah etməyib, özü mənən və cismən nəcib və nəcibzadə olduğunu bürzə verirdi... Könlü tox, niyyəti ali, ümidi böyük, fikri geniş idi. Nitqinin gücündə, ağıl və kamalda nə mərtəbə nümunəyə layiq idisə də, qeyrət və düşüncələrində, səy və ciddi-cəhdə, millət və qeyrətlilikdə o dərəcə təqdirəlayiq idi. Hər gün evinə bir çox fəqir, yoxsul müsəlmanlar gəlib ərz-hallarını pulsuz yazdırardılar. Dərdlərinə pulsuz dərman alardılar. Bu qədər məşguliyyəti olsa da, camaatın elə bir işi olmazdı ki, mərhum həmən işin mərkəzində olmasın. Elə bir gün olmazdı ki, milləti üçün bir xeyirli işin tədbiri ilə məşğul olmasın. Bu səbəb ilədir ki, ali məqamlı şəhid belə ciddi, əhəmiyyətli bir xidmətlə məşğul ola-ola millət övladlarının tərbiyə və təhsilini əsla yaddan çıxarmazdı. Millətin salamatlığını və tərəqqisini düşünüb, birinci qapı, ən birinci vasitə, zəmanənin tələbinə görə açılacaq məktəb olduğunu bilirdi. Axırda vəkillik işinin ağırlığına baxmayaraq,

Qafqazda birinci dəfə müsəlman "Leyli" məktəbi "pansion" açdı. Zabitliyi, vəkilliyi ilə bərabər pedaqoq silkinə də girdi. Ömürlərini müəllimlikdə çürüdüb Qafqazın bu qədər böyük şəhərlərində bir müsəlman pansionu açma bilməyən müəllimlərə ən ibrətbəxş bir nümunə, bir müəllim oldu. Pansionunu az vaxtda tərəqqi dərəcəsinin ən üst mərtəbəsinə çıxardı. Günlərinin bütün saatlarını gah vəkillikdə, gah məktəb müfəttişliyində keçirərdi. Axırda həmin ilin keçmiş mart ayında İrəvan müsəlmanlarına vəkalətən Peterburqa getməyi lazım bildi.

Bu əhəmiyyətli və bu böyük iş qeyrətli və bilikli bir ağıl sahibinə möhtac olduğundan o mərhumla həvalə olunması üçün qərar verildi. Bu xüsusda elə bir şəxs gərək idi ki, bu nazik və məsuliyyətli işi öhdəsinə götürüb vəzifəsini layiqi ilə ifa edə idi. İrəvanlılara bu barədə əsla zəhmət olmadı. Zira gözlərinin qabağında dağ kimi səbatlı, aslan kimi cəsur, Xızr kimi sirlər açan, həqiqət kimi zəhmətkeş Məhəmmədqulu bəy var idi. Zavallı cavan!... Mərhum ümum camaatın ittifaq və seçkisi ilə bir neçə yoldaşla Peterburqa getdi.

Millətin hər növ ehtiyacını şəxsən kəramətli canişin qraf Voronsov cənabına söyləyib, daxiliyyə nazirinə ərz-hal etdi. Biçarə millətin hüququnu hökumət idarələrində mühafizəyə ixtiyar sahibi olduğu üçün dili və qələmi ilə çalışdı. Məqsədi, hər halda, müsəlmanların hüququnu başqa qonşuları və ermənilərlə bərabər səviyyədə etmək idi. Mərhumun ali xahişi məhz Qafqaziyada təkcə rəhbərlik və böyüklük edən ermənilərə xoş gəlmədi. Ölüm kağızları yazdılar. Öldürmək, şəhid etmək xəyalına düşdülər. Mərhumu Peterburqdan gələndən sonra gözləyirdilər ki, hər tövr olsa öldürsünlər. Mərhum işin bu cəhətini də başa düşmüşdü. Lakin bir neçə ara qarışdıran erməninin divar dalına girib alçaqlar kimi onu öldürəcəklərindən qorxmazdı. Bu işləri bilə-bilə yenə vəkilliyinə, məktəbinə davam etmək istərdi. Lakin bir kimsədən kömək görmədi. Axırda çarəsiz məktəbi dağıdıb, vəkilliyi də boşlayıb Parisə getməyə, oradan millətə başqa cür xidmət etməyə məcbur oldu.

O millət aşığı, o qeyrət sahibi istərdi ki, bacısı oğlu Heydəri və başqalarını Parisə aparmaqla qafqazlılara bir təlim-tərbiyə qapısı da açsın. İstərdi ki, Qafqazdan tələbə getməyə vasitə olub, bir dairə içində sığınıb qalan müsəlmanlara o elm və hünər mənbəyi olan Fransa dövlətinin paytaxtı Paris şəhərini tanıtdırsın. Elə bu fikirlərlə də avqustun 25-də İrəvanı tərk edib Tiflisə getdi. Orada lazımı işlərini görüb bacısı oğlu Heydər ağa ilə Batuma yollandı ki, gəmi ilə Parisə getsin. Batumda gəmi biletini alıb bir saat sonra yola düşməsinə intizar oldu. Bu arada dostlarına açıq məktub yazmaq istədi. Bir dükandan bir qədər açıq məktub alıb, bəzi dostlarına aşağıdakı məzmununda kağızlar yazdı: “Batumdayıq. Bilet aldıq. Bir saat sonra firəng gəmisinə minib Parisə yollanırıq. Vətənim, millətim heç vaxt yadımdan çıxmıyacaqdır. Xidmət məkan və yer ilə deyil, insanın özüylədir...” Bu axırıncı məktubunu poçt qutusuna buraxıb, oradan yemək yeməyə gedəcəkdi ki, erməni komitəsi tərəfindən göndərilmiş üç nəfər alçaq erməni gizləndikləri divarın dalından çıxıb qəflətən o millət fədakarını xəncərlə parça-parça doğrayıb qaçdılar. Yüz illərcə İrəvan quberniyasının təkə yetirdiyi, qafqazlıların fəxr edəcəyi bu qeyrət mücəssəməsi, bu millət gözünün işığı hələ 41 yaşında ikən bir neçə xain alçağın xəncərləri ilə doğrandı.

Cənnətlik şəhidin mübarək doğranmış bədəni iki gün Batumda qaldıqdan sonra sentyabrın birində Batum müsəlmanlarının, İran konsulunun və başqa bəyzadələrin iştirakı və bacısı oğlu Heydərin* müşayiəti ilə Tiflisə göndərildi. Tiflis camaatı mərhumun cənazəsini çox böyük ehtiramla təntənəli surətdə vəğzalda qarşıladılar. Oradan böyük dəstə ilə məscidə aparıb sentyabrın 2-də doğma bacısının yanında torpağa və əbədi mənzilinə təslim etdilər. Mərhum Məhəmmədqulu bəyin xalis və doğru müsəlman olduğu son nəfəsində xəncərlər altında dediyi

* Mərhum Məhəmmədqulu bəyin özü ilə Parisə apardığı bacısı oğlu Heydər ağa ilə şəhərimizdə şəxsən görüşüb kiçikliyində bir sağlam düşüncə sahibi olduğunu layiqincə düşündüm. Ən ağıllı, ən həlim bir cavan olduğundan onu dayısının xatirəsi münasibətilə oxuculara təqdim edirəm.

bu sözlərlə qoy hamıya məlum olsun. Başından bir neçə yara aldıqdan sonra yığılır, sonra qalxıb divara söykənib “Allahu-məsəlli əla Məhəmmədən və ali Məhəmməd. Əşhədü ən la ilahə illəllah. Əşhədü ənnə Məhəmmədən rəsulüllah. Xudavəndə, şahid ol, əziz millətimə bir an da xidmətdən geri durmadım”, dedikdə qatillər ürəyinin başından bir xəncər vurub qan içində yerə sərdilər. Allah onun bacısı oğluna, qardaşına, bütün başqa müsəlmanlara qəlb mətanəti, mərhəmət əta buyursun!

ERMƏNİLƏRİN CAVANŞİR UYEZDİNDƏKİ XAM XƏYALLARI

Ermənilərin, necə ki, məlumdur, ən əsas fikirləri müsəlmanları Gəncə quberniyasından çıxarıb yerində Ermənistan təşkil etmək idi. Bu Cavanşir hadisəsinin, yuxarıda və aşağıda yazılmış sözlərimizin hər biri ermənilərin bu fikirlərinin sübutuna kifayətdir. Buna bir şahid də Tərtər dərəsindəki bütün müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasıdır. Bu Xaçın dərəsindəki köylərin də dağıdılması bu işlər üçün bir şahid misalındadır. Ermənilərin xəyalı bu kəndləri dağıdıb öz xeyirləri üçün bir şose yolu da salmaq imiş ki, Gəncədən Şuşaya qədər dağlarla bu yolun salınması komitə tərəfindən ermənilərə tapşırılıb. Komitə həmin yolun xərci üçün də 60 min manat pul təyin etmişdir. Keçən martın əvvəllərində həmin şose çəkilərək Kolanlı kəndindən keçməli idi. Bu yolun düzəldilməsi Şuşanın Qalaşçapov tərəfindən dağıdılmasına təsadüf etdiyindən onun yerinə general Bauver gəldiyindən müsəlmanların şikayətinə əsasən həmin şosenin salınması qadağan olunub. Kolanlı camaatı da yerlərinə göndərilmişdi. Bu camaat ikinci sahədə avara gəzdiklərindən general Bauver onları mühafizə altında apardırıb öz yerlərinə sakin etdirdi. İndi də həmin yolun nişanələri Kolanlı kəndində qalır. Budur ki, ermənilər Cavanşir uyezdi haqda olan fikirlərinə əməl etmək üçün nə qədər çalışdılar, çoxlu qənimət apardılar, çoxlu da islam kəndi dağıtdılar. Axırda, 1906-cı ilin yanvar ayının 1-də Papravənd müharibəsində bütünlüklə məğlub olub, nə qədər ki, qənimət aparmışdılar bir o qədər də qənimət dava meydanında qoyub qaçdılar. Arzularına çatmayıb, büsbütün Şuşada və başqa uyezdlərdə siyasətləri içində də məhv oldular.

Cavanşir hadisələri. Gəncə quberniyasının Cavanşir uyezdi 1905-1906-cı illərdə qəflətən baş verən erməni-müsəlman faciələrindən bəhs edir.

Əvvəlcə «İrşad» qəzeti vasitəsilə bu faciələrə dair ətrafdan məlumat tələb etdiyimizdən Baxış bəy Yusifbəyov cənablarının göndərdiyi rusca bir jurnaldan tərcümə və iqtibas olunmuşdur və bəzi yerlərində tənqid olunduğu kimi, bəzi yerlərinə münasib mətləblər də daxil edilmişdir.

O ətrafın idarə bölgüsü və imtiyazlı sakinləri barəsində müqəddimə.

Cavanşir uyezdi üç polis sahəsinə bölünərək idarə olunmaqdadır.

1 və 2-ci sahələrdə Həsənqaya, Sərv, Yarımca, Sistula, Kaxırlar köylərini çıxıldıqdan sonra yerdə qalan köylər islamlara məxsusdur. Bu iki sahə bir-birinə ilhaq və bir-birinə tabe edilib ən nüfuzlu, ən qüdrətli camaatı islamlardan ibarətdir. Bununla bərabər müsəlmanlar çox olduğuna görə bu iki sahədə əsla vuruşma, yaxud bir ümumi hərəkət, bir cinayət də üzə çıxıb baş vermədi. İnsaniyyətəpərvər müsəlmanlar aciz erməni qonşularına gündən-günə artan məhəbbətə başlayıb millətimizin tarix səhifələrini baş ucalığı gətirən bir məqama qaldırdılar.

3-cü sahə isə Dağbasar köylərindən ibarət olub əksəriyyətdə varlı və sərvət sahibi olan ermənilərin əlində idi. Bu sahədə islam köyləri fəqət Dəmirli, Hacıqərvənd, Çıraqlı, Ümidli, İmarət Qərvənd, Xaçın çayı boyunca Şaxavənd, Köynəpay, Əliağalı, Sırxavənd, İsmayılbəyli kimi sair dağlıq köylərdən ibarətdir ki, Kolanlar adlandırılmışdır.

Ermənilərin xəfiyyə cəmiyyəti yekdilliklə çox hissəsi bu kəndlərin ələ keçirilməsi uğrunda çalışırdılar. Hər halda ermənilərin gələcək xəyallarına baxılarsa da, onlara elə bir yol lazım idi ki, İrəvan, Şuşa, Zəngəzur və Gəncə ermənilərini bir-birilə əlaqələndirə bilsin. Yəni İrəvandan, yaxud Şuşadan tufəngini çiyinə salan erməni soldatı yol üstü erməni kəndindən başqa yerdə görünmədən getdiyi yerə çata bilsin. Yuxarıda qeyd edilmiş islam köylərinin coğrafi mövqeyinə baxılarsa, ermənilərin büsbütün əməllərinə möhkəm bir sədd kimidir. Ona görədir ki, ermənilər var-qüvvələrini bu zavallı islam köylərinə vurmaq üçün hər an tədarükdə idilər. Gündən-günə

daşnaksutyunlar inqilab sularını islam köylərinin özülünə bağlayıb dağıtmaq həvəsilə müxtəlif hiylələrə əl atırdılar.

Onların fikirləri bu iki dərədə müsəlmanları qırıb yerlərində Ermənistan təşkil etmək imiş. Bu köylər dağıdıldıqda yuxarıda deyilən üç uyezd erməni əlinə düşəcəkdə. Ermənilər bu fikirlərlə başladılar mehriban qonşuları ilə pis rəftarda olmağa.

1905-ci ilin avqust ayında meydana çıxmış Qarabağ və Şuşa inqilabi çaxnaşmasından istifadə edib Cavanşir uyezdinin erməniləri yavaş-yavaş hərəkətə gələrək öz həmyerliləri olan islam köylülərini imkan düşdükcə söyüb bihörmət etməklə ermənilik adına nifrət oyatdılar.

Yeri düşdükcə arabir soyğunçuluğa da əl aparıb insanlıqdan kənar işlərə yol verirdilər. Yüz illərlə ermənilərdən “Allah saxlasın” eşidən islamlar bu açıq, birdən-birə söyüş və irzünamusa toxunan cəfəngiyatı eşitdikdə, yaxud illər uzununu qaranlıq gecələrdə evlərində mehman olduqları erməni kirvələrindən qarət və qətl görünəcə, çaş-baş qalıb gahdan bir hökumətə ərz-hal verməkdən başqa əllərindən ayrı bir iş gəlməzdi. Bu minval ilə kədər və ədavət hər iki millətin arasında qərar tutub böyük və təhlükəli müsibətlərə çevrilməkdə idi. Bu vaxt ermənilərlə müsəlmanlar arasında gediş-gəliş tamamilə kəsilmiş, erməni köyləri hərbi ştablar kimi, daşnaksutyun cövləngahı olmuşdu.

Ermənilərin iğtişasa dair iqdamatı. Ermənilərin müharibə tədarüklərini yerbəyer edəndən sonra birinci, ikinci sahədəki erməni köylülərini köçürüb üçüncü sahəyə tökməyə başladılar. Bu minval ilə Sərv kəndindən başqa köylərin hamısı üçüncü sahədə yerləşir. Demək olar ki, üçüncü sahə bir hərbi meydanı şəklini almışdı. Bu sahə, demək olar ki, Rusiyanın Maqadan şəhəri, Türkiyənin Səlanik bələdəsi, Yaponiyanın Tokiosu, Yunanların Afinası misallı müharibə üçün əsgər və hərbi sursat doldurulmuş bir yerə bənzəyirdi.

Bunların hamısından sonra ermənilər islam köyləri ilə qonşu olan erməni köylərində istehkamlar düzəldib dörd tərəfdə sığınacaqlar və sipərlər inşa etməyə başlayırlar. Qüvvətli bir dövlətin müharibə vaxtı düzəltdiyi istehkamlar kimi, erməni

səngərləri də elə bir nizamlı qurulurdu. Bizim müsəlmanlar isə ermənilərin işinə barmaqarası, lağlağı bir nəzərlə baxıb meydanlarda düzəltdikləri qorunma yerlərini uşaq oyunlarına bənzədirdilər. Bizim əlimizə yetişmiş məlumatlara əsasən, islamların hal və hərəkətinə nə qədər heyrət və həsrətlə əfsuslar ediləcə, yenə azdır. Ermənilərin sürətlə atan tütəng almasını görüb, görüb də babadan qalma Qara Mahmud Lahic çapında çaxmaqlı tütənglərini də ermənilərə münasib qiymətə satan əcaiblərə islam adı verməkdə özümü böyük bir xətaya salmış hesab edirəm. Zira Cavanşir müsəlmanlarının belə arsız hərəkətlərini görən ermənilər odlu silah əldə etmək üçün daha da açıqdan açığa hərəkət etməkdə idilər. (Cavanşir adında nə var?! Anlaya bilmirəm?)

İğtişas xəbərləri. 1905-ci ilin 26 sentyabr tarixində odlu silah daşıyan bir dəstə daşnaksutyun vəhşiləri Əsəd adlı bir nəfər müsəlmanı öldürürlər. Bu xəbər məlum olduqda camaata çox pis təsir bağışlayıb onları təqib üçün bir çox fikirdə bulundular. Belə ki, həmmən gündə ermənilərdən bir neçə yük barıt, bomba, tütəng və İsveçrədən göndərilmiş bəzi odlu silahlar müsadirə olundu. Polis çinovnikləri cinayət yerinə gedib aşağıda adları yazılmış əşyaları götürdülər.

İstintaq zamanı müəyyən olundu ki, içi bomba və barıtlı dolu iki yeşik şagird dəftərləri kənd müəllimləri – Andriyans, Mirzayans, Sabah Sahakyans adlı şəxslərə yetişməli imiş. Bundan başqa, qlava Mirzə Zaxarbəyovun sərəncamına göndərilən hər üç nəfər həbsə alındı. Bir neçə gün keçəndən sonra ermənilər Hacı Kərəvənd sakini, altmış yaşlı Hümmət bəy Paşa bəy oğlu bir qocanı əsir alıb özləri ilə apardılar. Polisin çox saylı təklifi ilə əsiri geri vermək onlara bildirilsə də, qəbul edilmədiyi təqdirdə müsəlmanların milli hərəkətinin olacağını ehtimal edərək cənab general-qubernator cəza qoşunu göndəriləcəyini bildirdikdə Hümmət bəyi geri vermək məsələsini ermənilər qəbul edirlər. Baxalım, Hümmət bəy necə geri qaytarıldı?! Təəssüf ki, yüz kazakdan ibarət cəza qoşunu ancaq məzlum Hümmət bəyin bir neçə gün bundan əvvəl qan içində

xeyli müddət gizlədilmiş cənazəsini iszlamlara qaytardılar. Yənə, bu vaxtlarda Sırxavənd sakinləri – Abbasqulu və İman Həsənخان oğlu meşəyə getdikləri zaman ermənilər tərəfindən qətl olunub sonra yandırılmışlar. Cinayət yerində yalnız kəsilmiş başları qoca atalarına bir müsibət əmanəti kimi qoyulmuşdu. Qoca, zavallı balalarının kəsik başlarını götürüb evlərinə - analarına oğul yadigarı kimi gətirmişdi. Bu günlərdə Qafqazda Zemstvo təşkili üçün uyezd məşvərət xanasına vəkil seçkisi zamanı Tərtərə yığılan camaata cavanlarının başını nişan verib imdad istəyən qocanı bir sıra biqeyrət Cavanşir bəyləri camaat arasına girməyə də qoymadı.

Ah! Bu Cavanşir və bu familyada nə var imiş? Ermənilərin bu vəhşi hərəkətlərinə qarşı müsəlmanlarda səbir və dözümlük tükənsə də, yənə öz şəxsi mənfəətləri sayəsində quş uçuran bəylər bu fəqir, bu məzlum camaatı yatırıb ermənilərin zərbəsi altına verməkdə idilər (Bunlara da ikinci erməni deyilməli). Çətinliklə də olsa müsəlmanlar bir növlə səbir etsələr də, bu səbrin hökumətin bir çarə tapması üçün olduğundan, hökumət isə çarə aramadığından, müsəlmanlar çox pərişan olurdular. Bu pərişanlığa bəis həmçinin Sırxavənd kəndinin ermənilər tərəfindən qətl və qarət edilməsi xəbəridir. Bu xəbər yayılma-yayılmaz həmmən məhələ gedən yüz kazak və zabitləri camaatı dağılmış və kəndləri dağılmış, yandırılmış görürlər. Məzlum camaatdan aşağıdakı məlumatı öyrənirlər.

Sırxavənd hadisələri. 1905-ci ilin 3 oktyabr tarixində səbh zamanı meşə içindən həzin bir şeypur səsi eşidilir. Ardınca meşədən güclü piyada dəstələri çıxır, arxadan piyada və atlılar hərbi bayraqlarla kəndə yaxınlaşırlar. Dəstələr kəndə yaxınlaşıb əhəmiyyətli təpələri və mövqeləri işğal edib kəndi atəşə tuturlar.

Atəş səsinə ürkən iszlamlar ailələrini götürüb meşələrə qaçdıqda dörd yüz nəfər atlı erməni onları təqib edib tələfata uğradırlar.

Bu atlılar Hamazasp* adlı erməninin komandası altında kəndi bütövləndə dağıdırlar. Bir az zamanda Sırxavənd kəndi iszlamların əməli ilə dolub qandan çoxlu çalalar əmələ gəlmişdi. Az bir vaxt ərzində Sırxavənd ona qonşu olan Əliağalı köyləri qarət edilib dağıldı. Məşhur mülkədar İsmayıl bəy və Cavad ağa Cavanşirin imarətləri də qarətdən sonra yandırıldı. Vəhşi yırtıcılar südəmə körpələri beşiyi ilə odlayıb, bəzən də anasının qucağından alıb divarlara vurmaqla para-para edir, süngülərə keçirirdilər.

Bu xəbərin uyezd iszlamlarına nə dərəcədə pis təsir etdiyi təsəvvür xaricindədir. Əhvalatdan bir gün sonra bu ağır xəbər Tərtər qəsəbəsinə yetişir. General Taqaşvili sülh üçün iddiaçı olan millətləri Tərtərə dəvət etsə də, iszlamlardan çox adam gəlir, ermənilərdən isə bir nəfər də barışıq üçün Tərtərə ayaq basmır. Müsəlmanlar yuxarıda yazılmış faciədə talan olmuş kəndlər barəsində qubernatora şikayət etdiklərindən müqəssirləri axtarmaq üçün üç yüz kazak göndərildi. Kazaklar gediş-gəliş yolu ilə getməyib yəlsuz-izsiz yerlərlə getdiklərindən Hamazasp və onun əsgərlərindən bir nəfər də olsa ələ keçirə bilmədilər!? Əlbəttə, ələ keçmələri mümkün deyildi. Zira, hər erməni kəndi onları gizlətmək üçün komitəyə söz vermişdi. Müsəlmanlar yənə hökumətin bir iş görəcəyinə əmin olub bir tədbir görmədilər. Hökumət isə məzlum kəndliləri bəylərin zülmü altına verməkdə, üçüncü sahədə yaşayan aldadılmış müsəlmanlar erməni vəhşiliyinin qurbanı olmaqda idilər.

Belə qarışıqlıq içində bir aydan artıq güzəran keçirən uyezd kəndlərinin müsəlmanları ara-sıra şikayətlər verməkdə idilər. Zira, o yan, bu yanda yüngül cinayətlər tez-tez baş verməkdə idi. Əlbəttə onların hamısını bura daxil etmək imkan xaricindədir. Bu

* **Hamazasp** – Qarabağın bir sıra müharibələrində yaxından iştirak edib olmanın vəhşiliklər törətdiyinə görə daşnaksutyun komitəsi ona general rütbəsi vermişdir.

aralıqda Pivovarov Şuşa uyezd naçalniki vəzifəsinə təyin edilib naçalnik Fleqbel işdən azad edildi.

1905-ci il 30 noyabr hadisələri, yaxud Pivovarovun idarə üsulu. Noyabr ayının axırında Hacıqərvənd sakini məşhur Qoçaq Əsgərhan adlı bir şəxs əmisinin ailəsini yaylaqdan gətirmək üçün 20 nəfər silahlı islamla gedərkən ermənilər xəbər tutub Tərtərin Sərsəng körpüsünün yanında yolu kəsirlər.

Cənab Pivovarov şikayətçi müsəlmanların işinə heç bir tədbir görməyərək onları vəhşi ermənilərin öhdəsinə buraxmışdı. Bu vaxtlarda Cavanşir uyezdinin hər tərəfində sülh-barışıq pozulub hər tərəfdə iğtişaşlar baş verirdi. Yollarda gediş-gəliş kəsilmiş, səhərdən axşama, axşamdan səhərə kimi Cavanşirin karvanlarla dolu olan işlək yolları bir sükunət, bir cansız səhra şəklinə düşmüşdü.

O gediş-gəlişi kəsilməyən yollarda şeytanlardan, bir də erməni yol kəsənlərindən başqa bir insan görünmürdü.

Kəndlər bir-birindən əlaqəni kəsdiklərindən ərzağa möhtac olan kəndlərə üç ay ərzində heç nə gəlmədiyindən aclıq və digər tərəfdən can qorxusu islamları öz-özünə dəhşətə salırdı.

Cavanşir bəyləri isə naçalnik Pivovarovla hər gün bir ziyafətxanədə keyf çəkməkdə, gün keçirməkdə idilər.

25 noyabr, 1905

---

* Naçalnik Pivovarov bir böyük adam cildində olub, bir çox evlər dağıdan cinayətlərdə bulunub, Şuşada və başqa yerlərdə ermənilərə üz görünlik etdiyindən müsəlmanlar onun Cavanşir uyezdinə təyin edilməsindən çox narazı idilər. Naçalnik Pivovarov erməni partiyalarını dost tutduğu kimi, zalim Daşnaksutyun partiyasına bir həqiqi məhəbbət, bir səmimiyyət göstərməkdə idi. Bunlara görə, biçarə kəndlilər və Şuşa tacirləri general-qubernatora ərizələr verib onun xidmətdən xaric olmasını tələb etsələr də xahişləri qəbul olunmadı. Zira, biqeyrət bəylər qubernatora ərizələr verib Pivovarovun xidmətdə qalmasını tələb edirdilər. Bunlara səbəb dəxi Pivovarovun onlarla həmsül və həmpiyalə olmasıdır, zənnindəyəm. Bu da Cavanşir familiası! Cənab qubernator da bəylərin qəlbini sındırmamaq üçün Pivovarovun xidmətdə qalmasını lazım bilir.

1905-ci ilin 27 noyabrında baş verən Dəmirli faciəsi. 27 noyabrda daşnaksutyun orduları hər tərəfdən cəm olub Madagiz, Çaylı, Namis və sair erməni köylülərindən təşkil olunmuş bir könüllü ordu da onlara qoşulub səhə vaxtı Dəmirli kəndini mühasirə etdilər. Bu Dəmirli kəndi üç tərəfdən erməni köyləri ilə əhatə olunub yalnız kəndin qərb tərəfi Çıraqlı adlı islam köyünə bitişik idi. Ermənilər əvvəlcə üç tərəfdən kəndə hücum edib mühüm mövqeləri tuturlar. Kəndin işğalı zamanı qabağa çıxan dörd çobanı öldürməklə min beş yüz qoyun ələ keçirib erməni köylərinə göndərilər. Sonra da kəndin imarətləri beşatılan tufənglərlə atəşə tutulur. Bu vaxt kənddə ancaq dörd nəfər kişi var imiş. Xəmirləri qeyrət qanı ilə yoğrulmuş silahlı kişilər kəndin münasib mövqelərində qərar tutub, on min camaatın qarşısında axşama qədər kəndi mühafizə edirlər. Qalan camaat isə ailələrini götürüb düzlərə və Çıraqlı kəndinə dağılmağa davam edirlər.

Dörd nəfər silahlı adam axşama qədər kəndi mühafizə edir, patronları və hərbi ləvazimatları tükəndikdən sonra qaçıb canlarını qurtarırlar. Ermənilər qiymətli əşyalarını qarət etdikdən sonra kəndi odlayıb yandırırlar.

Dəmirli camaatını sərvət və dövləti demək olar ki, bütün uyezd kəndlərindən üstün idi. Camaatının əksəri beş yüz qoyun sahibi imiş. Kənd camaatı əliboş Çıraqlı kəndinə pənah aparandan sonra uyezdin naçalniki yüz kazakla gəlib kəndi od içində tapır. İki min miqdarında talan edilmiş qoyundan ancaq 500 baş tapıb sahiblərinə qaytarır.

Bu müharibədə müsəlmandan can tələfatı 8 nəfər, ermənidən isə 40 nəfərə qədər olmuşdur. Uyezd naçalnikinə şikayət etdikləri kimi, qarət olunan müsəlman malları erməni kəndlərində necə ki var üzə çıxıb, qarətçiləri də adı ilə məlum olsa da, polis belə işlərə əsla cavab verməyib narahatlıq da keçirmədi.

Belə vəhşi hərəkətlərə polisin fikir verməməsi həqiqətdə canilərə şərik çıxması kimi nəzərə gəlirdi. Həqiqət gözü ilə bu işlərə diqqət edilsə, yenə haqq polisin tərəfindədir.

Zira, erməni terrorları polisə, bir dəqiqə də olsa, düz və ədalətlə iş görməyə macal verməzdi. Digər tərəfdən qarınqulu, nəfsini güdən polis məmurları ermənilərin puluna aldanıb məzlum müsəlmanların fəryadlarına baxmaq və eşitmək belə istəməzdilər. Məzlum müsəlmanlara gəldikdə nə terrorları, nə də ermənilərə qarşı hər b tadarükləri, nə də tamahkar polis məmurlarını doyuracaq qədərində pulları, nə də ermənilərin idarə rəisləri kimi rəisləri və bəyləri var idi.

Müsəlmanların isə terror tədbiri əvəzinə bir firqə məzlumunu, hər b silahı yerinə qədim piltə ilə açılan tütəngləri, pul yerinə hökumət məmurlarının laqeydliyindən peyda olan ciyər qanı, qeyrətli rəislər yerinə iblis xislətli arsız bəyləri vardı. Bundan ötrüdür ki, müsəlman hər yerdə əzilməkdə, ailəsinin əlindən tutub o kəndə, bu kəndə qaçmaqda idi. Hər gündə bir faciəni eşidib qəmli-qəmli "ah!" deyib dizlərini qucaqlayan müsəlmanları Kolanlı müsəlmanlarının dağılması artıq dərəcədə pərişan və heyrətdə qoymuşdu.

Bunları nəzərə alan müsəlmanlar ümumi bir şura edib bu işləri müzakirəyə qoymaq üçün bir çox təşəbbüslərdə olsalar da, bəylərin həyasızlığından bir nəticə alınmadı.

Cavanşir müsəlmanlarının şurada deyiləcək ehtiyacları, yaxud nəticəsiz təşəbbüsləri. Cavanşir müsəlmanları ermənilərin hər yerdə təcavüzlərini görüb özlərinin nəhayət dərəcədə silahsız olduqlarından aşağıda yazılmış bəndləri icra etmək üçün ümumi bir şura keçirirlər. Şurada danışılan bəndlər bunlardan ibarətdir:

1. Müsəlmanlar özləri üçün bir qədər sürətli atan tütəng və sair silahlar alsınlar.

2. Müsəlmanlar artıq müdafiə vəziyyətində qalmayıb, hücumu keçsinlər və erməniləri qovmağa başlasınlar.

3. Müsəlmanlar harda müharibə olsa malla, canla ora gedib vuruşmağa borclu olsunlar.

Bəylərin müsəlman şurasını dağıtması, yaxud 1905-ci il 31 noyabrda baş verən Çıraqlı və Hacıqərvənd xəbərləri. Cavanşir bəyləri müsəlmanların şurasından xəbərdar olub, bir

çoxunu hədə ilə dağıdıb, onları birləşməyə və ermənilərə qarşı təcavüzə başlamağa imkan verməyib yenə əvvəlki hallarda qalmağa vadar edirlər. Bu vaxt 31 noyabr yetişib Hacıqərvənd və Çıraqlı faciələri baş verdi.

Necə ki, yuxarıda deyilib yazılmışdı, bu kənd ki, Çıraqlı və Hacıqərvənd kəndlərindən ibarətdir, bütün silahlı adamları Əsgər xanın əmisi ailəsinə yaylaqdan qaytarmaq üçün getmişdilər. Ermənilər bundan istifadə edərək bir neçə daşnaksutyun və könüllü əsgərlərdən ibarət bir ordu ilə noyabrın 31-də sübh zamanı o kəndləri mühasirəyə alıb atəşə tuturlar. Silahsız camaat kəndləri müdafiəyə qadir olmadıqlarından bir çox atışmadan sonra övrət-uşaqları götürüb Pürxud kəndinə çəkilirlər. Bu kəndlərdə tələf olan islamların sayı 10 nəfər, ermənilərdən qətl edilən 100 nəfərə qədərdir. Çıraqlı və Hacıqərvənd kəndlərinin qətl-qarət xəbəri əvvəlinci və ikinci sahəyə yetişən kimi iki yüz atlıdan ibarət bir müsəlman dəstəsi imdada gəldikləri vaxt yolda tökülüb Çaylı adlı erməni kəndini, o cümlədən yüz böyük imarət dağıtsalar da, islamların qarət olunmuş mallarını geri almağa müvəffəq olmadılar. Zira, o zaman erməni dəstələri sovuşub getmişdilər.

Qeyd: Hörmətli müxbirimiz Yusifbəyov cənablarına!

Hörmətli cənab! Siz göndərdiyiniz Cavanşir faciələrinə bir neçə yerdən əlimizə keçən məlumatlardan əlavə etdiyim kimi, burada da bir neçə əlavə söz deməkdə özümü ixtiyarlı və üzrlü hesab edirəm.

Əzizim! Siz öz Cavanşir bəylərinizi bu qədər tərif etməkdə yaqın ki, camaatı onların ləyaqətli rəftarından xəbərdar etmək istəyirsiniz? Əfəndim! Qafqazın hər nöqtəsində ki, erməni-müsəlman faciəsi zühur etmiş o yerlərin rəisləri son dərəcə soyuq hərəkət edib millətin barəsində nəhayət dərəcədə xəyanətlər də etmişlər. Çox olub, böyüklərdən qeyrət sahibləri çıxmışdır. Bununla bərabər, qeyrəti olmayanların qələbəsi olmuşdur. Sizin də yazılarınızdan məlum olur ki, Cavanşir bəyləri biqeyrətlik mərtəbəsinin axırına qədər əl aparmışlar.

Onları tərif etməkdə çox da tələş eyləmə! Cavanşir bəylərindən bir neçəsi də Zəngəzurda otururlar. O cənablar da millətin halını çox pərişan etdilər. Bir neçə dəfə "İrşad" vasitəsilə onlara intibahnamə yazdımsa da, özlərinə layiq də cavablar aldım. Mənim zənnimcə, yer üzündə mərhum

Əhməd bəy Cavanşirdən başqa Gəncə quberniyasında Cavanşir familiyasını daşıyan bir zati-qeyrət qalmamışdır. İncimə, əziz qardaşım!

Hacıqərvənd və Çıraqlı kəndlərinin axır halları. Bu kəndlər dağıldıqdan sonra cənab naçalnik Pivovarova xəbər göndərilir. Cənab Pivovarov müavinini göndərir ki, “beş kazak ilə get, hərəgah müsəlmanların şikayəti doğrusa, həll et”. Pivovarovun islam qatili olan müavini Smorodski “beş kazakla getmək olmaz, zira iş təhlükəlidir” - deyib yarı yoldan geri qayıdır. Budur polisın iszlamlara etdiyi kömək. Budur onun müsəlmanlarla rəftarı? Baxın, bilin, ey müsəlmanlar!!

Müxtəsər, Çıraqlı və Hacıqərvənd yanib qurtarır. Camaat Pürxud kəndinə toplanıb oranın da ermənilər tərəfindən əhatə olunduğunu düşünüb, kəndi dübarə boşaldıb, ikinci sahədə olan müsəlmanların yanına daşınırlar. Ermənilər həməən kəndi də qarət edib sonra yandırır. Bunlardan məlum olur ki, oktyabr ayının üçündən başlayıb dekabr ayına qədər Dəmirli, Çıraqlı, Hacıqərvənd və Pürxud kəndləri yanib qurtardı. Bu vaxt Tərtər dərəsində Ümidli kəndindən başqa bir islam kəndi qalmadı. Bu kənd də uyezdin müsəlman sakini olan hissəsinin qırx verstliyində olub hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə edilmişdir.

Məlum olsun ki, Ümidli kəndinin faciəsi bütün kəndlərin faciəsindən ağırlı və yandırıcıdır. Ümidli kəndi camaatına ermənilərdən olunan əziyyətlər indiyə qədər bir xalqa, bir millətə edilməmişdir. Heç bir tarixdə insandan insana bir belə zülm-sitəmin rəva görüldüyü yazılmamışdır, zənnindəyəm. Ümidlilər məzlum oldular. Ümidlilər kimi dağılan, malı, canı tələf olan Qafqazda görünməmişdir.

Ümidli kəndinin kədərli halı. Ümidli camaatı yuxarıda adı çəkilən kəndlərin ermənilər tərəfindən dağıldığını görüb, onlar da köçüb getmək həvəsinə düşdülər. Bu xəyal ilə İsmayıl adlı kəndxudalarını Tərtərə - uyezd naçalnikinin yanına göndərib onların mühafizəsi altında köçüb getməsi üçün kazak istəsələr də, cənab Pivovarov min cür üzr gətirib mühafizə qoşunu vermədi. Kəndxuda:

- “Bundan sonra müsəlmanların Ümidlidə oturacağı müşküldür” desə də, cənab naçalnik cavab vermir. Kəndxuda məyus halda Ümidli kəndinə qayıdır. Ümidli camaatı öz aralarında götür-qoy edib bəxtə bəxt, hər nə olursa köçüb getməyə qərar verirlər.

Ümidli camaatının köçüb getmələri və qətl olmaları. Ümidli camaatı mühafizə qoşunundan naümid olandan sonra 1905-ci il dekabr ayının 26-da qiymətli əşyalarını arabaya yığıb qaramal və sürülərini götürüb, ailələrinin əlindən yapışıb yola çıxırlar. Heyvalı adlanan erməni kəndinin yanından keçdikdə Abram bəy Həsən Cəlalov bunlara rast gəlib gecə vaxtı onların yol getməsini eyib edib, gecəni Heyvalıda qalıb sübhə getmələrini təvəqqe etdi. Bədbəxt, sadədil İsmayıl kəndxuda erməninin şeytan dilinə inanıb Heyvalıda qalmağı camaata məsləhət görür və çönüb Heyvalı kəndinin yanında düşür, arabaları və yükləri də düşürürlər. Gecə soyuq olduğundan bir az atəş yaxıb qızındıqları vaxt pusquda olan bir dəstə daşnaksutyun vəhşilərinin şeypur sədası eşidilir.

Bu şeypur sədası eşidilsə də, İsmayıl kəndxudanın ağına bir şey gəlmir. Zira, öz etdiyi yaxşılıqlarına xatircəm idi. Bu halda daşnaksutyunlar Ümidli camaatının dörd tərəfini mühasirə edib atəşə tutarlar.

Bu halı görəən əliboş camaat bir-birinə qarışib nə edəcəklərini bilmirlər. Əvvəlcə kişiləri övrətlərindən kənar edib qoyun kimi başlarını kəsir, sonra övrətlərin bir hissəsini saxlayıb, bir hissəsini də öldürürlər.

Bu qarışıqlıqda həməən insan sallaxanasından ancaq 30 nəfər canını qurtarmışdır ki, bu sözləri nəql eyləyirlər. Ermənilər hamilə övrətlərin xəncər ilə qarnını paralayanda məsum çocuqların qanlı başları eşiyyə çıxırmış. Müsəlman xanım

---

* Abram Həsən Cəlalov Vanik adlı erməni kəndinin kəndxudası imiş ki, Şuşa müharibəsində ermənilərə azuqə yetişmədikdə İsmayıl kəndxuda onlara nə qədər buğda, şəkər, neft və sair ləvazimat verib imiş ki, o yaxşılığa xatircəm olub qırx evdən ibarət Ümidli camaatını qan deryasında boğdurmuşdur. Yaxşılıq edənlərin aqibətini hər yerdə belə gördüm.

övrətləri, qızları erməni vəhşilərinin əlində qalıb o tərəf bu tərəfə qaçmaqda idilər. Qaçanların dediyinə görə, bir neçə övrəti diri saxlamışlar.

Qeyd: Hörmətli müxbirimizin göndərdiyi Cavanşir əhvalatının arasında ürək sıxan Ümidli faciəsini layiqincə oxuyub istifadə edə bilmədim. Zira, bəzi sətiqləri, guya su tökülüb, bütünlüklə qaralanmışdı. Ona görə Ümidli əhvalatı müxtəsərcə yazılır.

Mənim zənnimcə, bu səhifələrə su tökülməyibdir. Ancaq hörmətli müxbir Ümidlidə alqaldılan xanım-bacıların ağrılı faciəli hallarına davam gətirə bilməyib bu müsibət vərəqlərini ağlaya-ağlaya yazdığından böyləcə qaralmışdır. Mən isə o səhifələrin üstündən ağlaya-ağlaya keçib hörmətli oxucuların da ağlamasına razı olmadım.

Müləhizə. Bəşər tarixinə nəzər salsaq görürük ki, indiyə qədər heç bir xalq qadın tayfasına bu qədər cəfa etməmişdir ki, ermənilər Ümidli camaatına etdilər. Bir ananın qabağında üç-dörd balasını qurban edib, balalar əl-ayaq çaldıqda ananı gözləri yaş ilə dolu bir halda bihörmət etmək insafmıdır?!

Budurmu erməni mədəniyyəti!! Bu xəbis rəftarla istiqlaliyyət həvəsində olan bir millətin axırı nə olacaqdır, xəyalındayam. 150-yə qədər övrət və kişini doğrayıb bir-biri üstə qalayıb atəş ilə yaxmaq mədəniyyətli bir millətə yaraşandırmı?

Necə ki, mən, əvvəlcə, bizim tarixin bitərəf olduğunu yazmışdım, yenə yazmaqdayam. Bununla belə ermənilərin bu tövr həddən artıq olan cəfalarına qarşı qələm və hissiyyatda bitərəflik nişanəsi görülmür.

Bircə Cavanşirdə olan məzlumiyyət layiqincə yazılsa idi, islamların məzlumiyyətini isbat üçün kifayət edərdi, zənnindəyəm. Ancaq biz həmişə sülhün arzuqəsi olduğumuzdan bir para əhvalatları yazmayıb örtülü qoyduq. Ancaq burasını yazmaq istəyirik ki, hər yerdə olduğu kimi Cavanşir bəyləri və polis qulluqçuları ermənilərin hər nöqtədə planlarının həyata keçirilməsində onlara böyük kömək göstərmişlər.

Bunu – xalqın qəlbinə müsibət dağı kimi çəkən belə bir vəziyyəti bizim tariximiz heç vaxt gizlətməyəcəkdir. Yazıb, tarix

edib, millətin gələcəyi üçün bir vətən və millət, həm də bir məzlumiyyət yadigarənəsi kimi qoyacaqdır. Əvət, qoyacaqdır.

Həqiqətən, o zamanlar ki, ermənilər Həsənqaya, Yarımcə və Sistola kəndlərinin ermənisini köçürüb üçüncü sahəyə apardılar, o vaxt bəylər də qeyrət edib Ümidli müsəlmanlarını köçürüb islam çox olan yerdə sakin etdirdilər, əsla bu faciələr baş verməzdi. O vaxtlar bir nəfər qeyrətli, bir nəfər islam qanı olan bəylərdən demədilər ki, cənab Pivovarov, Ümidli camaatını mühafizə altında bir yerə köçürün ki, tələf olmasınlar. Belə bir adam tapılmadı. At belində gəzən, əl quşu pərvaz etdirən bəylərdə qeyrət qanı olsa idi, Ümidli kəndinin altı aylıq gəlinləri, 12 yaşında qızları Hayıstan vəhşilərinin əlində qalmazdı. Ya Peyğəmbər, baş qaldır məzarından!!!... Baş götürünüz, ricət ediniz, baxınız, sizin nəcib ümmətinizin adı ilə nə qədər binamuslar törənmişdir ki, əsla islamıyyətdən xəbərləri yox imiş.

Nəticə. Ümidli kəndi ilə bərabər o vaxt dağılan kəndlər bunlardırlar: Ümidli, İmarət Qərvənd kəndləri. Yetişən məlumatlara görə Ümidli kəndində ölənlərdən başqa, bu kənddə can tələfatı yoxdur. Məl zərəri isə həddən artıqdır. Bunlardan sonra ermənilər Tərtər dərəsindəki bütün islam köylərini dağıdıb, sonra Xaçın dərəsinə keçirlər.

Yanvar xəbərləri. 1906-cı ilin başlanğıcı. Yanvar ayında erməni dəstələri hər tərəfdən yığılıb Xaçın dərəsindəki Şıxavənd kəndinə tökülürlər. Bir çox atışmadan sonra camaatı kənddən çıxarıb, qətl-qarətdən sonra məscid və minbəri odlayıb bu iki dərədə milli amallarına bir xatimə çəkirlər. Bununla yenə rahat olmayıb öz vəhşi hərəkətlərində davam edirlər. Bu dəfə ermənilər müsəlmanların Dağbasar kəndlərini dağıtmaq fikr ilə Papravənd kəndinə hücum etmək üçün qəti qərara gəlirlər. Üçüncü sahədə ermənilərin planı Dağbasar kəndlərini dağıdıb yavaş-yavaş aşağı kəndlərə yürüş etmək idi. Papravənd kəndi zəngin və sərvətli olduğu kimi, bir çox müharibə edici cavanları da var idi. Bu kənd erməni sərhədində yerləşən yaraşlıqlı bir kənddir.

Papravənd müharibəsi. Papravənd kəndi müharibə üçün yararlı cavanlara malik olduğundan ermənilər bu kəndi başqa Cavanşir kəndlərinə bərabər tutmayaraq çoxlu əsgər tədarükündə idilər. Ona görə çoxlu əsgərin yığılıb toplanmasından sonra onları məşhur erməni komandanı Hamazaspın rəhbərliyi altına verib, 1906-cı il yanvarın birinci günü Papravənd kəndinə hücumla başladılar. Bir gün axşama qədər şiddətli müharibə olur. Mühasirədə olan islamlarla daşnaksutyun və erməni könüllüləri arasında bir günlük şiddətli müharibədə ermənilər məğlub olaraq pərişan halda axşam Ağdərə adlanan erməni kəndinə çəkilirlər. Bu əhvalat ətraf müsəlmanlarına yetişən kimi, hər tərəfdən imdada gəlməyə başlamışdılar. Müsəlmanlar əvvəlcə kəndin mühafizə qoşununu artırıb hər tərəfə kəşfiyyat qolları çıxarırlar. Sabah yanvarın ikisində ermənilər də qüvvələrini bərpa edib hücumla başladılar. Həmə gün atışma çox şiddətli oldu. Erməni tərəfindən ara-sıra top da atılırdı. Erməni əsirinin dediyinə görə, həmə gün müsəlmanların üstünə ermənilər 15000 (on beş min) patron atmışlar. Ermənilər həmin günkü müharibədə hərbi elminin hər nöqtəsinə əl atsalar da, müsəlmanların müharibə meydanında mahir olduqlarından yenə müvəffəqiyyət qazana bilməyib axşam bir çox tələfat ilə geri çəkilməyə məcbur olurlar. Bu halda müsəlman cavanları mühasirə xəttini yarıb qaçmağa üz qoyan erməni firqələrini təqib etməyə başlayırlar. Erməniləri can qorxusu pərişan etdiyindən bütün hərbi ləvazimatlarını töküüb qaçmaqda idilər. Erməni əsgərlərinin son dərəcə pərişan olmaları bundan bilinir ki, əsgərlər yüngül olsun deyə çiyinlərindəki arxalıqları da yerə atıb qaçırdılar. Tökülən əşyaların içində hərbi meydanının xəritəsi və Hamazaspa yazılmış məktublar, müharibəyə dair jurnallar da var idi. Bundan başqa bir araba patron, nə qədər xəncər və beşatılan tüfənglər müharibə meydanında tökülüb qalmışdı. Bu müharibədə yaralılar içində yarasız olub, qorxusundan can vermiş nizami əsgərlər də vardı. Ermənilərin yaralı əsgərləri onları təqib edən islam könüllü atlılarının ayaqları altında qalmışdı. Müsəlman əlinə keçən bütün erməni əsgərləri Ümidli kəndinin şəhidləri əvəzinə qətl edildi.

Bu müharibədə ermənilərdən 120 nəfəri ölmüş, iki yüzü ağır yaralanmış, müsəlmanlardan isə 15-i ölmüş, bir qədər də yaralanmışdı. Bu Papravənd müharibəsində müsəlmanlar bir az gözlərini açıb anladılar ki, erməni millətinə yalvarmaqla yerində oturmaz, onlara qarşı hərbi silah işlətmək lazımdır.

Hadisələrin icmalı. Cavanşir uyezdində müsəlmanlar əksəriyyətlə məğlub olub bir çox mal və can tələfatı vermişdilər. Bu işlərin hamısı bəylərin qeyrətsizliyindən və naçalnik Pivovarovun ermənilərin tərəfini saxladığından, müsəlmanların isə əksəriyyətlə silahsız olduqlarından baş vermişdi. Əsas səbəb isə Cavanşir bəyləri olmuşdur.

Müxbir yazısı hişz edilir.

AĞRILI GƏNCƏ HADİSƏLƏRİ

1905-ci il noyabr ayının birindən başlanmış hadisələri Əli Əkbər bəy Rəfibəyov cənabının topladığı rusca bir jurnaldan və sair məktublardan tərcümə etdim.

İndiyə qədər Qafqazın bəzi nöqtələrində erməni-müsəlman hadisələri baş verib, hamısından da Allahın köməyi ilə mənim əlimə məlumat yetişmişdir. Bu məlumatlara diqqətlə nəzər saldıqda Gəncə hadisələri onlardan çox təəccüblüdür. Mən Gəncə hadisələri ilə başdan-başa tanış oldum. Bundan əlavə Gəncə hadisələrinə dair Alıbəyov cənablarının təkəbbürlü səyi ilə toplanmış rusca əsəri də gözdən keçirdim. Hörmətli Alıbəyov Gəncədə müsəlmanları nöqsanlı tutur. Möhtərəm müxbirimiz Əli Əkbər bəy Rəfibəyovun topladığı məlumatı gözdən keçirdikdə, eyni zamanda hadisələrin içində olan erməni pristavı Qamsaraqanın 1905-ci il 26 sentyabr tarixli 8221 nömrəli və yenə onun 8048 nömrəli raportlarına nəzər saldıqda müsəlmanların nə qədər məzlum, nə qədər iğtişəşdən xəbərsiz olduqları meydana çıxır. Çıxır ki, Alıbəyov kimi mühərririn də əsərində nə qədər səhvlər olduğunu aləmə bildirir.

Bu işləri insafı olan erməni və müsəlman inkar edə bilməz ki, Gəncədə daşnaksutyunlar nə qədər iğtişəşə müdaxilə etdilər. Mənim bu tariximin məsləki yol versə idi, yaxud özlüyümdən bitərəf bulunmasaydım, ermənilərin narəva hərəkətlərini bir az izah edib oxucuları xəbərdar edərdim. Və Alıbəyov cənablarının da yazdığı əsərin bir neçə sətrini tərcümə edib, kimlərin günahkar olduğunu müsəlmanlara və o cənabın özünə nişan verərdim. Bu qədər var ki, mənim məslək və əqidəm bunların heç birinə yol vermədiyi kimi, bu hadisələrin baş verməsinə də mən təəssüf edənlərdənəm.

Hadisələr. 1905-ci il noyabr ayının 18-də Gəncə uyezdi Toxana kəndinin sakini Bayram Məşədi Məhəmmədəli oğlu, Mehrəli Zeynal oğlu, Əmrah Həsən oğlu, Mirzə Məhəmməd Əli oğlu gündüz saat 6-7 radələrində erməni hissəsi Kolanlı yolu ilə

evlərinə üç at yükü buğda apardıqları vaxt erməni bağlarının arxasından üstlərinə şiddətlə güllə yağdırılır.

Bu gülləbaran əsnasında Bayram Məhəmmədəli oğlu, Mehrəli Zeynal oğlu öldürülür, yoldaşları isə şəhərə qaçaraq polisə xəbər verirlər. Yoldaşlardan Bayram Həsən oğlu gülləbaran zamanı malları ölənlərin yanında buraxıb yolun yuxarı səmtinə qaçarsa da, ermənilər onu da öldürmək qəsdilə təqib edirlər.

Bərəkət versin ki, bir dəstə erməni və müsəlman kömürçüləri yetişib zavallını xilas etməklə mallarını da alıb özünə tapşıırırlar. Bu əsnada şəhər tərəfdən gələn kömürçülər iki islamın qan içində düşən bədənlərini görünəcə Molla Cəlilli məhəlləsinə qayıdaraq onların faciəli vəziyyətinə işarə vurub, araba aparıb, cəsədlərini gətirməyi də onlara tövsiyə edirlər. Bu ağrılı xəbəri Molla Cəlilli camaatı alınca Salman Mehdi oğlu və Kərbəlayı Məhəmməd İbrahim oğlunun başçılığı və iştirakı ilə bir dəstə müsəlman cənazələri gətirmək üçün yollanırlar. Camaat cənazələr düşən yerə yaxınlaşdıqda pristav Qamsaraqan müavini Əbil bəy Qapanlinski, şəhər müstəntiqi Leya Oqter, bir neçə də qorodovoylardan ibarət bir polis dəstəsini cinayət yerində hazır görürlər.

Qətlə yetənlərin arxadaşları istintaq olunduqda qatillərin Gəncə sakini Qrişə Santeryansın oğlu Avetis Avetisov, Qriqor Tiyunovun özləri və yoldaşlarından ibarət olduğu meydana çıxır. Protokol tərtib ediləndən sonra faytonlara minərək şəhərə qayıdırlar. Molla Cəlillinin müsəlman əhalisinə gəldikdə Əbil bəy Qapanlinskinin razılığı ilə ermənilərə düçar olmamaqdan ötrü düz yolla getməyib bağlar arasından getməyə başlayırlar. Lakin pusquda duran ermənilər onlara atəş açırlar. Şiddətli atəş Yerivant Yegyayevin bağından edilmiş. Atəşin istiqamətinə uyğun olaraq müsəlmanlar öz məhəllələrinin cənub-şərq tərəfinə çəkilib atəşdən sovuşmağa məcbur olurlar. Güllələrin bütün şəhərə əks edən dəhşətli şırıltısından erməni bağlarından yüzə qədər daşnaksutyun döyüşçüsü əldə silah üzə çıxır. Ermənilərin müsəlmanlar üstünə açılan atəşini gören daşnaksutyun

döyüşçüləri beş-beş, on-on ətrafda mövqe tutmaqla müsəlmanları atəşə tuturlar. Bu vaxt atəşin, yağmur kimi yağan güllələrin sədasını Molla Cəlillilər eşidincə qardaşlarını düşməndən xilas etmək üçün ayaqlanıb hərəkət edirlərsə də, erməni komandirlərinin nizam altında tərbiyə almış əfsərlər olduğundan, islamların isə hərbi hazırlıqları olmadığından müsəlmanlar müharibəsiz evlərinə qayıdırlar.

Pristav Qamsaraqan^{*} işin bu dərəcədə ağır hal almasını görünəcə, nəhayət, polismeysterə xəbər verir. Polismeyster Həsən bəy isə sabiq general-qubernator Taqaşvili cənabına bu atışmaların hamısı barəsində ərz-hal göndərir. General bunun ardınca komandir sotni Orlovun komandası altında əlli kazak göndərüb bu münaqişələri yatırımaq üçün qəti əmrini verir. Kazaklar hadisə yerinə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz əhəmiyyətli sığınacaqlarda mövqe tutmuş ermənilərdən üstlərinə atəş açılır, qorodovoy Möhsün adlı islamın sözüünə əsasən pristav Qamsaraqan Ter-Yapramov və başqa erməniləri əvvəlinci sahəyə göndərüb ermənilərin hamılıqla yığılıb ikinci sahədə müharibə etmələrini xəbər verir. Necə ki, müsəlmanların bir çoxları görə-görə, əvvəlinci sahənin erməniləri qeyri-təbii surətdə dükənlərini bağlayıb ikinci sahəyə yürüş edirdilər...

Bu vaxtda Qamsaraqanın göndərdiyi ermənilər hər tərəfə xəbər verib Hacı Məhəmməd Hüseyn Rəfiyevin mağazasının qarşısında bir neçə tapança gülləsi buraxmaqla islamları hərbə dəvət edirlər.

Bu hadisəyə dair məlumat verənlər Kərbəlayı Əli Baltaçı oğlu və başqa məlum zatlardır. Ermənilərin əvvəlcədən dükənlərdə hərbi silah gizlədikləri və yaxud müharibəyə çoxdan bəri tədarükdə olduqları haqda aşağıda yazılmış məlumatlar özü bir sübutdur. Bunların hamısından başqa, erməni pristavı Qamsaraqanın hadisələrin əvvəlinci səhifəsində yazdığı kimi, məhəlli-aidinə verdiyi 1905-ci il 26 noyabr tarixli 8221 nömrəli məlumatında yuxarıda qeyd edilmiş Molla Cəlilli sakinlərinin

^{*} Qamsaraqan erməni məzhəbindədir.

şəhadətindən komandir sotni Orlovun və pristav müavini Əbil bəyin, qubernski upravleniyanın üzvlərinin və padşahlıq əmlak çinovniklərinin şəhadətlərindən belə məlum olur ki, müharibəni ermənilər saat 9 radələrində başlayıb, saat 11-ə on beş dəqiqə işləmiş islam məhəlləsinə sirayət etmişdir. Məlum olur ki, bu vaxta qədər müsəlmanlar sakit oturubmuşlar. Birinci hissədə o qədər atışma olmadı. Zira ermənilər atışa-atışa ikinci hissəyə qaçırlar. Ermənilər qaçmağa başladıda müsəlmanların hərbi ləvazimatları olmadığına görə onları təqib etməyib sakit oturdular. Bir az vaxtda atışmanın səsi şəhərin hər tərəfinə sirayət etdiyindən bazarda müxtəlif millətlərdən ibarət olan çoxlu camaat yığılmaqda idi ki, qədəri müəyyən deyildi. Bu vaxtda cəm olanların milliyyəti bunlardan ibarət olsa gərəkdir: əvvəlcə, orada olanların əksəri kəndli olub, gürcü-libaslarını dəyişmiş halda, ləzgi iranlı, hər millətdən olan soldatlardan ibarət idi. Bu müxtəlif camaat bazar-dükanı qarət edəndə erməni, ya müsəlman və yainki başqa millətin dükanına təfəvüt qoymayıb qarət və talan etməkdə idilər. Qətl-qarət əsnasında rus övrətləri və çinovniklərdən başqa camaat hamılıqla qətl-qarət və yandıрмаğa əl açmışdılar. Noyabrın 19, 20, 21-də havaya güllələr atılırdısa da, heç bir tərəfə xəsarət olmadı. Bu aralıqda sərdarın müavini general Malamanın səyi ilə bir müvəqqəti sülh edilib, ermənilər atəşi kəsməyə söz verdilər.

23 noyabr xəbərləri. Ermənilər müharibəni kəsmək üçün general Malamaya söz vermişdilsə də, yenə noyabrın 23-ü gecəsi islamlara qəflətən gecə basqını xəyalına düşürlər.

Belə alçaq xəyallar ilə müqəddəs yol götürən islamlara qarşı kəşf qolu göndərüb onların nə tədarükdə olduqlarını bilmək istərlər.

* Möhtərəm mühərririmiz ermənilərin qaçmasının üstündən pərdəli keçmişdirsə də, bizə məxsusi yetişən məktublarda belə əhvalat da yazılmışdır. Ermənilərin geri çəkilmə əsnasında olan can qorxuları o qədər artmağa başlamışdı ki, müharibə halında olan bir geri çəkilməni həqarətli bir qaçaqaça çevirdi.

Ermənilərin kəşf qolları – 12 nəfərdən ibarət bir dəstə Qanjinko çayını (Gəncə çayını-Ə.B.) keçib, fürsət tapmaq üçün Gəncə sakini Tağı Ağahüseyn oğlunun dəyirmanında gizlənilir. Yerdə qalan erməni dəstələri isə çayın erməni sahilində, kəşf qolları qayıdıb məlumat verincəyə qədər hər bə intizar oturlar.

Bərəkət versin ki, müsəlmanların mühafizə dəstəsi erməniləri layiqincə görüb onların dar bir keçidə qaça bilmələri üçün qeyri-qabil bir yerə girmələrini gözləyirlər. Ermənilər dəyirmanı girdikdə müsəlman mühafizə dəstələri münasib bir yerdə mövqə tutub düşmənin olduğu yeri güllə ilə döyməyə başladılar. Ermənilər bir neçə tufəngdən cavab versələr də, müsəlman mühafizələri sipərlərdən çıxıb hücumla başlayınca ermənilər əl-ayaqlarını itirib Qanjinko suyuna tökülüb o biri sahilə keçirlər. Bundan sonra tərəflər arasında qanlı atışma başlanır. Gecə saat üçdən alaçaranlığa qədər davam etdi. Gecənin qaranlığında tufəng səsləri, bomba sədaları eşidilməsəydi, havadan qırmızı yağmur yağır xəyal edilərdi. Hər tərəfdən böyük tələfatlar nəzərə gəlirdi. Fəqət tələfatın çoxu ermənilər tərəfində olduğu, erməni dəstələrinin dağılıq və pərişan bir halda hər bə girişdiyindən məlum olurdu. Ancaq tələfat heç bir tərəfdən müəyyən deyildi. Zira, o hal elə bir hal idi ki, erməni, yəni müsəlman güllə şırıltısından dönüb yanında müharibə edən yoldaşına baxmağa belə macal və cürət etməirdi. Hər kəs canını, daha əziz həyatını ancaq əlində olan tufənglərin qəbzəsinə, maşnasına həvalə etmişdi.

24 noyabr xəbərləri, yaxud daimi sülh. Noyabrın 23-də baş verən atışmadan sonra yüksək mənsəbli, ən səxavətli sərdarın müavini general Malama cənabları hər iki tərəfin vəkillərini sülh üçün körpüyə yığılıb gəlmələrini təvəqqe etdi.

Ayın 24-də camaat körpüyə yığılıb sülh üçün intizar oturlar. Ən əvvəl şeyxülislam cənabları tərəfindən təsirli bir nitq söylənib, sonra erməni arximandriti tərəfindən zahirdə sülhə bənzər bir xitabə oxundu. Sonra fəxri vətəndaşlar tərəfindən sülhə müdaxilə edilib sülh şərtləri bu sıra ilə oxunur:

1. Ayın 18-dən 24-nə qədər baş verən müharibədə əsarətə keçmiş camaatın mübadiləsi.

2. Əsirlərin mübadiləsi üçün hər iki tərəfdən vəkillərin seçilməsi.

Üstdə qeyd edilmiş əsirlər mübadiləsi məsələsindən ötrü vəkillər təyin edilib iş başına göndərilibdir. Əvvəlinci dəstədə əsirləri təhvilə götürməyə gedənlər: Andriyans bəy Serebrakov üç müsəlman ilə, ikinci dəstədə Verdiyev Abbas Hüseyn oğlu, Əli Əlinəği oğlu adlanan müsəlmanlar ilə, üçüncü dəstədə Hacı Molla Nəcəfquluzadə, Məşədi Rzaqulu Zeynal oğlu, ləzgi Səfər Məhəmməd Mustafa oğlu. Əsirləri, erməni cənazəsini müsəlman məhləsində təhvil almağa gedən şəxslərin adları:

Birinci dəstədə Hacı Səməd Qocayev, Əbil bəy Qapanlinski, beş nəfər erməni ilə ki, Atans və başqalarıdır. İkinci dəstədə yenə pristav və müavini, Həsən bəy Fətəlibəyov üç nəfər erməni ilə ki, adları məlum adamlardır.

Müxtəsər, bu tövr ilə vəkillər öz vəzifələrini ifa üçün getdikdə sülh camaatı da öz evlərinə dağılırlar. Bu vaxtda Nağı Ağahüseyn oğlunun dəyirmanı qarşısında düşən erməni cənazələrini gətirməyə gedən Həsən bəy Fətəlibəyovu atəşə tuturlar. Ermənilərin xəyalınca «cənazələri gizlədirlər» - deyib atəş açırdılar. Bu vaxt hər tərəfdə cənazə və əsirləri təhvilə alan müsəlmanları bombardman edirdilər.

Bu işlərdən məlum olurdu ki, ermənilər hələ sülh xəbərini eşitməmişlər və yəni eşidib əməl etmək istəməmişlər. Bu vaxt Verdiyevin dəstəsində gedən üç müsəlmanı öldürürlər. Faytonçuları Məhəmmədəli Mirzə oğlu qaçmaqla özünü xilas etmişdir. Bu xəbər yayılan kimi müsəlman məhləsinə gedən ermənilərə hücum edirlər və digər tərəfdən, vağzaldan gələn ermənilərə də həmlə edirlər. Bu vuruşmada müsəlmanlardan 8 nəfər qətl olur, o cümlədən qubernski məclisinin üzvü Axund Molla Nəcəfquluzadə cənabları (Allah ona rəhmət eləsin). Müsəlmanlardan yalnız Serebrakovun dəstəsində gedənlər salamat qalırlar. Müsəlman hissəsində yenə bu miqdarda erməni tələf edilmişdi. Cinayət yerində sərilməmiş erməni cənazələrinin

yanında tapılan iki ədəd bomba sərdarın müavini yüksək mənsəbli general Malamaya təqdim edilir.

Ümumi sülhün pozulması, yaxud ermənilərin cavabı.

Ermənilər bu sülh pozulandan sonra hökumət adamlarına və müsəlmanlara bir çox bəhanədə bulundular. Bir parası «biz bu xəbəri hələ ermənilərimizə xəbər verməmişdik, ona görə bu cinayət üz verdi», - söyləməkdə idilər. Bir parası «bu sülhü hıçqıştılar⁷ komitəsi bağladığından, daşnaksutyun komitəsi çalışıb pozdu», - söyləyirdilər.

Müsəlmanlar isə bu sözlərə istər-istəməz inanmaqda və susmağa məcbur olmaqda idilər. Dövlət adamlarına gəldikdə bu xəbərə inanar-inanmaz yenə bir sülh məclisinin tədarükündə idilər.

Bu hadisələrin hamısından sonra bir neçə sülh məclisində hazır olmuş bitərəf hökumət qulluqçuları işə müdaxilə edib, bir sülh məclisi təşkil etdilər də, ermənilər yenə həmən məclisə çox rəğbətəzlə gəlməkdə idilər. Belə ki, axırda gəlməklərini tamamilə kəsdilər. Fəqət, müsəlmanlar safdil olub, hər əsrdə sülh və barışığın arzusunda olduqlarından kəmalə-rəğbət ilə sülhə iqdam edirdilər.

Bu məclis qubernski idarəsinin üzvü Mixaylovun sədrliyi altında açılıb əsirləri dəyişmək məsələsi kəmilincə həll edildi. Və əsirlər məsələsindən ötrü yenə iki heyət təşkil edildi, birinci mirovoy sudya Çernits və Andriyans bəy Serebrakov və digəri qubernski idarəsinin üzvü Mixaylov, Əli Əkbər bəy Rəfibəyovdan və Əli Əsgər Xasməmmədovdan ibarət idi. Əvvəlinci heyətin səyi ilə ayın 24-də Andriyans bəylə tutulmuş üç nəfər müsəlman, ikinci heyətin səyilə isə Xocayev adlı bir erməni qaytarıldı. Müsəlmanların əlinə düşmüş gürcü əsirləri isə əvvəlcədən azad edilmişdi. Onların hamısı qarət əsnasında əsir edilmişdilər.

Bu vaxt müsəlman əlinə əsir düşüb xidmətçisi ilə hifz edilmiş bir erməni xanımı ermənilərə qaytarıldısa da ermənilər bir neçə səbəbə görə qəbul etmədilər. Ermənilər əlinə əsir

düşmüş müsəlmanların bir çoxunu əvvəlcədən, yaxud sonradan tələf edib buraxmadılar.

Müxbirin yazısından iqtibas olunmuşdur

Təzə bir sülh, yeni bir general-qubernator. Gəncəyə yeni təyin edilmiş general-qubernator Flişer cənabları ermənilərin keçmiş sülhlərə rəğbətəzləklərini görüb təzə bir sülhverici heyətin təşkilinə əmr verdi. Bu əmri-müqəddəsdən sonra on iki nəfər hərbi zabitlərin iştirakı ilə hər tərəfdən on iki vəkil olmaq şərti ilə polkovnik İsayeviçin sədrliyi altında sülh müqavilələri yazılmağa başlandı.

Sülhün şərtləri. Hərgah bir tərəfin vəkilləri bir məsələnin həllində aciz qalırsa, yaxud bir qərəzə görə işi təxir edirsə, bu məsələnin həlli on iki nəfər hərbi zabitə həvalə edilməliydi. Bunlardan sonra bir çox şərtlər dəxi elan edildi. Bu qarışıq komissiyanın ardınca şəhərdə sakitlik bir növ bərpa edildi. Sonra adı qeyd olunan heyət işlərin əncamında nöqsana yol verdiklərindən, vəkillər də öz vəzifəsini ifadə qüsurlu olduqlarından ötrü camaat da əvvəlki halətinə buraxıldı. Bu vaxtda hökumət də çalışıb Gəncədə və ümum quberniyada idarəsinə şücaət və igidlilə məşhur olan generallar təyininlə özlüyündə gücləndirdi. O cümlədən general Alftanı ümum quberniyaya, general Levitskini Qazax uyezdinə, insanlığın qatili Qalaşçapovu Şuşa uyezdinə təyin etdi. Tərəfləri sakit etmək üçün generallar dəxi təsirli tədbirlər qəbul edib bir sıra əməllərdə bulundular.

İşin sübutu, yaxud ümumi intibah. Bu hadisələrdə qeyd edilmişdir ki, müharibəni ermənilər saat 9-da başlayıb – iki saatdan sonra müsəlman məhləsinə də sirayət etmişdir. Bunları neçə yerdə bir sıra sübutlarla yazmışıq, yenə nainsaf ermənilər “müsəlmanlar noyabrın 18-də qəflətən bizə hücum etdilər” kimi iftiraları deməkdən əsla çəkinmirlər. Bu səbəbdən hörmətli müxbir aşağıda yazılmış sübutları da əlavə edib öz əziz millətini erməni iftirasından qurtarmaq və işi sübut etmək istəmişdir.

Ermənilərin söylədiyi kimi, müsəlmanların əvvəlcədən qırğın fikri olsa idi, vağzal yolundakı üç minə qədər ermənidən biri də salamat qurtarmazdı. Zira, ermənilər hər tərəfdən öz hissələrinə keçmək istəsə idilər, labüd erməni-müsəlman arasında sərhəd olan daşnaksutyun vəhşilərinin Gəncədə müsəlmanlara verdiyi xəsarətləri icmalan yazmaqdan çəkinməyəcəyəm.

1. Noyabrın səkkizində beş daşnaksutyun Bəhmənli sakini Abbas Həsən oğlunu Dərəbağın bağında öldürmüşlər.

2. Qoşa çinar adlanan erməni hissəsində heç bir səbəb olmadan Əmir Aslan Əli Paşa oğlunu, Cabbar Hüseyn oğlunu, Rüstəm İsmayıl oğlunu, Rza Cəbrayıl oğlunu və Molla Cəlilli kəndinin başqa sakinlərini gülləbaran ediblər. Canilər isə Avetis Oqanesov, papaqçı Qrişa, Vaso Amospirov və başqalarından ibarət imiş.

3. Kazaklar bədəni başsız, qolları dalından bağlanmış bir iranlının cənazəsini tapır. Ermənilər tərəfindən həlak edilib. General Malamaya dəxi bu barədə məlumat verilir. Yenə Məşədi Sadıq adlı bir müsəlmanın ermənilər tərəfindən doğranmış bədəni tapılır.

4. Noyabrın on ikisində ermənilər Amospirovun dəyirmançısı Kərbəlayı Fərəc Həsən oğlunu öldürmüşlər. Canilər isə daşnaksutyunlar imiş. Yuxarıda nişan verdiyimiz erməni pristavı Qamsaraqanın 8048 nömrəli raportunda lazımi yerinə xəbər verilmişdir.

5. Noyabrın on altısında Azad kəndinin yuxarısında Böyük Kaloniya küçəsində Zurnabatdan gələn iki nəfər Qasım Böyükkişi oğlu və başqa adsız bir Bəhmənli sakinini tutub, qollarını bağlayıb arxaları üstə qoyublar, yenə ov üçün ətrafa getdikdə biçarələr yüz fəlakət ilə açılıb qaçmışlar. Bu barədə polisə xəbər verilmişdir.

6. Noyabrın on səkkizində ermənilər Tağanlı kəndinin sakini Bayram Məşədi Məhəmmədəli oğlunu öldürürlər, necə ki, hadisələrin əvvəlində deyilmişdir. Bunlardan məlum olur ki, ermənilər indiyə kimi 30 nəfər silahsız və günahsız müsəlman öldürmüşlər ki, hamısı təfəsilatı ilə yazılmışdır. Necə ki, surəti

uyezd idarəsində vardır. Şəhərdə müsəlmanlar ermənilərin hər cür vəhşiyənə hərəkətlərinə dözdülər. Çünki müsəlmanlar yaqın etmişdilər ki, axırda belə hərəkətlər acı-acı meyvələr verib səbəbkarının məzəcini alışıdıracaqdır. Və ermənilərin də bu hərəkətlərinin səbəbi heç kəsə naməlum deyildi. Zira, onların hərbi ləvazimatlarına hər yerdə əsgərlərin yığılıb toplanmasına diqqət yetirdikdə onların gələcək tədarükündə olub hökumət əleyhinə olan böyük bir qiyamları məlum və aydın olurdu. Bir halda ki, islamda bir günlük də olsa tədarük və hərbi ləvazimat olmasın, onlar necə erməniləri qırmaq xəyalına düşər?!

Hər cür tədarük və silahdan bixəhrə olan məzlum islam millətinə bu qədər iftiranı əql əhli deyərmi?! Ermənilərin bir sıra fikirlərini bizim yazmağımız artıqdır. Zira, Qazax uyezdidin general-qubernatoru general Levitski sərdara vurduğu teleqrafları bu işlərə gözəl sübutdur. Onu da deyək ki, daşnaksutyunların bu hərəkəti barədə "Kaspi"⁸ qəzetinin 9 mart tarixli 54-cü nömrəsində yazılıbdır. Həmin yazı Levitskinin imzasıyla vurulan teleqrafnamənin eynidir.

TİFLİS FƏCİƏLƏRİ HAQQINDA

Ümum qəzetlərin yazdığına görə, Qafqazın hər guşəsində iğtişaş və ziddiyyət törədən erməni firqələri və rəiyyətləri dövlət və camaat yanında müqəssir hesab edilib Tiflisə yığılmağa məcbur olurdular.

Bu camaat barəsində Tiflis qəzetləri də cürbəcür xəbərlər verməkdə idi ki, hamısını da əziz oxucular oxuyublar.

Belə xəbərlər qəzetlərdə dərc olunduqda Tiflisdə camaat arasında da erməni-müsəlman vuruşması xəbəri yayılmaqda idi. Biçarə müsəlman tayfası Tiflisdə çox az və gücsüz olduqlarından son dərəcə pərişan və heyrətdə qalmışdılar. O zamanlar Tiflisdə islamların işləri olduqca tənəzzülə uğrayıb pis bir vəziyyət kəsb etmişdi. İslamların bu halını Tiflis general-qubernatoru götür-qoy edib, 1905-ci il 25 oktyabr tarixli aşağıdakı məzmununda bir elanname buraxır ki, “guya şəhərdə şayiələr biraxılmış ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında böyük iğtişaş olacaqdır. Bu səbədən özümə borc bilirəm ki, xəbər verəm, baş verəcək iğtişası dəf etməkdən ötrü lazımı tədbirlər görmüşəm. Polisə əmr verib fərq qoyulmadan bütün əhalinin malını və canını mühafizə etməyin onların borcu olduğunu bildirmişəm. 25 oktyabr 1905-ci il. İmza: qubernator Jbilyay”. Bu cür elanlara baxmayaraq, daşnaksutyunlar gündən-günə belə xəbərləri şəhərə buraxmaqla biçarə müsəlmanları iş-gücdən qoyurdular. Nəhayət, müsəlman başçıları millətin halını düşünüb aşağıdakı məzmununda bir intibahnamə buraxırlar: **“Tiflis əhalisinə.** Tiflis şəhərində əsassız şayiələr buraxmışlar ki, guya müsəlmanlarla ermənilər arasında münaqişə və müharibə olacaqdır. Bu səbəbdən Tiflisdə erməni və müsəlman qardaşlarımıza bu intibahnaməni təqdim edib təvəqqe edirik ki, belə mənasız xəbərlərə qulaq verməsinlər. Bu şeytənətəməz şayiələri buraxan iftiraçıları axtarıb tapsınlar. Fitnə-fəsad törədənənlər indiyə qədər nahaq tökülüb vətənimizi qızardan erməni-müsəlman qanına kifayət etməyib gözəl və yaraşlıqlı Tiflis şəhərini də xarab etmək həvəsindədirlər. Ümid ki, Tiflis

müsəlman və erməniləri o qədər vəhşi deyillər ki, nahaq yerə qan töküüb yüz illərdən bəri olan qardaşlıq etdiyi kəslərlə çarpışıb xəsarətə düşər etsinlər. Gizli qalmasın ki, belə xəbərləri əclaf kəslər buraxırlar ki, camaatın müsibətli zamanında daraşib əmlakını qarət və talan etsinlər.

2 noyabr, 1905”

Müxtəsər belə-belə işlərlə müsəlmanları sakitləşdirib erməniləri də öz safdil olmalarından xəbərdar edirdilər. Digər tərəfdən belə işlərə baxmayaraq, ermənilər hər səmtədən Tiflisə əsgər gətirib min cür hiylələrlə müsəlmanları müharibəyə çağırırdılar. Bu tövr ilə noyabrın 20-nə qədər bir sıra əhəmiyyətsiz hadisələr olsa da, burada vaxtımız olmadığından, yaxud belə işlərin yazılması ilə oxucuların dərd-sərini artırmaq istəməyib, ancaq noyabrın 20-də baş verən hadisəni yazmaqla kifayətlənirəm.

Hadisələr. 1905-ci il 20 noyabr axşam saat 9-da şəhərin müsəlman hissəsində atışma baş verib, saat yarım qədər davam edir. Bu atışma əsnasında müsəlmanlar və ermənilər tərəfindən çoxlu tələfat olsa da, bilinmir. Atışma Xarpux və Alavar adlanan yerlərdəki evlərdən baş verirdi... Bu atışma sonrakı gün yenə başlandı ki, nə qədər məlumatımız var, hamısını sıra ilə yazıb təqdim edirik.

1905-ci ilin 21 noyabr xəbərləri. Bu gün təzədən hər tərəfdə erməni-müsəlman arasında atışma baş verib çox şiddətlə davam edilirdi. 6, 7 bəzən 5 və 8-ci sahələrdə tam şiddətlə müharibə başlanıb müsəlmanlardan ermənilərə və ermənilərdən müsəlmanlara aramsız olaraq tüfəng və tapançadan atəşlər açılırdı. Şiddətli atışma günortaya qədər davam etdi. Fəqət, tərəflər açıq surətdə bir-birinə hücum etməyib ancaq sığınacaqlar arxasından nişana alırdılar.

Atışmanın səbəbi və hansı tərəfdən başlandığı bir kəsə məlum və aydın deyildi. Saat 12-yə yaxın dəstələr Qalavinski prospektində yerləşən Kursinin və Nikolayevski küçəsində Ter-Sarkisovun silah mağazalarını sındıraraq, içində olan bütün

silahları qarət etdilər. Bu vaxt qoşun gəldi, atışma sakit olar-olmaz sülh və barışıq üzrə komissiya üzvləri ilə bərabər şəhər rəisi, hər iki millətin ruhaniləri və savadlı arif adamları Alavara gedib həm erməni, həm də müsəlman camaatını sakit etməyə başladılar. Müsəlmanlar ermənilərdən şikayət edib ən əvvəl müsəlmanlara Alavardan güllə atıldığını bəyan etdilər. Ermənilər isə “müsəlman tərəfindən atılmış” deyərək şikayət etməkdə idilər.

Hər iki tərəfdə sınımış şüşələrin və atılmış güllələrin nişanələri qalırdı. Gündüz saat üçdə dəmiryol işçiləri tətillik sülh üçün mitinq keçirdilər.

Mitinqin təfəsilatı. 1905-ci ilin 21 noyabrında gündüz saat üçdə dəmiryol işçiləri tətillik edib, sosial-demokrat partiyası rəhbərliyi ilə ağ bayraqlar qaldıraraq Naxalovkadan Ağçal küçəsilə müsəlman hissəsinə tərəf rəvan oldular. Onların məqsədi iki milləti barışdırmaq idi. Kütlə Voronsovun abidə və heykəlinin yanında general-mayor Rılski tərəfindən dayandırıldı. Bu mitinq və hərəkatın nəticələrini fikirləşərək dağılmalarını tövsiyə etdi. Bununla bərabər bu böyük kütlə öz müqəddəs niyyətlərini bir-bir deməkdən ötrü Qafqaz canişini Voronsov-Daşkov həzrətlərindən izn istədilər. Cənab canişin isə izn verib müqəddəs niyyətli ictimai hərəkat iştirakçılarını şad etdi.

Bundan sonra dəstələr hərəkatə başlayıb Voronsov meydanından Soldat bazarına və erməni bazarları ilə Şeytan bazara, Qarpız meydanına tərəf yollandılar.

Bu dəstələrin qabağında Tiflis qubernatoru Rauş Fon-ter Aunberq gedirdi. Dəstə getdikcə çoxalırdı. Qarpız meydanında natiqlər nitqlər söyləyərək hər iki tərəfi sülhə çağırırdılar. Natiqlərin bir neçəsi “bu iğtişaşa səbəb camaatı buna təşviq edənlərdir” –deyib nitqlər söyləyirdilər. Qubernator isə bu bəyənətin əsassız olduğunu açıq və adi bir nitqlə camaata izhar etdi. Nəhayət ki, ermənilərlə müsəlmanları barışdırdılar.

İğtişaşa dair xəbərlər. İğtişaşın birinci günlərində Mixaylov xəstəxanasının morquna 12 meyit gətirildi. Onların biri erməni övrəti, digəri erməni kişisi, 10 nəfər isə islam şəhidləri idi. Birinin isə şəxsiyyəti məlum deyildi. Cərrahiyyə

əməliyyatına buraxılanlar isə on iki nəfər olub üç nəfəri erməni, beş nəfəri müsəlman, dörd nəfəri isə gürcü idi. Mixaylov xəstəxanasında müalicədə bulunan şəxslərin adları məlum olsa da, adlarının deyilməsi məsləhət görülmədi.

1905-ci il 24 noyabr hadisələri. Noyabrın 24-də atışma təkrar başlanıb hər tərəfdən bir çox tələfatlar verildi. Bu atışmada Mixaylov xəstəxanasına gətirilən yaralılar bunlardır: 13 nəfər erməni, 2 nəfər müsəlman. Bunlardan başqa, hərbi xəstəxanaya gətirilmişlər bunlardır: erməni və müsəlmandan 6 nəfər. Noyabrın 25-də Mixaylov xəstəxanasına Arşaq Qarapetovla Əziz oğlu və dörd nəfər erməni cəsədi gətirildilər. O günlərdə Mirzə Axundovun baqqal dükanı qarət edildi.

29 noyabr xəbərləri. Bu gün bağırsağ zavodunun sahibi Sərkis iki nəfər silahlı erməni göndərərək müsəlman qonşusunun bağırsağ zavodunu yandırdır. Bunu görəndə və eşidən maarifpərvər gürcülər Sərkisə həmin zavodu tikdirib sahibinə qaytarmasını, əks halda zor gücü ilə tikdirəcəklərini dəxi bəyan edirlər. Bu tövr ilə Tiflis iğtişaşlarına son qoyuldu. Ara-sıra xırda-para hadisələr baş verdisə də, hərəkata dəxli olmadığından şərhə lazım görülmədi.

Hadisələrin icmalı. 1905-ci il. Tiflisdə ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı vuruşmaya 20 noyabrda təşəbbüs göstərilmişdir. Müharibənin səbəbi bizə məlum deyilsə də, ermənilərin (məqsədi) hər tərəfdən Tiflisə yığılıb müsəlmanların qüvvələrini əksik görüb onları pərişan etmək istəmələridir.

Müharibə zamanı bir neçə erməni mağazaları qarət olundu. Müsəlmandan isə Sərkis adlı erməninin təhriki ilə bir bağırsağ zavodu yandırılıb, bir baqqal dükanı qarət edildi. Müharibə şəhərin 6, 7 bəzən 5, 8-ci sahələrində baş verib bir çox atışmadan sonra erməniləri son dərəcə zəif saldı. Demək ki, müharibə noyabrın 20-dən başlayıb 29-na kimi davam etdi.

* Hərçənd ki, bu iğtişaşlarda hər tərəf bir-birinə daha çox zərər vurmağa çalışırdı, amma Sərkis cənablarının öz qonşusunun zavodunu yandırması həmkarlıq ədavətinə əsaslanırdı. Bu isə həmişə baş verən bir əməl olmuşdur.

Bu müharibələrdə 24 nəfər erməni qətl olunmuş və bir bu qədər də yaralanmışdı. Müsəlmanlardan isə 15 qətl və yaralı olmuşdur. Sosial-demokrat partiyası tərəfindən sülh bərpa olunub müharibəyə son qoyulmuşdur.

NOYABRIN 28-DƏ BAŞLAMIS ERMƏNİ-MÜSƏLMAN HADİSƏLƏRİ

QAZAX UYEZDİ

Qazax uyezdinin əvvəlinci sahəsində erməni və müsəlman kəndlərinin - bir-birinə qonşu olan kəndlilərin halına baxdıqda müsəlmanlar son dərəcə imkansız və zəif kəndlərdən ibarət idi.

Buna görə də müsəlmanlar ermənilərin rəftarını başqa tərzdə görüb əvvəlcədən daşınıb güclü olan müsəlman kəndlərinə yerləşmişdilər. Həməm kəndlər Sofulu, Çaxmaqlı və sair kəndlərdən ibarət idi. Köçmüş islam kəndlərinin yurdlarını sahsız görmüş erməni qonşular yuxarıda adları çəkilən kəndləri talan və yağma edərək yandırır, kəndlərin mühafizəsinə qoyulmuş bir neçə adamı da qətl və əsir alırlar. Bu ağır xəbəri almış islam köylüləri dəxi tab gətirməyərək camaatı köçmüş Pipis adlı erməni kəndini yadırlar. Bu hadisələr ardınca 1906-cı il yanvarın 22-nə təsadüf edən qurban bayramında Qızılhacılı camaatı bayram namazının ədası ilə qurban kəsdikləri vaxt erməni dəstələri tökülüb kəndi gülləbaran etməklə iki islamı qətl, bir qoca əlil islamı, iki həddi-buluğa çatmamış qızı anaları ilə birlikdə əsir alıb kəndi də yandırır talan edirlər. İslamlar bu halı görünə bayram mərasimini buraxıb başqa kəndlərə qaçırlar. Atışma sədasına Dəmirçilər kəndinə səyahətə getmiş İsrafil bəy Nuri bəy yanında da yarısı odlanmış kəndin imdadına gəlməklə erməniləri tüfəng atəşilə qaçmağa məcbur edirlər. Ermənilərin qonşuluq və vətəndaşlıq hüququna riayətsizliyini eşidən müsəlmanlarda bir az intibah əmələ gəlir, hər tərəfdən müsəlman könüllü əsgərləri hücumə keçib Əskipara adlı kənddə böyük müharibəyə başlayırlar. Bu müharibədə müsəlmandan 4 nəfər qətl olunur. Ermənilər dəxi 80 nəfər tələfat verib bir çox cəbbəxana və hərbi ləvazimatlarını qoyub qaçmağa məcbur olurlar.

Əskipara müharibəsinə başçılıq edən islam atlıları gündüz müharibə edir, gecələr isə müsəlmanları balaca kəndlərdən

böyük islam kəndlərinə köçürüdürlər. Bu dəfə köçən kəndlər Əskipara, Ayrım, Fərəhli, Bağanis və sairlerdir. Bu ayda dəxi elə bir hadisə olmayıb, ancaq Karvansara ermənilərinin təcavüzlərini yatırtmaq üçün gedən 30 kazak dəstəsinə sursat verilməyərək geri qaytarılır. Bu səbəbdən yanvarın 31-də polkovnik və yanında olan bir necə kazak dəstəsi Karvansaraya yollanır.

Bu aralıqda dəxi Zəyəm mahalında erməni-müsəlman vuruşması elan edildi. Belə ki, Çardaxlı adlı erməni kəndinin sakinləri müsəlman kəndlərinə hücum etdikləri vaxt aralıqda yerləşən İrmaşlı və Ayıblı müsəlman kəndlərinin mühafizə dəstələrinə rast gələrək böyük müharibə başlanır. Qonşuluqda bulunan islam kəndlərindən mühafizəçilər köməyə gəldikdə erməni dəstələri davam gətirməyib qaçmağa üz qoyurlar. Müsəlmanlardan bir nəfər öldürülür və on bir baş at oğurlanır. Ermənilər isə bir çox tələfat verdikdən sonra, on beş nəfərin meyitini müharibə meydanında qoyub qaçır. Qazax uyezdində bir çox kəndlər dağılıb yansa da, indiyə qədər məşhur olanı 12 kənddir: Əlibəyli, Haccalı, Kazımlı, Köhnəqışlaq, Yaradullu, Həqbəli, Sofulu, Cəfərli, Çaxmaqlı, Qızılhacılı, Xeyrimli, Bağanis Ayrım.

Qazax uyezdində üç dəfə müharibə olmuşdur. Birisi Əlibəyli davası ki, ermənilərin tələfatı barədə məlumat yoxdur. Müsəlmanlardan da tələfat olmayıb. Ancaq sakitlik üçün gəlmiş kazakların iki nəfərini ermənilər öldürmüşlər. İkincisi Tatlı müharibəsidir. Bu müharibə bütün günü davam edir və iki nəfər müsəlmanın həlakı ilə başa çatır. Ermənilərin tələfatı isə əlli nəfərə kimi təxmin edilirdi. 3-cü Əskipara müharibəsidir ki, onda müsəlmanların tələfatı 4 nəfər, ermənilərin tələfatı 80 nəfərə yaxındır. Bu üç müharibədən sonra Qazax uyezdində hökumət qüvvəsi tərəfindən nəzarət altına alınır və bir növ sakitlik yaranır. Fevral ayının beşinci günü Qazaxda dükanlar və evlər qoşun tərəfindən axtarıldıqda kazaklar və draqunlar müsəlmanlara çox böyük zərər vururlar. Belə ki, bir evi təftiş üçün 50 nəfər soldat girib, hər nə tövr olursa olsun, əllərinə

keçən ev əmlakını oğurlamaqda idilər. Soldat ayağı düşmüş evlərdə sınınamış lampa və bu kimi əşyalar qalmamışdı.

Qazaxda və ətrafında olan müsəlmanların hərbi yaraqlarını nə ki var yığıb onları bıçağa belə həsrət qoyurdular. Ermənilər isə bu vaxta kimi nə tüfəng, nə də top vermişdilər.

Qazax uyezdinin hadisələri barədə əlimdə bir sıra məlumat vardır. Fəqət, ən əvvəl bu hadisələri hansı tərəfin camaatı başladığını lazımı qaydada məlum edilmədiyindən aşağıda yazılmış məktubun dərcini lüzumlu gördüm. Erməni-müsəlman hadisələri hər tərəfdə baş verdikcə Qazax müsəlmanları daim qonşuları ilə sülh və sazişə gəlmək arzusunda idilər. Ermənilər isə zahirən sülh tərəfdarı olsalar da, gizlində paçka ilə tüfəng və sair hərbi silah tədarük edirdilər.

Ermənilərin belə hərəkətləri müsəlmanları bəzi fikirlərə saldı. Bir tərəfdən də erməni dükançıları öz dükanlarında olan mallarını dağ kəndlərinə və müdafiəsi möhkəm olan Dilican və Karvansara tərəfə aparmaqda idilər. İslamların bu ağır günlərində Şəmsəddin pristavı erməni Mesrop bəy bir neçə islam libasında olan ermənilərlə gəlib Qazağa çatdıqda tüfənglərinə patron qoyub, yaxına gedən müsəlmanlara atmağa başlayırlar. Müsəlmanlar da təbii ki, onların atəşinə cavab verməklə bir qədər atışma olur. Bir azdan sonra Mesrop və atlılar qaçır. Bu qayda ilə qazaxlarda ədavətin əsasını qoyurlar. Odur ki, yuxarıda deyilən üç böyük müharibəyə meydan verilib, ermənilərə nə qədər can və müsəlmanlara da çoxlu mal zərəri yetişir. Əlimə yetişən məlumatlar müsəlmanların işdən kənar olmaları və xəbərsizliyi səbəbindən bu qədər xəsəratlərə düşəcəklərinə tam bir sübut ola bilər. Belə ki, müharibədən əvvəl ermənilərin Tatlı kəndinin rəisi Arsen Arsenov və keşiş Kinqor Yaradullu Kərbəlayı Novruz Məhəmməd oğlu və başqalarının evinə gəlib müsəlmanları xam salmaqdan ötrü sülh və barışıqdan söz açıb – “hər yerdə müharibə olsa da, biz bu çayda müharibə başlamayaq,” - deyib yalançı mehribançılıqlar edirlər.

Müsəlmanlar isə belə sözlərə inanmaqla öz istirahətlərində idilər. Bunlara sübut üçün Qazax tərəfindən 600 nəfər müsəlman

könüllü atlısı ermənilərin hərbi mərkəzi olan Tatlı kəndini dağıtmağa getdikdə müsəlmanlar Qurani-şərifini qabağa çıxarıb - "Bizim qonşulara rəhm eyləyin," - deməklərini nəzərə qoymaq olar. Ermənilərin dəxi fitnəkarlıq üçün dörd gün həməən hadisədən sonra Yaradullu kəndinə gəlib - "Bax, biz sizlə dost olduğumuz üçün xəbər veririk. Əgər istəyirsiniz salamat qalasanız, bu gecə bu kəndlərdən yığışib gedin! Axırda başqa yerlərdən gəlmiş ermənilərin sizə zərəri yetişər," - sözlərini sübut kimi demək olar. Belə sifarişlərdən sonra islamlar gecə daşınıb islam kəndlərinə dolmuşdular. Sabah həməən "dost" ermənilər Yaradullu kəndinin arabaçıların qabağını kəsib 5 nəfərini öldürür, 9 nəfərini isə əsir aparırlar. Müsəlmanların 9 vaqona qədər arpa və buğdasını yollarda qarət edib kəndlərini bütünlüklə yandırır. Bu müharibələrin ən dəhşətli Qaraqoyunlu müharibəsidir ki, ermənilər 300-ə qədər tələfat verib daha hərbə girişməyə qüvvələri qalmamışdı. Bunu da deməliyik ki, bu müharibələrdə müsəlmanların əlində hərbi silah lazımi miqdarında olsaydı, Qazax mahalında ermənilərin yalnız məğlub adları qalacaqdı.

Qazax uyezdində erməniləri xoşbəxt edən bir nöqtə varsa, o da hökumət və polis qulluqçularının əksəriyyətlə erməni olmasıdır. Belə ki, müharibə vaxtında neçə dəfə strajniklər tufənglərini götürüb və ya satıb öz evlərinə getmişdilər. Onlardan biri Sevan Tumanovdur. Atalı kəndinin sakini Bəşir adının 15 nəfərə kimi qonşularını qırıb səkkiz yüz baş malını aparması da məşhurdur. Belə ki, həməən strajniklər qayıdıb yenə öz xidmət yerlərində qulluq etməkdə idilər.

Qeyd: Qafqaz müsəlmanlarının belə qəflətləri müqabilində ermənilərin istiqlalıyyət xəyalına qurban olduqlarını görəncə 1898-ci ildə Krid⁹ müsəlmanlarının vəziyyəti adamın gözü önündə canlanır. Kridlilərin Zafski, Axladina, Vuri, Nasiya, Balyupçı kəndlərinin hadisələri necə müdhiş isə Qafqazda islam köylərinin də halı eləcədir.

Ah, qərib müsəlman !

Hadisələrin icmalı. Qazax uyezdinin hadisələri 1905-ci ilin 29 noyabrında başlanıb. Müsəlmanlar müasir işlərdən xəbərsiz olduqlarına görə böyük xəsarətlər gördülər. Qazax uyezdində hökumət məmurları, xüsusilə polis qulluqçularının əksəriyyəti erməni olduğundan müsəlmanlara artıq zərərlər vermişlər. Burada üç böyük və müdhiş müharibələr də zühdur etmişdir.

1. Əlibəyli müharibəsi.

2. Tatlı müharibəsidir ki, bir gün davam etdiyindən müsəlmandan tələfat 2 nəfər, ermənidən isə 50 nəfər ölmüş, bu qədər də yaralanmışdır. Bu müharibədə iki mühafizəçi kazak da ermənilərin əlində öldürülmüşdür.

3. Əskipara müharibəsidir ki, müsəlmanların tələfatı 4, ermənilərin tələfatı 80 nəfər silah altında olan, bir bu qədər də yaralanmışdır. Tələfatın çoxu ermənilərdəndir. Bu müharibələrə səbəb Şəmsəddin pristavı Mesrop olmuşdur. Ermənilərin strajnikləri bu müharibədə onlara böyük köməklik etdilər. Qazax uyezdində məşhur on qəryə dağılmışdır ki, hadisələrin təfsili vaxtı adları çəkilməmişdir. Bunlardan başqa da bir çox qəryələr dağılıb yandırılmışdır.

TİFLİS SÜLH DANIŞIQLARI

1906-cı il fevral ayının 20-də Tiflis şəhərində Qafqazın səxavətli canişini cənab baş komandan Voronsov-Daşkov həzrətlərinin səy və alicənabənə ciddi-cəhdləri sayəsində Yaşıl zalda humayun sarayında təşkil olunmuş erməni-müsəlman sülh məclisinin bəyanından və tərəflərin danışıqlarından bəhs edilir.

Məclisin məramı və əsl məqsədi. Məclisin məramı Qafqaz müsəlmanlarını qan dəryasından çıxarıb, müharibə və hadisələrin baş verməsi səbəblərini təftiş edib, sonra hər iki millətin dərd və vəziyyətinə baxıb, çarə axtarmağa və bir daha belə hadisələrə yol verməmək üçün hökuməti bir sıra lazımlı tədbirlər görməyə vadar etməkdir.

Hökumət tərəfindən bu məclisə tam nəzarət yetirən şəxslər: Qafqaz canişini cənab Voronsov-Daşkov, Tiflis, İrəvan, Gəncə qubernatorları, canişin həzrətlərinin müavinləri, cənab Kırım Soltanı Gəray, general Malama, general Şirmikin, kargüzar Peterson cənabları.

İslam nümayəndələri: Bakıdan cənab Əhməd bəy Ağayev, Kərbəlayı İsrafil Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Tiflisdən hörmətli Məhəmməd ağa Vəkilov, Doktor Qarabəyov, Gəncədən Əliəkbər bəy Xasməmmədov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları.

Erməni vəkilləri: “MÜŞAK” qəzetinin müdiri Kalantar, Tiflisdən Xatisov, Samson Artyunov, Bakıdan Xatisov, Muşeksyan, doktor Stepanov, Arakelyan, Taqiyanusov, Ter-Avanesov, Arximandrit Muradyan və başqaları.

Məqsədin ərzi. Yuxarıda qeyd edilmiş sülh məclisinin qurulmasına ən səxavətli sərdar tərəfindən fevral ayının 15-nə

fərman verilmişdisə də, erməni vəkillərinin nədənsə vaxtında gəlmədiklərindən məclisin başlanması ancaq fevralın 20-də gündüz saat birdə baş tutmuşdur. Göstərilən vaxt erməni və müsəlman vəkilləri canişin həzrətlərinin əmrinə əsasən humayun sarayına toplanırlar. Vəkillər sarayın yaşıl zalında yığışırlar. Bir az intizardan sonra canişin həzrətləri böyük dəbdəbə ilə məclisə təşrif gətirir. Məclisi açdıqdan sonra mərhəmət göstərib bu nitqi söyləyir:

- Camaat! Bir ildir ki, sizin əziz vətəniniz olan Qafqaz bu qədər bəlalara mübtəla olub. Hökumət hər binagüzarlıq etsə də, xeyirli bir nəticə vermədi. Lakin Qafqazın və sizin rahatlığınız üçün gərək bu bəlalar aradan götürülsün. Erməni-müsəlman iğtişası ancaq quldurlara və iğtişaçı dəstələrin xeyrinədir. İndi mən sizi buraya cəm etmişəm ki, siz özünüz bu işlərə çarə arayasınız. Lakin mən sizdən təvəqqe edirəm ki, öz müzakirələrinizdə keçmişdən danışmayıb təqsirin kimdə olduğu məsələsini bərkənar edəsiniz, - deyib sözünü sona çatdırır.

Vəkillər razılıqlarını bildirdikdən sonra canişin həzrətləri çıxıb öz sarayına yollandı.

Məclis cənab Malamanın sədrliyi altında başlanıb, məsələlər müzakirə olunur. Bu məclislərdə ən əhəmiyyətli, keşməkeşli olan məsələlər iki mühüm maddədən ibarət idi. Onların biri müsəlmanların yaylağa köçməsi, o biri də ermənilərin terror və sairə ziyan gətirən qatil dəstələrinin aradan götürülməsi məsələsi idi.

Bunlardan başqa bir sıra başqa danışıqlar varsa da, onları yazmaqla oxucuları dərd-sərə salmağı lüzumsuz gördüm.

Köç məsələsi ilə bağlı olan danışıqlar. Beşinci məclis fevralın 25-də müsəlmanların proqramında göstərilən köç məsələsinin müzakirəsi ilə başlanır.

“MÜŞAK” erməni qəzetinin müdiri **Kalantar** belə bir nitq söyləyir: - Qafqazda köç məsələsi ən ümdə məsələlərdən biridir. Çünki yalnız köçərilərə deyil, bütün əhaliyə aid məsələdir. Köç zamanı əhalinin çox hissəsi hərəkətə gəlib bir-birilə görüşür.

Keçmişin sakitlik və dinclik zamanında belə, əhali köç vaxtı bir-birilə toqquşurdular.

Bir halda ki, erməni ilə müsəlman ədavətli düşüblər, belə toqquşmaların olacağı və böyük dərəcədə baş verəcəyi şəksizdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən, sülhün bərpası üçün gərək ən azı bu eldə qadağan olunsun ki, heç kəs köç eyləməsin. Eyni zamanda, bu məsələni bir qat daha vüsətləndirmək lazımdır. Zira köç məsələsi bir tək Qafqaza xas məsələ deyil, bu məsələ Avropada da vardır. Məsələn, İsveçrədə, Tirol^{*}da, Alpidə. Lakin Avropa ilə bizim fərqimiz çoxdur. Avropada köçərilər cəmi-cümlətəni bir neçə saatlıq yol gedirlər və köçən ancaq çobanlar və mal apararlardır. Bizdə köçərilər əksər vaxtlar həftələrlə yol gedirlər. Məsələn, Cavad uyezdindən Zəngəzura və Noy Bayəzid uyezdinə gedirlər. Bu yolun uzununu iki yüz verstdən artıqdır. Bu köçərilər öz yollarında istər-istəməz gərək erməni kəndlərindən keçsinlər və hətta müsəlmanlar və ermənilər keçmişdə bir-birilə dost olduqları halda oğurluq, otlaq, yangın və s. işlərdən ötrü yenə bir-birilə incik olurdular. Hökumət isə bu incikliyi aradan qaldırmaq üçün heç bir ciddi binagüzarlıq etmirdi. Doğrudur, köçəri məsələsi hələ 1905-ci ildən qalxıb və hökumət də etina edib, İrəvan general-qubernatoru binagüzarlıqlar etmişdi ki, köçərilər köçməsin. Bu hökmə əncam olunmadı və yenə Gəncə qubernatoru həmən vaxtlarda hökumətdən izn tələb etmişdi ki, köçəriləri hərəkətə gəlməyə qoymayıb, aranda saxlasın. 1861-ci ildə canişin tərəfindən köçərilər barəsində bir nizamnamə tərtib olunmuşdu. Lakin bu nizamnamə kafi dərəcədə olmayıb bir nəticə vermədi.

Yenə bu axırlarda köç məsələsinə dair bir çox vaxtdan sonra Gəncə quberniyasında bir neçə nizamnamələr tərtib olundu. Bu nizam ibarətdir baytarların köçəri mallarına nəzarət etməsindən. Baytarlar köçərilərlə çox pis rəftar edirdilər. Məqsəd də köçəriləri köçmədən bezikdirmək idi.

* **Tirol** – Avropada, Alplarda tarixi bir vilayətin adıdır.

Lakin alınmadı. Və indi də köç edirlər. Bu tədbirlərin nəticə verməmələrinə səbəb o oldu ki, əsl tədbir əmələ gəlmədi.

Lazım idi ki, əvvəl camaat qışlaqda bir cür olaydı ki, camaat orada güzəran edəydi və bu barədə hökumət heç bir tədbir görmədi. Osmanlı dövləti öz köçəriləri üçün daha çox binagüzarlıqlar edib, nəinki rus dövləti. Osmanlıda 1841-ci ildə dövlət tərəfindən tədbirlər olub kürd camaatını yavaş-yavaş köç məsələsindən əl çəkdirirlər. Köçərilik öz-özündə insanın çox alçaq və səfil dərəcədə olmağına dəlalət edər. Ancaq qeyri-mədəni tayfalar köçəri olurlar. Müsəlmanların köçəri olması bütün Qafqaz əhalisinə zərərdir. Gərək çalışsın ki, onlar bu tövr dirilikdən əl çəksinlər və oturaq olub kənd təsərrüfatı və sənətlə məşğul olsunlar. Hal-hazırda müsəlmanların özlərində bu işə meyl görünür, bəzi yerlərdə ki, pambıq və düyü əkirlər, əhali yavaş-yavaş oturaq olur, çox yerlərdə ancaq adətə görə köçməkdədirlər. Bir halətdə ki, köçməyə ehtiyac əsla qalmayıbdır, lazımdır ki, dövlət və hökumət öz tərəflərindən kömək və binagüzarlıqlar edib köçəriləri oturaq etsinlər. Əks təqdirdə Qafqazın mədəniyyətcə tərəqqi etməsi müşküldür. Bu ilə gəldikdə, labüdən, hökumət köç etməyi qadağan etsin. Lazımdır ki, düşmənçilik edən bu iki milləti ayıraraq arasında maneə olmaq ki, bir qədər bir-birlərini görməyib bu ədavəti yaddan çıxartsınlar. Yoxsa ki, toqquşma olar. Biz bu sözləri ermənilərin xatirəsi üçün söyləməyib müsəlmanların da xeyrinə danışırıq. Xırda uşaqları ilə, mallarla köç edən camaat dağlarda naçar və məəttəl qalırlar. Hərgah, bir iş düşsə, heç bir şey əllərindən gəlməz. Biz, erməni vəkilləri sülhün xatirəsi üçün təvəqqe edirik təcili olaraq bu il köç məsələsi dayandırılınsın.

Müəllif tərəfindən: Cənab Kalantarın belə bitərəfanə və münsifanə danışmasını görüb oxucuların daha da bu yazıçının qəlbindən baxəbər olmaları üçün bir neçə söz əlavə edirəm. Cənab Kalantarın köç məsələsini dayandırmağa çalışdığı hamıya məlumdur. Zira, erməni kəndliləri hər quberniyada dağların meşəlik və yaylağa yaxın yerlərində düşüb suların təmizini içməkdədirlər. Müsəlmanların halına gəldikdə, hər yerdə

düzlərdə və alçaq yerlərdədirlər. Cənab Kalantarın niyyəti ermənilərin malları, qoyunları yatıb, pisliklərini sulara töküüb, aşağıda olan müsəlmanlar da yayın istisində həmənlərdən içib yavaş-yavaş qırılıb qurtarmasıdır. Bəli! Erməni qonşuların bizə xeyirli sözləri belə olar. Sonra cənab Kalantar köç məsələsində Osmanlı hökumətini ortaya çəkib bir az tərif edir. Əlbəttə, cənab redaktorun haqqı da vardır. Zira, Osmanlıda 1844-cü ildə olan köç məsələsi yenə də erməni təhrikindən başqa bir şey deyil. Sonra cənab Kalantar sözünün axırında bu iki millətin bir birindən ayrılmasını tövsiyə edir. Cənab redaktor bu fikrində cənab Bahadırovla yəqin ki, şərikdir.

Necə ki, bu iki millətin bir-birindən ayrılmasını barədə Cavanşir və sair hadisələrin təsvirində kifayət qədər məlumat vermişik.

Cənab Kalantara Əhməd bəy Ağayevin cavabı: - Cənab Kalantarın buyurduqları, camaata dair elmin ki, ibarət olsun ictimai və millət tərəqqisi elmlərindən, təlim etdiyi həqiqətlərə tamamilə ziddir. Dünyada bütün insanlar öz tərəqqilərində üç mərhələdən keçirlər:

- Əvvəlinci mərhələ ov mərhələsidir ki, insanlar ov ilə məişət edirlər.

- İkinci mərhələ köçərilik və mal bəsləmək dərəcəsidir.

- Üçüncü mərhələ mədənilik, yəni şəhərdə sakin olub sənət və əkinçiliklə güzəran keçirməkdir.

Bu üç mərhələni keçmək bütün tayfalar üçün çarəsizdir.

Heç bir iş, heç bir fərman ilə insanları bu mərhələlərin birisindən o birisinə birdən-birə aparmaq olmaz. Gərək zaman keçdikcə və zamanənin tələbi ilə özləri bu mərhələləri təbdil etsinlər. Bu ümumi və təbii bir qaydadır. Əks halda hökumətin və dövlətin köçəriləri mədəni etmək və ya mədəniləri köçəri etmək cəhdi ona bənzər ki, hökumət və dövlət şimaldan əsən küləyi qərbə döndərmək fikrinə düşsün...

Milyonlarca adam süd, pendir, ət, yun və bu kimi heyvan məhsulatıyla dolanır. Bunlara birdən-birə "köç etmədən əl çək" buyuran cənab Kalantar bunlar nə yeyib dolansınlar məsələsini

əsla düşünmür. Görünür ki, cənab Kalantar bu qədər müsəlmanı bir neçə dağ ermənisinin xatirinə acından öldürməyə hazırdır.

Köç olmasın demək asandır, yol, məişət göstərmək çətindir. Heç cənab Kalantar bu köçərilərin arasında olubmu? O görübdürmü ki, yay fəslində bütün canlı heyvanlar, insanlar, inək və qoyunlar, hamısı ağızlarını dağ səmtinə tutub mələyirlər?! Hamını qərribə bir vəziyyətə alıb şüursuz olaraq dağ tərəfinə aparır.

Bu cəhalətin önünü almaq insanın qüvvət və gücündən yuxarı bir şeydir. Qışlaqlar cəhənnəmə dönür, sular, çaylar quruyur, ot kökündən kəsilir, milyonlarca həşərat baş qaldırır hər yerdə bir qanlı şey görürsə ilan kimi çalır. Malyariya adlanan qızdırma mallara və insanlara təfəvüt etmədən sirayət edib, canlarını alır. Cənab Kalantar köçəriləri bu bəlalara düşərmi etmək istəyir? Belə isə, əcəb rəhmdir! Əcəb insaniyyətpərvərlikdir. Əvvəl gərək bu qışlaqların fikrinə düşmək, əvvəl gərək hökumət su gətirib ağac, meşə yetirib, belə işlər vasitəsilə abadlıq edə, sonra köçərilərə təklif edə ki, köçmək qadağandır. Yoxsa ki, quru fərman heç bir nəticə verməz və köçərilər heç bir nəticə vermədikdə köçəcəklər. Çünki, hər bir fərman, hər bir hökm ki, təbiət qanunlarından xaric olan insanların ömrünü, dolanacağını zəyə edə, puç və əmələ gəlməyən bir fərmandır. İndi yay fəslində bu cür cəhənnəmə dönmə qışlaqlar qədimdən abad və gözəl vilayətlər idi...

Bu vilayətlərin o vaxt abad olması dövlətinin əhali barəsində gördüyü qayğıdan idi. Hökumət bu vilayətlərdə kəhrizlər vasitəsilə sular gətirib vilayəti abad etmiş idi və xalq da mədəni olub ticarət və sənət, əkinçiliklə yaşayırdılar. İndi isə hökumət əsla bu yerlərə etina etməyir, əsla bir iş görməyir ki, bu yerləri sakin olmağa yararlı etsin. Buralarda ancaq köçəri olmaq olar. Hökumətin nə haqqı və nə ixtiyarı var ki, birdən-birə hökm edə ki, köçməyin. Belə narəva fərmana heç kəs itaət etməməz. Və bu cür hökmə biz müsəlmanlar günahsız və müqəssir olmayan tayfaya edilən bir böyük tənbihi kimi baxırıq.

Ermənilərə xoş gəlmək üçün. Bu da əsla sülhə yardım edə bilməz.

Söz bura yetişəndə cənab Əhməd bəyin başı gicəlib oturur yerə, onu aparırlar sarayın bir otağına, bir az keçdikdən sonra özünə gəlib məclisə daxil olur.

Cənab Əhməd bəy halətsiz olduqda **Qarabəy Qarabəyov** cənabları nitqə davam edir: - Lazım olan bəyanatı cənab Əhməd bəy Ağayev verdi. Mən ancaq onu əlavə edərim ki, köçəriliyi qadağan etməzdən əvvəl gərək hökumət qışlaqları o hala gətirsin ki, yay fəslə oralarda dolanmaq mümkün olsun. Və əgər indidən qadağan edilsə, erməni-müsəlman məsələsi alovlanıb Qafqazı odlayacaqdır.

İbrahim Ağa Vəkilov: - Qafqaziyada heyvan saxlayan yalnız müsəlmanlar deyil, bəlkə başqa tayfalar da saxlayırlar. Amma başqa tayfalar, o cümlədən ermənilər oturaqdırlar. Ona görə onlara köçmək lazım deyil. Hərgah müsəlman köçməyə özləri və malları tələf olur.

Sərkisyan: - İsti və susuzluq bir bəhanə deyil. Çünki başqa tayfalar qışlaqlarda yaşayıb köç etməyirlər və öz işlərini gözəl aparırlar. Mən belə güman edirəm ki, aranda qalan müsəlmanlar heyvan saxlamağın xeyrini görməyib mallarını dağ əhalisinə satarlar və əkinçiliklə məşğul olurlar. Müsəlmanların başçıları gərək bu barədə camaata nəsihət etsinlər.

Məhəmməd Bəy Şahmalıyev: - Məndən irəlidə danışan Kalantar, cənab Ağayev köç məsələsini bəyan etdilər. Cənab Kalantar hökumətin nəzərini bildirib belə məlum etdi ki, hökumət köçü qadağan etdisə də, bu məsələnin axırını bir yerə yetirmədi. Cənab Ağayevin xitabından belə anlaşıldı ki, müsəlman tayfasının köçmək məsələsi tarixə və elmə müvafiq

* Cənab Əhməd bəy Ağayevin milləti uğrunda bu qədər ciddi-cəhdlə çalışdığını görəncə onun nə dərəcədə millətsevər olduğu hamıya məlum olar. Burasını da söyləyirəm ki, Əhməd bəy cənablarının bu qədər çalışmağına millətimizdən bir çox razılıq edildisə də, yenə haqqınca olmayıb yüzdən bir haqqı riayət edilmədi. Bu isə hələ də millətimiz arasında bir parə gəcəquşlarının vücudilədir.

bir adətdir. Bu adət vaxt olar ki, müsəlman tayfasının arasından götürülüb rədd olar, daha bu barədə hökumətin fərmanı lazım deyil. Mənim əqidəmə görə, bu cür xitabələr məsələnin ancaq bir tərəfini açır, amma məsələnin o biri tərəfi də vardır. O biri tərəfi də odur ki, heyvan saxlamaq yalnız müsəlman tayfasının adəti deyil. Dağıstan, Zaqatala, Samur, Teyvant və s. yerlərin əhalisi də bu işlə məşğuldurlar, maldarlıqdan xeyir götürürlər. Nəinki bu yerin əhalisi, bəlkə onların qonşuları da palas və sair əşya toxuyurlar. O halda çörəkdən düşəcəklər və hazırkı hal əhalinin diriliyinə baidir. Bəs mənim təvəqqüm məclisdən budur ki, köçmənin asan olması ətrafında danışılın, nəinki qadağan olması barədə. Şəksiz, köç vaxtı bu iki millətin bir-birilə toqquşması mümkündür. Ona görə də biz və hökumət gərək elə danışaq ki, öhdəmizə verilmiş vəzifəni başa çatdıraq.

Hacıyev: - Biz buraya yığılmamışıq ki, gözəl natiqlik qabiliyyəti ilə nitq söyləyib İsveçrə, yəni Avropanı göstərib onların idarə üsulunu nəzərə çəkək. Əlbəttə, Avropa kimi olmaq yaxşıdır. Amma, bizim təklifimiz müvafiq qəraradlar göstərməkdir. Budur, bir aydan sonra köç vaxtı olacaq. Biz gərək məsələni açmağa çalışsaq və bir fikir çəkək.

Məclisin sədri general Malamanın müraciəti: - Ağalar, belə görürəm ki, mətləb bu qərar ilə danışılarsa, biz çox sözlər eşidəcəyik. Amma xahiş edirəm ki, qəraradlar məlum olsun.

Peterson: - Cənab canişinin bu məsələyə xüsusi diqqəti var. Ancaq bu məclisdə danışılan sözlər məhz nəzəri mənə daşıyır, nəinki əməli.

Malamanın köç məsələsinə dair son sözü: - Köç məsələsini pozmaq əsla mümkün deyil. Bir millət ki, bir sənəti adət edib, onu təbii adətdən ancaq təcridlə başqa sənətə vadar etmək lazımdır.

Bundan sonra Ziyadxanov, Topçubaşov, ən axırda işin keçməyini görüb Xatisov, Avetisov birlikdə xitab etdilər. Sonda General **Malama** bu qətnaməni oxuyub məclisə yekun vurdu:

- Əvvəla, bu il köçəri əhalinin köçməsinə mane olmasınlar. Və ikincisi, iki məclis təşkil edib, birincisi, bu ilki köç

məsələsini, digəri gələcək üçün bu məsələni müzakirə etsin. Bu qərar ilə ki, köçəri camaat yavaş-yavaş oturaq həyata keçsinlər.

Məclis burada sona yetib müsəlmanların köç məsələsinə mane olmağa daha imkan qalmayıb.

Erməni-müsəlman sülhünün canişin sarayında 28 fevrala təsadüf edən 6-cı yığıncağı. Bu məclis general Malamanın sədrliyi ilə başlanır. Ən əvvəl köç məsələsinin həlli xüsusunda bir çox söhbətlər olsa da, sonra müsəlman proqramının yeddinci maddəsinin müzakirəsinə keçilir. Həmən maddə budur: “Gərək elə şərait yaradılsın ki, qulluqçu öz vəzifəsini ifa edərkən heç kəsdən qorxmayıb rahatlıqla iş görsün”.

General Malama: - Kim istəyir bu barədə danışsın?!

Bir neçə dəqiqədən sonra sakit olmuş camaatın arasından cənab **Əhməd bəy Ağayev** ayağa qalxıb aşağıdakı nitqi söyləyir:

- Budur neçə ildir ki, biz Qafqaz camaatı bir qəribə vəziyyətə düşmüşük ki, bir dəstə hamını qorxu altında saxlayıb. Heç kəsə fürsət vermirlər ki, nə öz fikrini, nə də öz işlərini, necə ki, lazımdır izhar etsinlər. Camaat işinə müdaxilə edən şəxslər və qulluqçular həmişə qorxu içərisindədirlər. Əgər bir kəs cürət edib öz fikrini açıq-açığa danışsa və yainki bir qulluqçu cürət edib öz insafına görə iş görsə, həmən saat möhürlü kağızlar gəlib, qətl fərmanı yetişər. Belə dolanmaq olmaz! Buna bir axır qoymaq gərəkdir. Qulluqçulardan və sahib-mənsəblərdən bəziləri o qədər alçaq, o qədər rəzil oldular ki, bu qorxu kağızlarından vahimə edib insaflarından və ixtiyarlarından keçirlər. Və qorxu kağızlarını mülahizə edib kağızları göndərən tərəfə meyl edib, müqabil tərəfə bilə-bilə ədalətsizlik və amansızlıq edirlər. Əgər işlər belə gedərsə, əsla dolanmaq olmaz. Bu hərəkətlərə terror deyib, beləcə təmizə çıxarırlar. Lakin terrora müəyyən dərəcəyə qədər dözmək olar. Bir dövlətdə ki, danışmağa və yazmağa izn vermirlər, insanları zülm və zorakılıqdan azad edib, insanlığa xidmət etmək qəsdilə qəddarlar və zalımlar əleyhinə terror mümkündür. Lakin terror bu dərəcəyə keçdikdə səbir ediləsi və dözüləsi deyil.

Bir adamı, bir qulluqçunu öz millətinə xidmət etməyə və ya insafına görə iş görməkdən qorxudub vicdansızlığa, ədalətsizliyə dəvət edən terror davam edərsə, bizim vilayətdə nə azadlıq, nə hüriyyət, nə ədalət, nə də bərabərlik əmələ gələ bilər. Hal-hazırda qulluqçuların çoxu, bəlkə hamısı boyunlarını alçaqcasına terror dəstələrinin qabağında əyib, ancaq onlara xoş gələn işlər tutub bu tərəfə hər cür cövr, zülm, sitəm, sonsuz cəfa etməkdədir.

Biz müsəlmanlar bu halətdə davam etməyəcəyik və aşkar deyirik ki, hərgah işlər elə gedərsə, nə qədər Qafqazda bir belə terror dəstələri hökm edərsə, asayiş və təhlükəsizlik bərpa olunmayacaqdır. Biz heç kəsin barəsində şeytançılıq etmərik. Ancaq sülhün xatirəsi üçün məclisin diqqətini bu nöqtəyə cəlb edirik və deyirik ki, Qafqazda olan mənsəb sahibləri və hakimlərin çoxu erməni terrorundan qorxub ədalət və insaf ilə iş görmürlər. Asayiş və dinclik olması üçün hər nə təşəbbüs və tədbir görülsə, bu qulluqçular qorxularından bir əlac etməyib ancaq bir tərəfə zülm və cəbr edəcəklər və buna görə də heç vaxt asayiş olmayacaqdır.

Canışin dəftərxanasının müdiri Peterson: - İndi belə sözlərin yeri deyil. Burada gərək bu məsələ əsla müzakirə olunmasın (ermənilər şiddətlə əl çalırlar).

Əhməd bəy Ağayev: - Cənab Peterson əfv etsin. Bu məclis elə bu cür sözlərin yeridir.

Bizi bura çağırblar ki, öz dərdlərimizi, mülahizələrimizi açıq-açığa deyib, saf-sadiqanə danışaq, bəlkə bu, bəzilərinə xoş gəlmir. Bu xoş gəlməməyin bizə əsla dəxli yoxdur və bizim məsələni müzakirə etməkdən əsas qəsdimiz odur ki, həmən o mənsəb sahibləri ki, öz adlarını, öz insaf və vicdanlarını, mərdanəliklərini yaddan çıxarıb, qorxu kağızının vahiməsindən başlarını itaət astanasına qoyublar, onların əməllərini, rəzalətlərini, alçaqlıqlarını bütün Rusiyaya məlum və aşkar edək. Bəlkə bundan sonra qulluqçular özlərinə gəlib kişiliklərini aşkar etsinlər.

Kərbəlayı İsrafil Hacıyev: - Bilmirəm bu nə istisnalardır ki, erməni millətinə məxsusdur?! Xristian olub rus ilə həmmillət

olmaları, mədəni və dövlətli olmaqları bəs deyil, gərək bir terrorları da olsun!! Bizim də terrorlarımız ola bilər. Biz də mauzer tufəngləri saxlayıb, bomba ata bilərik, biz də ermənilərdən yaxşı mənəb sahiblərini, qubernatorlar da öldürə bilərik. Lakin biz bunların heç birisini etmirik, çünki bu bir rəzil və alçaq, səltənətə layiq olmayan işlərdir.

Bu məsələni müzakirə etməkdən qəsdimiz ancaq hökuməti vadar etməkdir ki, öz vəzifəsini, öz işini, öz ədalətini qorxusuz, vahiməsiz, layiqincə yerinə yetirsin. Əgər elə etməsə biz də terrora keçməyə məcbur olarıq.

Bu danışıqlarda iştirak edən Əhməd bəy Ağayevin, Kərbəlayı İsrəfil Hacıyevin terror, yəni camaat işində vəzifədar olan adamları, dövlət qulluqçularını və mənəb sahiblərini nəhayət dərəcədə ölüm kağızları ilə vahiməyə salmaq büsatından danışıqları camaata çox təsir etdi. Erməni vəkilləri də həmhəmə etməyə başladılar.

“Nurdar” qəzetinin müdiri İspandaryan: - Biz ermənilər gedirik, biz burada qalıb belə danoslara qulaq asa bilmərik!...

Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev: - Gedirsiniz, gedin! Sizə yalvaran yoxdur.

Tağıyanosov: - Xeyr! Xeyr! Mən yoldaşım İspandaryanla razı deyiləm. Gərək biz burada qalıb müsəlman yoldaşlarımızın dediklərini eşidək. Biz də onlar kimi istəmirik ki, bizim vilayətdə terror olsun və hökumət kişiləri bu terrorun qorxusundan ədalət və insafdan keçib bir kəsə və ya bir tərəfə cəza və zülm etsinlər. Lakin təvəqqe edirəm ki, müsəlmanlar sözü elə desinlər ki, biz anlayaq.

Şahmalıyev: - Siz ermənilər görürsünüz ki, biz buraya hökumətə mədh və tərif demək üçün gəlməmişik, biz açıq deməyə gəlmişik ki, dövlət adamları terrordan qorxub erməni tərəfini müdafiə edirlər. Belə vəziyyətə səbir və davam etmək olmaz.

Bundan əlavə, belə işlər bizim də camaatı xarab edir. Bizim də camaatımız bu fikirdədir ki, hökumət və dövlət kişilərini qorxu və hədə ilə vahiməyə salsınlar, bəlkə bundan sonra onlar

insafla iş görsünlər. Biz bunu deməyi borc bilirik ki, nə qədər terror var, sülh mümkün deyil.

Artyunov: - Biz buraya sülhdən ötrü cəm olmuşuq və müsəlmanların bu məsələsini qaldırmaları sülhə əsla kömək eləməz. Harada və nə vaxt hökumət adamları terrordan qorxub müsəlmanlara cəbr ediblər? Öz tərəfimdən mən elə bir iş görməmişəm. Biz gərək burada donosçuluq etməyək. Biz jandarm deyilik. Jandarmlar özgə yerlərdədir. Buna görə gərək bu məsələ barəsində əsla danışıq olmasın.

Əlimərdan bəy Topçubaşov: - Biz gözlərimizi bağlayıb kor ola bilmərik. Bizi bu məsələni qaldırmağa vəziyyətimiz vadar edir. Vətənimizdə elə bir vəziyyət yaranıb ki, hökumət kişiləri öz insaf və ədalətləriyə iş görə bilmirlər. Əlbəttə, böyük yerlərdə hədə və qorxu kağızlarına etina etmirlər. Lakin vilayətlərdə kiçik qulluqçular belə kağızlardan qorxub işlərini insaf üzrə apara bilmirlər. Onların təqsiri nədir?

Onlara deyəndə ki, niyə belə iş görürsünüz? Cavab verirlər ki, qorxuruq, külfətimiz var!

Biz də ancaq onu deyirik ki, vəziyyət elə olsun ki, bu cür qulluqçular qorxmayıb daha öz insafsızlıqlarına son qoysunlar.

Kalantar: - Biz ermənilər müsəlmanların sözlərini əsla anlamırıq. Gah qoşundan, gah qəzətdən, gah hökumətdən şikayətlənirlər, gah da erməni əsgərlərinin götürülməsini tələb edirlər.

Gah bəzi firqələrin götürülməsini deyib terrordan və firqədən qorxurlar. Biz də çox deyə bilərik, lakin demirik, çünki yaxşı adamlar (?) bəzi şeylər barəsində əsla gərək danışmasınlar. Bu cür məsələlərin işə dəxli yoxdur. Keçək əsl mətləbə.

General Malama: - Keçək! Keçək!

Ədil Xan Ziyadxanov: - Xeyr! Gərək məsələ həll olunsun. Biz bura sülhdən ötrü yığılmışıq. Rəsmi danışmaqla sülh olmaz. Hər kəs gərək ürəyindəkini zahir etsin. Erməni vəkilləri casus, donosçu deyirlər. Biz belə iftiralardan qorxmuruq. Sidq və səfa ilə sülhə gəlib də biz özümüzbə borc hesab edirik ki, sülhə mane olan səbəblərin hamısını gözlərə göstərək. O səbəblərdən birisi

də terrorudur. Ermənilər bizə deyirlər ki, terroru götürməkdən ötrü çarə göstərin. Biz çarə göstərə bilmərik. Gərək çarəni özləri arasın. Biz ancaq səbəbləri göstəririk. Əgər bundan sonra da hökumət çarə etməsə, bizim camaat ən azı öz insafı yanında pak olar.

İrəvandan erməni vəkili: - Müsəlmanların da dəstə və firqələri var. Məgər Dəli Əlinin dəstəsi xalqı və hökuməti vahiməyə salmır? Müsəlmanlar da gərək bu dəstəni götürsünlər.

Əhməd bəy Ağayev: - Biz terror məsələsini qalxızdıqda ancaq sülhü, asayişə nəzərə almışıq. Çünki müsəlman camaatının əqidəsincə nə qədər ki, Qafqazda terror var, bir o qədər sülh olmayacaq. Biz labüd və naçar gərək camaatımızın əqidəsini burada açıq və aşkar izhar edək. Lakin bizə donosçu və casus deyirlər, qoy desinlər. Külli-ələmə məlumdur, kimdir casus, kimdir donosçu. Bir də məndən soruşurlar ki, nə dərəcəyə qədər terrora səbir etmək və dözmək olar?

Mən bu suala əvvəlinci nitqimdə açıq və aşkar cavab verdim və dedim, bir hökumətdə ki, yazıya, danışığa ixtiyar verməyirlər, terrora dözmək olar. Və əvvəldə o dərəcəyə kimi ki, o terrorun qəsdı ümumi əhaliyə və insaniyyətə xidmət ola. Məsələn, o vaxt ki, Qafqazda terror camaatı və vilayəti qəddar və zalım hakimdən azad edirdi, o vaxt ki, paymal olunmuş hüquq və ixtiyaratı geri alırdı, bizim hamımız - belə terrora yardım ediniz, – deyirdik. Lakin bir az keçdikdən sonra terror bu dərəcəni keçib, bir ayrı rəng götürdü və ancaq bir tərəfin, bir partiyanın xeyrini güdməyə başladı. Qulluqçuları, camaat kişilərini qorxu ilə vadar etdi ki, öz insaf və ədalət yollarından dönüb, ancaq bir partiyaya və bir tərəfə yararlı iş görsünlər. Bu halətə davam və səbir etmək olmaz. Bu halətdə əsla sülh ola bilməz. Məsələn, biz buraya cəm olub sülh üçün cürbəcür fikir və tədbirlər edirik. Bu fikirləri, bu tədbirləri əncama gətirmək vəzifəsi vilayət hakimlərinin boynunda olacaqdır.

Əgər bu hakimlər terrordan qorxsalar, əncama gətirə bilərlərmi? Əncama gətirsələr də həmişə terror gələn tərəfə havadarlıq edib digər tərəfi zülm və cəfa altında qoyacaqlar.

Aşkardır ki, bu biri tərəf də narazı qalıb həmişə düşmən və ədavətli olacaqdır. Və sülh də olmayacaqdır. Budur bizim mülahizələrimiz bu məsələni qaldırmaqdan. Biz deyirik ki, əgər doğrudan doğruya sülh istəyirsiniz, başqa təşəbbüslərlə bərabər gərək terroru da götürəsiniz. Buna cavabında bizə deyirlər ki, siz daşnaksutyundan danışırınsız. Bizim əsla fikrimizdə daşnaksutyun yox idi. Biz deyirik ki, terror götürülsün. Lakin ermənilərin xəyalına daşnaksutyun gəlir. Görünür ki, daşnaksutyunun bu terrorla əlaqəsi vardır. Lakin yenə təkrar edirəm ki, bizim daşnaksutyun ilə işimiz yoxdur. Yoxdur! Çünki keçən gün cənab Xatısov öz bəlağətli və fəsahtətli çıxışında aşkar dedi ki, bu daşnaksutyun Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır. Biz müsəlman vəkilləri bunu eşidəndə təəccüb və heyrət barmağımızı dişimizə tutub öz-özümüzdə fikir etdik: İndi ki, belədir, indi ki, bir müsəlləh partiya on beş ildən bəri təşkil olunub və hökumət adamları bunu bilib də, nəinki əlac etməyir, bəlkə onunla həməqidədirlər, bizim istər hökumətdən, istər ermənilərdən belə partiyanın götürülməyini təmənnə etməyimiz faydasızdır. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh partiyalarımız olsun. Bizim də gərək daşnaksutyunlarımız olsun. Bir hökumət ki, bir tərəfdən belə işlərə dözüür, gərək o biri tərəfdən də dözə, yoxsa ki, hərc-mərc olar.

General Malama: - Xeyr! Xeyr! Dövlət ciddi olaraq qət edib ki, belə partiyaların – istər daşnaksutyun, istər sair partiya olsun, aradan götürülməsi üçün ciddi tədbirlər görsün və həməni partiyaların hamısı puç olacaqdır.

Müsəlman vəkilləri: “Afərin! Afərin!”

Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev: - Biz istəyirik ki, hökumət bizə açıq desin ki, gərək mümkündürmü, bir səltənətdə başqa bir səltənət də olsun!? Mümkündürmü, tabe bir tayfa özü üçün partiyalar yaradıb qoşun hazır etsin?! Deyirlər ki, Fransada, İngiltərədə belə dəstələr vardır. Əgər Rusiyada da mümkün isə,

bizə də xəbər versinlər. Və biz çıxacaq gedək. Çünki biz bacara bilmərik. Bir tərəfdən də başqa bir tayfanın fərmanına, hökmünə itaət edək, əgər iş belə isə, desinlər, biz də çarə arayaq.

Artyunov: - Müsəlman vəkillərinin rəftarına nəzər yetirirəm, bizə hücum edib müttəhim edirlər. Biz isə müdafiə mövqeyində durmuşuq.

Ədil Xan Ziyadxanov: - Biz heç kəsə hücum etmirik. Biz ancaq sülhü düşünüb doğru və açıq danışıyıq.

General Malama: - Müzakirə bəsdir. Terror barəsində belə qətnamə edək ki, hökumət ciddi təşəbbüs edib, terroru aradan götürsün və müsəlləh partiyaları dağıtsın.

Məclis bu qətnaməni səs çoxluğu ilə qəbul etdi.

Əlavə: Ermənilərin bu məclisə yığılmaqda məqsədləri sülh olmayıb, bəlkə hökumət məmurlarının yanında müsəlmanları sözlə məğlub edib, onlardan böyük xəsarətlər tələb etmək xəyalında idilər. Belə ki, general Malamanın hüsurunda xəsarətdən ötrü ermənilər çox səs-küy saldılar. Necə ki, Xatisov, Artyunov, Arakelyan səkkizinci məclisdə zərər barəsində bir çox nitqlər söylədilər. Hökumət isə belə işin daha açıq ermənilərin bu xam xəyallarının mümkün olmadığını bilib dəfələrlə “biz keçmişə əl vurmaq istəmirik” söyləmişlər.

ERMƏNİLƏRİN SÜLH MƏCLİSİ HAQQINDA OLAN XƏYALLARI VƏ MÜSƏLMANLAR HAQQINDA OLAN TƏŞƏBBÜSLƏRİ BARƏSİNDƏ YAZILAN MƏQALƏLƏRDƏN BİR HİSSƏ

1906-cı il 12 fevral tarixdə Tiflisdə erməni dilində buraxılan “Arac” qəzetinin 2-ci nömrəsində dərc olunmuş bir məqaləni yuxarıda adları çəkilən ermənilərin sülh məclisinə başqa bir təmənnə ilə gəlmələrinə sübut kimi verirəm. Budur həmin məqalə:

“İCTİMAİ SÜLH VƏ SÜNNİ MÜSƏLMANLAR”

Bəlkə bir ildir ki, erməni-müsəlman qiyli-qalları davam edir, kəndləri, şəhərləri yandırıb viran edirlər. Kişilər, övrətlər və çoluq-çocuqlar qırılırlar. Acından ölürlər. Bir sağ vilayət, üç-dörd gen-bol quberniya yanıb cəhənnəmə bənzəyir.

Bu yerlərdə qanlı tufanlar gah böyük, gah xırda viranedicilər cərəyanlarını cari etməkdədir və indiyədək heç kəs bilməyir ki, bu işlərin sonu haçan olacaq? Qan tökən, xanimanlar viran edən qurğu haçan dayanacaq? Bizim əziz vətənimizi cəhənnəmə döndərən qiyli-qalları haçan sakit edəcəklər?.. Bu qanlı həqiqətləri, ah-naləni biz çox tez-tez eşidirik: “Barışıq! Barışıq!” Bu barışıq əmələ gətirən və gətirmək üçün hər iki düşmən öz ruhanilərinin və nəciblərinin çalışması ilə yığıncalar keçirib sülh komissiyaları yaradır və nida edirlər, çağırırlar, öpüşürlər. Lakin barışıq öpüşü çaxnaşma öpüşü olur. Təzədən tufan qopur. Təzədən silahların sədası gəlir. Günahsız şəhidlərin nalə və qışqırığı, qanlı hadisələr öz cərəyanları ilə yeni-yeni ərazilərdə yayılmaqda, bu kənddən o kəndə, bu şəhərdən o şəhərə keçməkdə davam edir.

Bunlardan sonra, indi Qafqaz canişininin sərəncamı ilə təzədən komissiya yaradılır, bu təfəvüt ilə ki, bu komissiya çox böyük və ümumqafqaza dair olacaq. Əlbəttə, aşkardır ki, bu komissiyanın sərəncamının əksinə bir söz demək mümkün deyil. Amma bu vaxtı ki, komissiyayı əmələ gətirən yollar dəyişir və əvəz olur, o vaxt hər bir gözəl bina bütün nişanəsini və binasını itirir. Bütün nişanələrdən və ətrafları tutan şərtlərdən görünür ki, bu gözlənən komissiyanın indiyədək olmuş komissiyalar ilə heç bir fərqi olmayacaqdır.

Ələlxüsus ki, müsəlmanların tərəfindən bu komissiyada yalnız müsəlman camaatı tərəfindən seçilmiş adamlar deyil, bəlkə şanlı başçılar, bəylər, xanlar, ağalar və panislamist ideoloqlar da iştirak edəcəklər.

O şəxslər ki, onların qoçaqlığı və çalışması ilə müsəlman hücumları baş verdi. Bunların hamısından əlavə, bu məsələnin

bir başqa səbəbi, bir əks tərəfi də vardır ki, hərgah dərindən fikir etsək, nəticəsi çox zərərli olar. Komissiyada ermənilərin və şiə müsəlmanların vəkillərindən savayı sünni müsəlmanların da vəkilləri iştirak edəcəklər. Komissiyanın bu tövr təşkil olunmasının əksinə biz protest edirik və axı nə səbəbə ibtidadan təftiş olunmalı məsələyə elə bir forma verilibdir ki, guya erməni-müsəlman iğtişaşları əsl milli və dini düşmənçilikdən əmələ gəlib və ümum Rusiya hərəkətlərinin bir hissəsi hesab olunmayıb. Və guya bu iğtişaşların nəticəsi, yalnız ermənilər ilə müsəlmanlara təsir edir, nəinki ümum Qafqaza. Erməni-müsəlman hadisəsi baş verən torpaqlar inqilaba hərəkət edən Rusiyanın qoltuğunda bir müvəqqəti Vandəti¹⁰ təşkil ediblər və Vandəti sakit etmək üçün bütün tayfaların vəkillərini çox ixtiyarları ilə şuraya yığmaq mühüm idi. Nəinki bir-birinə düşmən olanların və habelə böyük tayfaların – rusların və gürcülərin vəkilləri komissiyada iştirak etməyirlər. Bundan sonra, bir sual da qabağa gəlir. Bu sünni müsəlmanlara nə üçün, nə səbəbə əziyyət olunur? Hərgah zənn edirlər ki, onlar da şiələr ilə bəhəm, necə ki, məhəmmədilər ermənilərlə düşməndirlər, bu zənn binasından səhvdir. Çünki sünni müsəlmanlar demək olar ki, həmişə və hər yerdə bitərəfənə qalıb şiələrin talançı hücumlarında iştirak etməyiblər.

Bəzi vaxtlar işə qarışıblarsa da, onu da insaniyyət və ədalət hisslərinin səbəbinə edibdilər. Hərgah zənn edirlər ki, ermənilər bütün Qafqaz müsəlmanlarının əleyhinə davalar qaldırırlar, bu zənn də səhvdir və həqiqətdən uzaqdır. Ermənilər yüz illərlə qəlbində düşmənçilik məqsədi saxlamayıb müsəlman xalqı ilə dirilik aparıbdır. Və indi də onlar ürək ağrısı ilə öz qonşularına yaraq qaldırırlar. O da məhz özlərini mühafizə etmək üçün. Ermənilər nəinki sünnilərlə, bəlkə şiələrin də sakitləri ilə dava etməyirlər və etmək də istəməyirlər. Dava edən erməni qüvvələri daşnaksutyun adlı inqilabçı erməni partiyasının bayrağı altında həmişə mötəbər barışıq üçün səy ediblər. Hər yerdə sözlə və işlə tayfaların mehriban olduğuna dair məqsədlərini təbliğ ediblər. Bunların hamısından sonra böyük bir ədalətsizlikdir ki, erməni vəkilləri qarşısında gətirib sünni müsəlmanları şiələrlə bərabər

əyləşdirirlər. Hərgah onlar iştirak edəcəklər, necə ki, sülh verən münsiflər, o vaxt lazımdır ki, onlarla bir yerdə başqa qonşularımız - ruslar, gürcülər də olsunlar. Xeyr, hərgah onların iştirak etmələrinin o məsələ ilə əlaqəsi var ki, onlar da necə ki, məhəmmədi əleyhüssəlamlar ermənilərə düşməndirlər, o vaxt bu ehtimal necə ki, yuxarıda dedik, əsassızdır və düz deyil. Hərgah müsəlmanların intriqaları həmişəki qaydaları ilə komissiyanı bərhəm etməsələr, erməni vəkillərinə lazımdır ki, komissiyanın birinci məclisində bu böyük müxəlləfatı (недарозумение) nəzər və etibara alıb işıqlandırsınlar.

İmzası: Y. T.”

AĞRILI QATAR HADİSƏLƏRİ

1906-cı ilin 29 iyulunda Zəngəzurun beşinci sahəsində baş vermiş Qatar kəndinin faciələrindən bəhs edir (məxsusi məktublardan iqtibas olunmuşdur).

İntibah, yaxud ibtida. Necə ki, Oxçu-Şəbadək hadisələrinin əvvəllərində bu barədə geniş məlumat verilmişdir, yenə təkrar olaraq bir neçə kəlmə yazmaq lazımdır. Məlum ola ki, ermənilərin beşinci sahəyə malik olmaları üçün erməni xəfiyyə cəmiyyəti bir çox arzulara bulunurdular. Məsələn, İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır olan əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvələri bitişdirmək kimi alçaq xəyallar.

Buna görə əvvəl beşinci sahənin açarı misalında olan Oxçu-Şəbadək kəndlərini dağıtmaq üçün Şuşadan məğlubiyyətə uğrayıb, Cavanşir və Cəbrayıl dağılmış əsgəri qüvvəni bərpa edib mis mədənləri ilə məşhur Qatar kəndi yaxınlığındakı Barabatum, Çəkək adlı erməni kəndlərinə yığılıb toplanmağa başlamışdılar. Bu əsgər yığımindən erməni xəfiyyə cəmiyyətinin əsl məqsədi Qatarda yaşayan müsəlmanların mənəvi qüvvələrini pozub Oxçu-Şəbadək faciələrində bulunmağa imkan verməmək idi. Halbuki, bu təşəbbüslərə iqdam etməkdən ötrü Mirzə Aram bəy adlı erməni bu ətrafda yığılmış qüvvəyə başçılıq və komanda edib təşəbbüsə addım atması qəti əmri verilmişdi.

Aram bəyin təşəbbüsü. 1906-cı il 29 iyulda Mirzə Aram bəyin fitvasıyla Ulxu elinin nüçəbə və bəyzadələrindən olan Qaraçəmən kəndinin sakini möhtərəm Camal bəyin xidmətçisi Səfyar bəyi alışı-verişi bəhanəsiylə Mədən bazarına dəvət edirlər.

Zavallı Səfyar bəy xəbərsiz olduğundan silahsız atına minərək Mədən bazarına gələrkən mədən bağlarında pusqu etmiş daşnaksutyun qatilləri tərəfindən vəhşicəsinə öldürülür. Bu xəbər yayılır-yayılmaz ətraf müsəlmanları hücum edib Mədən bazarında bir nəfər erməni öldürüb, bir boş mis mədəni də yandırır.

Bu gurultular bir an içində Qafan dərəsinin bir-birinə yaxın olan kəndlərinə vəlvələ salıb hər tərəfdən erməni könüllüləri və erməni hərbi dəstələri hərəkət edib mədəndəki islam dükən-bazarını odlayıb yarım milyona qədər zərər vururlar. Malları qarət olunan məzlum Ordubad tacirləri Qatar kəndinə qaçır. O yerin faciəsi baş verdikdə, fərari halında Oxçu-Şəbadək enişlərinə gəlib çatan altı nəfərdən ibarət bir fərari dəstəsi ermənilər əlində qətl olurlar. İyul ayının 29-da Mədən bazarı dağılıdıqdan sonra Karxana adlı kənd ermənilər tərəfindən nişana alınıb atəş ilə döyülməyə başlandı.

Karxana xəbərləri. Mədən bazarı dağılandıqdan sonra, 1906-cı il iyulun 29-da saat on iki radələrində Karxana kəndinə hücum edilir. Hər tərəfdən kəndi atəşə tuturlar. Karxana müsəlmanları ən fağır, ən kasıb və bu səbəbdən də, tez atan silahları olmadığından kəndi bir neçə dəqiqə mühafizə etsələr də ermənilərin hər dəfədə beş min tüfəngdən açılan atəşlərinə tab gətirməyərək dağ-daşa, kolluqlara dağılmağa məcbur olurlar. Erməni camaatı daş diblərindən, kol aralarından müsəlmanları bir-bir tapıb əsir alır, yəni qətlə yetirirdilər. Bu vaxt bir daşın arxasında 30-a qədər övrət-uşaq və bir neçə silahını əldən vermiş kişi tayfası gizlənmişdilər. Bu pünhan olmuş övrətlərin arasında Pakizə xanım adlanan cavan bir övrətin (Tahir adlı ordubadlı sahibi müharibədə vəfat etmişdi) döşündə Firuzə adlı südəmər bir qız var imiş. Məsum qız açılan güllələrin sədasından anasının döşündən dartınıb qorxudan qeyri-ixtiyari ağılamaqda idi. Bu çocuğun ağılamaq sədasını ermənilər eşidib gəlib hamısını həlak edərlər ehtimalı ilə çocuğu orada olan kişilər ağılaya-ağılaya anasının qucağından alıb qətl etməklə (?) səsini kəsirlər. Karxana kəndindən bir o qədər can salamat qurtarmamışdır.

Beş kəndin dağılması. Karxana camaatının bütünlüklə qətlindən sonra ermənilər həməən gün saat üç radələrində aşağıda yazılmış kəndləri dağıtdılar. Dağılan kəndlər hər bə hazır olmadıqlarından kəndi müharibəsiz boşaltmışdılar.

Dağılan kəndlərimiz Lov, Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndlərindən ibarətdir. Bu kəndlərin sağ qalan müsəlmanları Qatar kəndinə pənah gətirdilər. Ermənilər onları təqib edib kəndi nişana aldılar. Qatar islamlarının cəngavər olduqlarından həməən gün ermənilərə sığınacaqlardan çıxmağa əsla meydan verilmədi.

Qatar müharibəsi. Avqust ayının 1-də saat 12 radələrində ermənilər hər tərəfdən Qatar kəndini mühasirəyə alıb atəşə tutdular. Bu halda mirovoy posrednik pristav Saxarov və bir neçə strajnik kənd içində hazır imişlər. Atışma hər saat şiddət edirdi. Şiddətli atəş vaxtı pristavın yanında olan Cəlil adlı bir ləzgi strajniki - “Cənab pristav, sizdə heç rəhm-mürüvvət yoxdurmu? Siz baxırsınız, islamları gülləbaran edirlər. Olmazmı ki, kəndin kənarında olan kazaklara buyurasan, islamları mühafizə etsinlər?” - dedikdə, - “Mən müsəlmanları mühafizə* edə bilmərəm. Görmürsən ermənilər necə canalıcı güllə atırlar,” - cavabını vermişdir. Ermənilər hər tərəfdən kəndi müharibə ilə viran etmək istəsələr də islamların qüvvəsindən xəbərdar olmadıqlarından cürət edib kəndə yaxınlaşa bilmirdilər. O səbəbdən pristav Saxarov ilə götür-qoy edib müsəlmanların qüvvəsini öyrənmək üçün** Saxarovun razılıq və məsləhəti ilə 50

* 1904-cü ildən indiyə qədər nəşr olunan islam qəzetlərinin hər guşəsinə baxdıqda kəndli islamlar hər tərəfdə pristavlar və uyezd naçalnikləri əlindən dad-fəryad etməkdədirlər. Belə ki, Qatar islamlarının da məğlubiyyətinə ümdə səbəb pristav Saxarov olmuşdur. Ümid ki, Saxarovun yuxarıda zikr etdiyi - “Mən müsəlmanları himf edə bilmərəm, görmürsən ermənilər necə canalıcı güllə atırlar.” - kəlmələri müsəlmanların xəyalından qiyamətə qədər çıxmayacaqdır.

** Müharibə zamanında düşmən ordusuna qarşı duran bir əsgəri qüvvə nə qədər güclü, nə qədər tədərüklü olursa olsun, bu qüvvəni bilincəyə qədər xəfif tüfəng atəşinə başlar. Düşmənin qarşısında bir gün axşama qədər müharibə edib axşamlar rahat olan bir qüvvədən gecə olanda kəşf qolları çıxarırlar. Yəni hər tərəfə ordunun qüvvəsinə baxmış əlli, ya artıq-əskik süvari dəstələri

nəfər kazak və bir uryadnik göndərilir. Kazaklar kənd içinə varıb islamları əksəriyyətlə silahlı görüb - “Siz evlərinizdə rahat oturunuz, ermənilərin güllələrinə qətiyyəən cavab verməyiniz. Əlbəttə, hökumət özü sonradan onları tənbiş edib cəzalandıracaqdır,” - deməklə onları aldatmışdılar. Kazak əsgərləri kəndin hər tərəfinə yayılıb, islamların qüvvəsini öyrəndikdən sonra Saxarovun yanına qayıtdılar. Kazaklar gedən vaxt Qatar kəndinə dolmuş bəzi köçəri qəbilələrin rəisi Qatardan hökumət mühafizəsi ilə öz tayfasını götürüb qaçmasını Saxarova sifariş etsə də, nəzərə alınmayıb. Saxarovun əqidəsinə, Qatarda qalıb qətl olmaları məqsədə müvafiq görünür. Kazaklar kənddə olan hazırlığı ermənilərə xəbər verəndən sonra, hər tərəfdən şiddətli hücumla başlanır. Bu hücumlarda pristav Saxarov mirovoy posredniki götürüb kazak dəstələri ilə Barabatum adlanan erməni kəndinə çəkilir. Pristav kəndin bir yüksək təpəsinə çıxıb durbinlə hər bə meydanını gözdən keçirən zaman - “Pəh, pəh ermənilər nə gözəl yürüşlər edirlər,” - söylədiyi yanında olan süvaridən eşidilmişdir. Əvvəlinci hücumlarda müsəlmanlar belə dəhşətli müharibələri görmədiklərindən müdafiəyə az-az iqdam etdilər. Digər tərəfdən erməni dəstələrində olan say “çoxluğu” müsəlmanları hər halda dəhşətə və qorxuya salırdı. Digər tərəfdən Qatarın hər səmti erməni kəndləri olduğundan hər tüfəngini götürən erməni könüllüsü 10 dəqiqədə hər bə meydanına çata bilərdi. Həqiqətən, Qatarın coğrafi mövqeyinə baxılsa bu kənd islamlarının şücaət və igidlikləri tərifə layiqdir.

göndərilər ki, düşmənin hər tərəfini gəzib qüvvələrini yoxlasınlar. Bu tövr ilə düşmənin qüvvəsini bilərlər. Yaxud libasların dəyişmiş casuslar və yainki əsir düşmüş əsgərlər vasitəsilə düşmənin ətraf sipərlərdə olan qüvvəsini dəqiq öyrəniş baş komandana teleqram, yainki, məktublar vasitəsilə xəbər verirlər. Böyük komandan isə düşmənin bu qüvvəsinə üstün gələcək qədər də əsgər göndərib düşmənin qüvvəli olan sipərlərinə qarşı yürüş icra edər və həmçinin düşmənin qüvvəsiz sipərləri qarşısında olan artıq əsgərləri də lazımi mövqələrə göndərib, müxtəsər firqə komandanına bir vəchlə lazımi göstərişlər verər. Qatar ermənilərinin də fikirləri bu qəbildən imiş.

Qatar kəndi hər tərəfdən erməni köylərilə əhatə olunduğundan bir tərəfə çıxmaq, yaxud yardım etmək yolu kəsilmişdi. Digər tərəfdən Mədən bazarında olan poçt kontorundan müsəlmanlara kömək olasıdır ki, onu da müharibədən qabaq pristav Saxarovun razılığı ilə yığıdırıb Barabatım adlı erməni kəndinə aparmışlar. Bundan məlum olur ki, Qatar camaatının hər tərəfdən ümidləri kəsilib mühasirə halında qalmışdılar. Qatar kəndində 9 gün bu növ ilə şiddətli atışma oldusa da, müsəlmanların rəşadət və şücaətləri sayəsində ermənilər kəndin işğalına müvəffəq ola bilmədilər. Qatar kəndinə hücum edən ermənilərin sayı (8000) səkkiz min nəfərə qədər olduğu axırıncı günlərdə müsəlmanlara yəqin olduğundan məzlum camaatın ümidləri büsbütün kəsilib məzlum qəlbləri də əksəriyyətilə parçalandı. Bu halı mülahizə edən camaat bir parça kağız yazdırıb qasidə iyirmi beş rubl verməklə Zəngilanın nücəba və bəylərindən yardım istəsələr də,* - “Bizdən sizə kömək olmaz, başınıza çarə qılınız” – kimi boş cavabını alınca islamların ruh düşkünlüyü bir az da artır.

Bunu da söyləməliyik ki, Qatar müharibəsində müsəlmanlara ümdə zərbələr Məlik Azaryansın mis mədəninə işləyən iranlı müsəlman işçilərdən toxunurdu. Bu rəhmsizlər arxalarında neft, dinamit daşıyıb “ya Əli” qışqıra-qışqıra kənd içinə girdikdə müsəlmanlar “bizə sursat daşıyırlar,” deyə düşünüb onları kəndə buraxırdılar. Mürtüvətsiz iranlılar həmən nefti damlara vurub yandırdıqları kimi, dinamiti daş binalara taxıb havaya uçurdardılar.

Ayın doqquzuncu gecəsi, səkkizinci günün saat 12 radələrində ermənilər hər tərəfdən kəndə yaxınlaşıb işğal etmək istədikdə müsəlman könüllüləri də sığınacaqlardan çıxıb düşmən üzərinə atıldılar. Müsəlmanlar yəqin etmişdilər ki, kəndin işini

* Möhtərəm müxbirin dediyi kimi, Zəngilan tərəfdən heç olmazsa 20 süvari gəlib Barabatım adlı erməni kəndini daşdan gülləbaran edib, erməniləri o tərəfə məşğul etsəydi, o halda Qatar müsəlmanları əl-ayağını yığıdırıb müharibə xəttini yarar, o tərəfə, bu tərəfə hücumu keçib bəlanı dəf edərdi. Nə fayda ki, onlarda bir qeyrət görünmədi.

bitirmək istəyirlər. Ona görə də ölümlərini yəqin edən islam cavanları - “Sipər dalında ölüncə, düşmən qabağında ölmək yaxşıdır,” - deyib ürəkdən müharibəyə qoşulur, hər dəqiqə sığınacaqdan çıxıb erməniləri püskürdükdülər. Bu halət ilə axşama qədər müharibə davam etdi. Axşam əlaqaranlıqda onlar hər tərəfdən mühafizə dəstələri buraxmaqla sığınacaqlarına və ordugahlarına çəkildilər. Bu vaxtda islamların dönük taleləri yavaş-yavaş özünü göstərüb islam könüllüləri arasında, nədənsə, bir soyuqluq, bir ittifaqsızlıq peyda olundu. Olub da həmən gecə ümumislam sığınacaqları, istehkamları boşlanıb kənd içində qəflət yuxusuna uydular. Hətta o gecə kəndin ətrafında əvvəlki kimi mühafizə də buraxılmadı. Bu səbəbdən ermənilər kəndin əhəmiyyətli mövqelərini gecə ikən aldılar. Bununla da Qatar kəndinin taleyi həll olundu.

Ermənilər kəndi elə əhatə etmişdilər ki, heç bir tərəfə doğru quş uçmağa belə boş məkan qalmamışdı.

* *Xələc* kəndində pünhan olub avqustun 9-cu gecəsi Qatara daxil olmaq istəmiş bir məzlum müsəlmanın mülahizəsi: Mədən bazarından keçib Qatar kəndinə çatdıqda mənə bir qərribə aləm nüməyan oldu. Kəndin üstü bir duman, bir tüstü mücəssəm durmuşdu. Əsla bir tərəfdə çirəq işığı, ya od və yainki kibrit parıltısı da görünmürdü. O halda heyvanatın, həşəratın, hətta insanların da sədəsi kəsilib kəndi o qaranlıq, o zülmanı gecədə müdhiş bir sükunət qaplamışdı. Ara-sıra qaranlığın içindən südəmə çocuqların ağlamasına oxşar bir səda eşidilib kənd əhlinin əsasən oyaq olduğunu anladırtdı. Gahdan bir ağlaşma, vidabazlıq, cigərsuz ağlama sədaları gəlib mənə özümdən bixəbər qoyurdu. Bu ağlaşmanın faciəli sədaları qaranlıq gecədə vəqə olan təbii bir sükunətdən hasil olan səs-küyə qarışib dağlara qədər küdurət əks-sədəsi olurdu. Kəndin ətrafında yerləşən silsilə dağlar bir yas məclisi kimi guya hər bucaqda minlərcə oğlu ölmüş validələr dizlərini qucub beylə nalə qılırdılar. Çox qulaq verdim isə də, sabahın əsarətini hal-hazırda nəzərdə mücəssəm qilib ağlaşan anaların ürək ağrısından sədaları mənə çəşdirib qoydu. Mən daha da artıq bir təəccüb və heyrət içində qorxu və dəhşətin keşməkeşilə biixtiyar gedirdim. Nərələrə? Bilmədim! Ancaq mən gedirdimsə də, qorxu və hürkü mənə könlümə qədər təqib edirdi. Nagah, mühafizəsiz buraxılmış olan müsəlman istehkamlarına təsadüf etdim. İndi də boş su qabları, boş patron qabları bir-biri üstə tökülmüşdü. Bu halda, səngərin daşlarından çıxan barıt qoxuları dimağımı alışıdırıb qoyurdu. Uzaqdan ermənilərin kəndi işğal üçün hücumlarını gördüncə dağlar ilə Kəllədağ kəndinə qaçmağa başladım.

Sübhə bir saat qalmış ermənilər fəvqəladə bir şəkildə kəndi atəşə tutdular. Bu müharibədə Barabatumda olan kazak dəstələri də ermənilərə kömək edirmişlər. Bu axırıncı müharibədə ermənilər müharibəni başlamaqla qüvvələrini dörd tərəfə bölüb yürüşlər icra etdilər. Hər dəstənin qabağında bir qədər İran fəhləsi açıq-açığa neft və dinamit daşıyıb damlara od vurmaq istəyirdilər. Bu müharibədə məğlubiyyəti gözü qabağına gətirən Qatar camaatı şanlı zəfərlər qazandılar. Belə ki, ermənilərin dəstələri hər saatda pərişan olub arxalarındakı ehtiyat əsgərləri ilə qüvvətləndirilirdi. Bu vaxtda ermənilər tələfatın çoxluğuna baxmayaraq, ayaqüstü yürüşlər edib kəndin qarşısında və içində olan müsəlmanlarla döyüşə girişirdilər. Kəndin içində qanlı müharibə başlanıb erməni və müsəlman bir-birlərinin üzərinə xəncər və tüfəng işlətdilər. Ermənilərin ikrah doğuran sədalari, hərbi alətlərin bir-birinə dəyməsindən yaranan şıqqılıtlar, müsəlman könüllülərinin “Ya Allah! Ya Allah!” sədalari, damların üstündən müharibəyə baxan anaların fəğanı bir-birinə qarışib kənddə bir qiyamət qoparmışdı, gəl görəsən. Tüfənglərdən səmaya qalxan tüstülər, atların və piyada əsgərlərin yürüşündən əmələ gələn qanlı toz, yandırılan evlərin dumanları zavallı kəndin üstündə bəla buludları kimi mücəssəm durmuşdu. Bu buludların altında birisi milli istəyinə çatmaq hərisliyi ilə gözü qızmış, digəri isə əziz canından keçmiş millətlər bir-birinə qarışib bahar yağmurunun yerə çirpib yerdən qaldırdığı, bir-birilə baş-ayaq qalxıb düşən qətrələri kimi bir-biri ilə çarpışmada idilər. Sübhədən axşama kimi qanlı savaşı oldu. Erməni-müsəlman bir-birinə qarışib müharibə etdilər. Kənd büsbütün yanib qurtarsa da, müsəlmanlar kənddən çıxmədilər. “Hər halda çıxıb səhralarda çıl-çıplaq avara gəzincə, baba yurdunda ölüb qalmaq səadətdir,” – deyib müharibə edirdilər. Ermənilər axşama yaxın

* Qərribə gələsi bir söz var isə o da İran fəhlələrinin hər yerdə erməni əlində qətl olub yenə hər yerdə ermənilərə kömək etməsidir. Bəli! “Düşməne-dana beh əz duste-nadan” söyləyən şairin ruhu şad! (Tərcüməsi: “Ağıllı düşmən, ağılsız dostdan yaxşıdır” – Ə.B.)

bomba atmağa başlayıb müsəlmanları qorxutdularsa da, damdaşlara xəsarət verib, əhalini kənddən çıxarıb qovmağa müvəffəq olmadılar. Axşam ala qararıqda ermənilər gedəndən sonra kənddə qalmağın qeyri-mümkün olduğunu qət edən camaat əhli-əyalını götürüb Kəllədağ kəndinə yollandılar.

Hadisələrin icmalı. Bu Qatar müharibəsini təşkil edən erməni başçısı Aram bəy olub müsəlmana bir çox zərərlər vurdular. Müharibə 1906-cı il 29 iyulda başlayıb avqust ayının 9-da xitam bulmuşdu. Bu müharibədə ermənilərə açıq-açığa İran fəhlələri yardım edirdilər. İran fəhləsinin rəisi Qaradağ ölkəsində Astamal kəndinin sakini Süleyman adlı bir nəfər ermənilərə çox kömək etmişdir. Kənd büsbütün yandısa da, müsəlmanlar kənddən çıxmədilər. Ermənilər kənd dağılandıqdan sonra qayıdıb Oxçu-Şəbadək müharibəsinə başladılar.

ZƏNGƏZURDA OXÇU-ŞƏBADƏK, YAXUD QAFAN DƏRƏSİ HADİSƏLƏRİNƏ DAİR

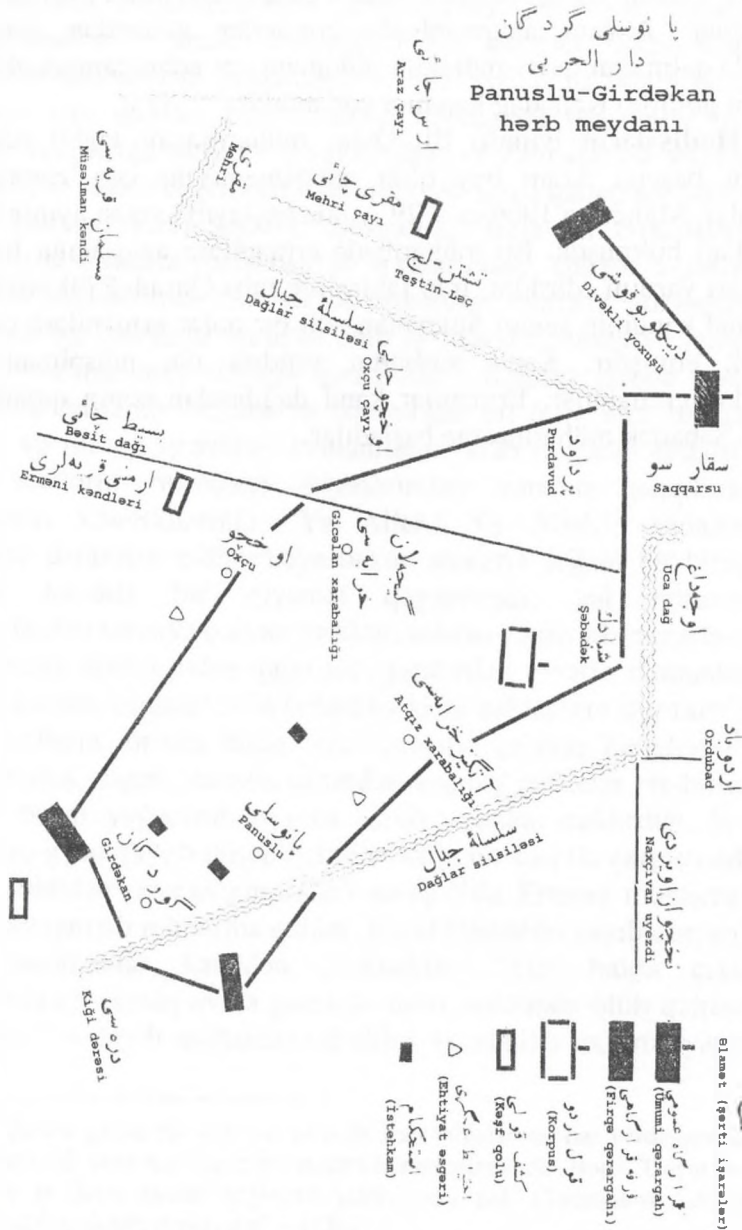
Erməni xəfiyyə cəmiyyətlərinin Gəncə quberniyasındakı siyasət meydanı ancaq Şuşa şəhəri ola bilərdi. Erməni xəfiyyə cəmiyyətləri Şuşa şəhərində müsəlmanlara müxtəlif zülmələr edərək əziyyət verir, islam köylülərinə görünməmiş cəfalar, insaniyyətə yaraşmayan vəhşiliklərlə əzablar yağdırmaqda idilər. Belə-belə hərəkətlər çox baş veribdir. İnsaniyyətin ən əvvəlinci şərti səbir olduğunu düşünən islamlar belə işlərə qonşuluğun məhəbbətli münasibətinin pozulmaması nöqtəyi nəzərindən baxmaqda idilər. Ermənilər isə - "Böyük Rusiya inqilabı söndü, biz işləri sona çatdırma bilmədik," - deyərək Şuşada necə olursa olsun islamları hərbə çağırırdılar.

İslam camaatı ermənilərin əyri xəyalda olub şəhərin bir sıra nöqtələrində qovğa qoparacaqlarını görəncə irəliyə çıxdılar. Çıxıb da sücaət və igidliyi qanında olan Şuşa camaatı erməniləri cəzalandırmaqdan əsla çəkinmədilər.

Açıq-açığa ermənilər məğlub oldular. Hər tərəfə gizli bir halda məğlubiyyət teleqramları vuruldu. Erməni xəfiyyə cəmiyyəti siyasətbazları da pərişan bir hala düşdülər. İş belə görüb Zəngəzura üz tutub əsgər toplamaq üçün Hayıstana - İrəvan, Abaran, Aleksandropol diyarına əmrnamələr göndərildi. Açıq-açığa Zəngəzura əsgəri ləvazimat və hərbə dair planlar göndərilirdi. Zəngəzurda gözlənilən müharibələrə ermənilər mümkün qədər ləvazimat daşımaq üçün Şuşa şəhərini münasib saymırdılar. Çünki, o ətrafda ermənilərin məğlubiyyətindən sonra odlu silah göndərmək asan məsələ deyildi.

Buna görə İrəvandan əsgər və sair ləvazimat göndərmək üçün ermənilər ən son nəfəsə qədər çalışmaqda idilər.

Zira, bu vaxtlar İrəvandan yol boyunca Zəngəzura qədər erməni nüfuzu bir az icra olacaq kimi idi. Bunları mülahizə edən erməni başçıları İrəvandan Zəngəzura qədər yol üstlərində yerləşən islam köylərinə təzyiq göstərmək üçün erməni əsgər

komandanlarına qəti əmr verməkdə idilər. Bundan sonra İrəvandan Zəngəzura bir qalibiyyət yolu açmağa təşəbbüs edilib, yol üstlərində, dağ keçidlərində olan kəndlərə zülm əli uzanmağa başlandı. Bir çox kəndlər dağıldı, bir çox evlər yıxıldı.

Xanlıqlar, İtqıranlar darmadağın olaraq Naxçıvan mahalı, Cəhri qəsəbəsi faciəsi qəflətən baş verdi. Və burada hökumət qoşunu ilə ermənilərin əlbir olmaları aşkara çıxdı. Digər tərəfdən dağ keçidlərindən Zəngəzura aşmaq üçün Dirlis, Unus, Pəzməri adlı islam köylərini dağıda bilməyərək onları yalnız mənəvi sarsıntıya məruz qoydular.

Yuxarıda adı çəkilən köylərin terrorundan sonra Zəngəzuru bir nişana almış məqamında duran Oxçu-Şəbadək, Purdavud, Atqız köyləri ermənilərin həyatı-milliyələrini dəhşətə salmağa başlamış idi. Zira, Oxçu və ətraf köylərin islamı ən cəsur, ən şücaətli adamlar olduğundan əlavə, bir-birinə bağlı köylərin camaatı islamın ən müqəddəs əsəri olan ittifaq üzrə yaşamaqda idilər.

Demək olar ki, bu köylər Zəngəzur ölkəsinin açarı sayılırdı. Bunların hamısını ermənilər öz casusları və mühəndisləri vasitəsilə müayinə ilə tədqiq etdikdən sonra bu köyləri alıb dağıdacaq dərəcədə hərbi qüvvə toplamağa girişmişdilər. Ermənilərin Qafan dərəsində toplanmış qüvvəsi müharibəni başlamaqla gedişi haqqında ardıcıl olaraq məlumat verirdi. İrəvandan açılmış erməni zəfər yolu ilə gətirilmiş könüllülərdən başqa Aleksandropol, İrəvan, Abaran, Şuragül ölkələrinin nizami alayları çağrılıb Ağulis, Kəlaği, Dəmqurt adlı erməni köylərində müharibəni intizarən manevralar edilirdi. Digər tərəfdən, Şuşada məğlub edilib Ağdam ətrafında yığılmış nizamlı erməni əsgərlərinin hərbi ehtiyacları təkmil edilib mənəvi qüvvəsi sarsıtılmış könüllülər dəyişdirilərək mis mədəni olan Qatar tərəfə göndərilirdi ki, orada olan islamların hissiyyət və candan keçməyə hazır olan təxəyyülatını cəlb edərək Oxçuya kömək halından düşürsün.* Bu Şuşa əsgərləri iyul ayının 20-də mədən

ətrafına yığılıb Aram bəy Nehrəmov adlı erməni komandanına tapşırılır. Bunlardan məlum olur ki, erməni əsgərləri iki mühüm nöqtəyə toplaşmışlar. Birisi mis mədəni ətrafına, digəri Ordubadın dörd-beş verstliyində yerləşən Ağulis və ətraf erməni köylərinə. 1906-cı il avqust ayının 4-də Ağulis ordusunun baş komandanı olan Aşota İrəvandan, olduğu kəndlərdən hərəkət edərək Oxçu-Şəbadəkin qonşuluğunda olan Panuslu, Girdikan köylərində toplaşmaq əmri məktub vasitəsilə verilir. Həmin ayın 7-də Ağulis ordusu Panusluda toplanır. Qatarda mədən ətrafında toplaşmış ordunun komandanlığına Panusluda toplanmaq əmri Şuşa mərkəzi komandanlığından verilsə də, Qatar müharibəsi təhlükəli hal aldığından Panuslu kəndinə ancaq ayın 8-də çata bilir. Hər iki ordu bir yerə toplaşınca hər bə dair olan əsgəri ehtiyacları təkmil edərək, 1906-cı il avqust ayının doqquzunda adı çəkilən dörd islam köylərinin xalqı bixəbər olduqları halda köylər ermənilər tərəfindən nişana alınaraq daşların təpəsində istehkamlar qurulmağa başlanır.

Oxçu-Şəbadək vuruşları, yaxud hər bə meydanı. 1906-cı il avqust ayının 9-da dörd islam köyünün camaatı öz kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olduqları vaxt dağların təpəsində istehkamlar qurmaqla məşğul olan əsgərləri görürlər, ancaq onların erməni olduqlarını bilmirlər. Camaat arasında cürbəcür fikirlər yarandığından məsələni öyrənmək üçün bir neçə yerə adamlar göndərilir. Nümayəndələr qaraltının qarşısında yüksək təpələr başına hərbi bayraqlar sancıldığını görüb – “hökumət qoşunudur,” – deyib, ehtiyatsız halda yollarına davam edirlər. Bir güllə məsafəsinə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz ermənilərin qabaq qurğularından üstlərinə atəş açılır. Atəş əsnasında istehkam quranların erməni olduğunu bilib hər kəs evinə qaçır, ən köhnə üsuldan olan silahlarıyla silahlanıb düşməni qarşılamağa çıxırlar.

Ermənilər isə ən müasir silahlarla silahlandıqlarından, bir də müsəlmanlar, əsasən, meşəlikdə əkinçiliklə məşğul olduğundan, kəndi yaxşı mühafizəyə qadir deyildilər. Buna görə də ən əhəmiyyətli mövqeləri düşmən tutur. Az-çox kənddə hazır olan kişi tayfalarını isə qadınların nalə və fəryadı çaşbaş

* Bu əhvalata Qatar hadisələrində geniş yer verilmişdir.

qoyurdu. Digər tərəfdən heyvan bağırtısından başqa bir səs eşitməyən balalar, xırda çocuqlar müharibənin ən şiddətli vaxtında düşmən mövqelərindən çalınan şeypurların ürək parçalayan sədasından validələrinin məməsindən dartınıb beşiklərindən qiyamət gününü xatırladan bir səda ilə aləmi doldururdular. Yağmur kimi hər iki tərəfdən açılan güllələrin şırıltısından, hərbi musiqinin canalan sədasından köylərin çocuqları və heyvanatı bir-birinə dəymişdi, sanki bu zavallı köylərdə İsrafil şeypuru çalınmış kimi insanlar bir-birinə qarışmışdılar.

Erməni mauzerlərindən çıxan atəşlərin şaqçılısı, müsəlman könüllülərinin ayaqüstü erməni səngərlərinə qışqıra-qışqıra hücum etmək sədaları Oxçu-Şəbadək dağlar silsiləsinə əks edərək yüksək qayaların zirvələrindən gurultudan başqa bir səda eşidilməzdi. Bu halda ümumerməni səngərlərindən aramsız atəş açılırdı. Bundan əlavə, müsəlmanlar tərəfindən açılan güllələr hədəfə dəymədiyindən ermənilər cürətli halda ara-sıra qurğularından xüroc* halına girişməkdə idilər. Müsəlman könüllüləri isə ermənilərin şiddətli atəşinin təsirinə baxmayaraq, hər halda irəliyə yürüş etməkdə idilər.

İslamların bu igidlik və mətanətini görünə erməni səngərlərindən bir neçə cəhənnəm makinası buraxılıb dörd köyün müsəlmanlarını son dərəcə sarsıtsalar da əsgərə komanda edən möhtərəm kəslərin nəsihətləri, ruh verən təşviqatı sayəsində islam əsgərlərinin ara-sıra ziyan dəymiş mənəvi qüvvələri gücləndirilib anbaan düşmən qarşısına irəli aparılırdı. Böyük və dəhşətli hadisə əsnasında müsəlmanlar ətraf köylərə kömək üçün adamlar göndərsələr də, bütün keçidlər erməni əlində olduğundan bir nəfər də olsa, kömək üçün hərəkət edə bilməmişdir. O səbəbdəndir ki, Oxçu islamları tək-tənha dörd gün tam müqavimətlə müharibə etdikdən sonra ermənilər məğlub olub o ətrafda yerləşən Gicəlan adlı erməni köyünə çəkilib istehkam qurmaqla hərbə girişirlər. Müsəlmanlar ermənilərin

* Xüroc – müdafiə halında olan əsgərlər münasib bildikdə sipər, yəni səngər dalından çıxıb düşmənin üzərinə atılmasına deyilir.

qaçdıqlarını duyub təqib halında Gicəlan kəndində qanlı bir müharibə başlanır. Bir gün axşama qədər qanlı müharibədə ermənilər məğlub edilib hərə meydanı – Gicəlan kəndi dağıdılır.

Oxçunun aqibəti, yaxud islamların məğlubiyyəti. 14 avqust 1906-cı il. 1906-cı il avqustun 13-də xitam bulmuş Gicəlan müharibəsində ermənilər çox pis vəziyyətə düşmüşdülər. Erməni komandanları müharibənin ikinci günü, yəni həmin ayın 11-də təhlükəni görünə, Qatarda buraxılmış ehtiyat əsgərlərini hərə meydanına apararaq, bunlardan əlavə ətraf erməni köylərinə adamlar göndərib imkan olduğu qədər könüllü əsgər tələb etməkdə idilər. Buna görə ayın on dördündə adları aşağıda qeyd edilmiş köylərdən ermənilərə kömək gəlməkdə idi. Ləyc, Təştin, Vəng, Karlur, Mehri, Əsədazur, Qırçıvan, Əkərək, Bəhrvar, Ucanabus, Qurasən hamısı beşinci sahədən. Dördüncü sahədən dəxi Karavat, Barabatun, Çəkədək, Kudkum, Bağabürç, Çəmən, Bux köylərindən. Üçüncü sahədən – Oxadüz, Raxdaxana, Noraşen, Xotanan, Üsərəng, Sahadur, Çin, Mələk, Çit köylərindən. Ermənilərin bu toplu qüvvəsi ayın on dördündə Panuslu, Girdəkan və bir də Gicəlan köyünün ətrafında mövqe tutaraq gecə ikən Oxçu-Şəbadək dağlarını işğal edirlər. Dörd gün ərzində baş verən döyüşlərdə son dərəcədə yorğun düşən islam könüllüləri Molla Həsən Əfəndinin evinə yığılıb hərbi, yaxud hərbə başlamamış geri çəkilməni müzakirəyə qoydular. Camaat tərəfindən bir çox nitqlər söyləndi. Hətta övrət tayfalarından pərdə dalında oturmuş olduqları halda bir çox yangılı sözlər deyilirdi. Bir çox adamlar hərbə üstünlük verib, bir çox adamlar müharibəsiz geri çəkilməni məsləhət sanırdılar. Ən axırda kəndlərin imamı olan şəhidi-səid Molla Həsən Əfəndi əsasına söykənərək bu nitqi söylədi. Biz isə həməni nitqi islahən tariximizin üslubuna müvafiq bir dilə çevirdik.

- Camaat! Dörd tərəfimizdə vəqə olan yüksək qayalara on dörd gecəlik nurlu ayın ən sevimli, ən dilruba ziyası sərilmişdir.

Bu ziyaların qarşısında meşələrimizin ağacları kimi titrək və hərəkətdə olan qaraltıların hamısı ermənilərin müdafiə təpəsinə sancılmış hərbi bayraqlarıdır. Diqqət ilə baxınız!

qoyurdu. Digər tərəfdən heyvan bağırtısından başqa bir səs eşitməyən balalar, xırda çocuqlar müharibənin ən şiddətli vaxtında düşmən mövqelərindən çalınan şeypurların ürək parçalayan sədasından validələrinin məməsindən dartinıb beşiklərindən qiyamət gününü xatırladan bir səda ilə aləmi doldururdular. Yağmur kimi hər iki tərəfdən açılan güllələrin şırıltısından, hərbi musiqinin canalan sədasından köylərin çocuqları və heyvanatı bir-birinə dəymişdi, sanki bu zavallı köylərdə İsrafil şeypuru çalınmış kimi insanlar bir-birinə qarışmışdılar.

Erməni mauzerlərindən çıxan atəşlərin şaqqıltısı, müsəlman könüllülərinin ayaqüstü erməni səngərlərinə qışqıra-qışqıra hücum etmək sədaları Oxçu-Şəbadək dağlar silsiləsinə əks edərək yüksək qayaların zirvələrindən gurultudan başqa bir səda eşidilməzdi. Bu halda ümumerməni səngərlərindən aramsız atəş açılırdı. Bundan əlavə, müsəlmanlar tərəfindən açılan güllələr hədəfə dəymədiyindən ermənilər cürətli halda ara-sıra qurğularından xüruc^{*} halına girişməkdə idilər. Müsəlman könüllüləri isə ermənilərin şiddətli atəşinin təsirinə baxmayaraq, hər halda irəliyə yürüş etməkdə idilər.

İslamların bu igidlik və mətanətini görəncə erməni səngərlərindən bir neçə cəhənnəm makinası buraxılıb dörd köyün müsəlmanlarını son dərəcə sarsıtsalar da əsgərə komanda edən möhtərəm kəslərin nəsihətləri, ruh verən təşviqatı sayəsində islam əsgərlərinin ara-sıra ziyan dəymiş mənəvi qüvvələri gücləndirilib anbaan düşmən qarşısına irəli aparılırdı. Böyük və dəhşətli hadisə əsnasında müsəlmanlar ətraf köylərə kömək üçün adamlar göndərsələr də, bütün keçidlər erməni əlində olduğundan bir nəfər də olsa, kömək üçün hərəkət edə bilməmişdir. O səbəbdəndir ki, Oxçu islamları tək-tənha dörd gün tam müqavimətlə müharibə etdikdən sonra ermənilər məğlub olub o ətrafda yerləşən Gicəlan adlı erməni köyünə çəkilib istehkam qurmaqla hərbə girişirlər. Müsəlmanlar ermənilərin

* **Xüruc** – müdafiə halında olan əsgərlər münasib bildikdə sipər, yəni səngər dalından çıxıb düşmənin üzərinə atılmasına deyilir.

qaçdıqlarını duyub təqib halında Gicəlan kəndində qanlı bir müharibə başlanır. Bir gün axşama qədər qanlı müharibədə ermənilər məğlub edilib hərəb meydanı – Gicəlan kəndi dağıdılır.

Oxçunun aqibəti, yaxud islamların məğlubiyyəti. 14 avqust 1906-cı il. 1906-cı il avqustun 13-də xitam bulmuş Gicəlan müharibəsində ermənilər çox pis vəziyyətə düşmüşdülər. Erməni komandanları müharibənin ikinci günü, yəni həmin ayın 11-də təhlükəni görəncə, Qatarda buraxılmış ehtiyat əsgərlərini hərəb meydanına apararaq, bunlardan əlavə ətraf erməni köylərinə adamlar göndərib imkan olduğu qədər könüllü əsgər tələb etməkdə idilər. Buna görə ayın on dördündə adları aşağıda qeyd edilmiş köylərdən ermənilərə kömək gəlməkdə idi. Ləyc, Təştin, Vəng, Karlur, Mehri, Əsədazur, Qırçıvan, Əkərək, Bəhrvar, Ucanabus, Qurasən hamısı beşinci sahədən. Dördüncü sahədən dəxi Karavat, Barabatum, Çəkədək, Kudkum, Bağabürç, Çəmən, Bux köylərindən. Üçüncü sahədən – Oxadüz, Raxdaxana, Noraşen, Xotanan, Üsərəng, Sahadur, Çin, Mələk, Çit köylərindən. Ermənilərin bu toplu qüvvəsi ayın on dördündə Panuslu, Girdəkan və bir də Gicəlan köyünün ətrafında mövqe tutaraq gecə ikən Oxçu-Şəbadək dağlarını işğal edirlər. Dörd gün ərzində baş verən döyüşlərdə son dərəcədə yorğun düşən islam könüllüləri Molla Həsən Əfəndinin evinə yığılıb hərbi, yaxud hərbə başlamamış geri çəkilməni müzakirəyə qoydular. Camaat tərəfindən bir çox nitqlər söyləndi. Hətta övrət tayfalarından pərdə dalında oturmuş olduqları halda bir çox yangılı sözlər deyilirdi. Bir çox adamlar hərbə üstünlük verib, bir çox adamlar müharibəsiz geri çəkilməni məsləhət sanırdılar. Ən axırda kəndlərin imamı olan şəhidi-səid Molla Həsən Əfəndi əsasına söykənərək bu nitqi söylədi. Biz isə həməm nitqi islahən tariximizin üslubuna müvafiq bir dilə çevirdik.

- Camaat! Dörd tərəfimizdə vaqe olan yüksək qayalara on dörd gecəlik nurlu ayın ən sevimli, ən dilruba ziyası sərilməşdir.

Bu ziyaların qarşısında meşələrimizin ağacları kimi titrək və hərəkətdə olan qaraltıların hamısı ermənilərin müdafiə təpəsinə sancılmış hərbi bayraqlarıdır. Diqqət ilə baxınız!

Ətrafımızdan çəkilməmiş, evlərimizi nişana da almış o hasara bənzəyən qaraltı erməni dəstələri və Hayıstan vəhşiləridir ki, sabah bu vaxtda bizim evlərimizə od vuracaqlar. Oğlanlarım, müharibəni tərksəksək də, hər bə girişsək də yenə həlakətimiz dəqiqdir. Bizim övratlarımızın, çocuqlarımızın barəsində ermənilərin qəlbində zərrə qədər də mərhəmət yoxdur, zənnindəyəm. Bu gecə köylərin mühafizəsinə diqqət ediniz. Sabah olcaq ermənilər hücum edəcəklər. Siz isə hücum qadir deyilsiniz, ancaq müdafiə halında qalarsınız. Son dərəcəyə qədər çalışınız, məğlubiyyəti hiss edincə hamınız birdən qaçmayasınız. Zira, o halda düşmən sizi təqib edər. Bir çox tələfat verdirər. Əlbəttə, qaçış zamanı işə yaraşan və bacarıqlı cavanlardan bir dəstə dümdar buraxaraq arxadan ailələrinizi götürüb meşəyə - dağ ətklərinə pənah apararsınız.

Molla Həsən Əfəndinin müraciəti bu yerə yetişəndə camaat arasından və övratlar içindən yanıqlı bir fəqan naləsi ucaldı. Yenə Molla Həsən Əfəndi sözüünə davam etdi:

- Camaat! Aqlamaq, övratlar ilə səs-səsə verib növhə və zarı başlamaq heç bir fayda verməz. Ancaq kişinin mənəvi qüvvəsini tükədirib düşmənin qabağına əl-qolu qurumuş bir süstlük içində qoyar. İndi götürünüz silahlarınızı, nəzərdən keçiriniz! – deyib fatihə çəkib yenə Quran oxumağa məşğul oldu.

Bu sözlərdən sonra camaat tufənglərini sayıb bir neçə berdanka tufəng və kifayət qədər olmayan bir neçə yüz də patron qalmışdı. Yerdə qalan tufənglərin çoxu dörd gün fasiləsiz davam edən atışmada sıradan çıxmışdı. Tədarükün tükəndiyini görə camaatın mənəvi qüvvələri bütünlüklə xarab olur, övladının əlindən tutan Purdavud kəndinin yuxarı səmtində qiblə ilə qarşı

olan Saqqarsuya daşınırlar. Saqqarsuyun ətrafında daşların arxasını sığınacaq edirlər. Ağlaşma səsi daşların təpəsindən ermənilərin sığınacaqlarında – səngərlərində əks-səda verirdi. Molla Həsən Əfəndi də öz ailəsilə Saqqarsuya çəkilir. Kəndlərin içində qalan ancaq dünya malına həris olanlar, bir də qaçmağa halı olmayan və sahibləri evdə olmayıb, yaxud qocalıqdan gözləri işıqdan məhrum olan qadın tayfaları idilər ki, sübh olacaq hamısı qətl olunub, kənd içində bir-birinin üstünə tökülmüşdülər.

Ağrılı Saqqarsu hadisələri. Saqqarsuda sığınacaq etmiş müsəlman camaatının başı üstündən sübh çağı bir dəstə - “ya Əli, ya Əli!” - fəryadlarıyla müsəlmanlara sarı gəldiyindən, avam və çaşmış müsəlmanlar - “Bu gələn qoşun islam qoşunudur,” - deyə güman edib aqlaya-aqlaya onların qarşısına çıxırlar. Gələn dəstə isə ermənilər imiş, müsəlmanları qırıb kəsməyə başlayırlar. Bu vaxtda dörd islam köyündə də qırğın baş verdiyindən Saqqarsuyun başına qədər fəryad, nalə sədasının müsibətli şəkildə əks etdiyini Ordubada qaçıb gəlmiş kənd əhli olduğu kimi nağıl edirdi. Saqqarsuda sığınacaq etmiş camaat qırılıb, qaçıb qurtarıqdan sonra Molla Həsən Əfəndinin başında, yanında bir çox övrat, Quran əlində ermənilərin qabağına çıxıb, Quran xatiri üçün rəhm istəyib aqlasalar da, Quranı, bəlkə İncili-mübarəki də tanımayan qansızlar hamısını vəhşiliklə öldürürlər. Molla Həsən Əfəndinin yanından götürülmüş bir neçə müqəddəs kitabları və Quranları odlayıb məşəl kimi süngülər ucuna taxmaq kimi bədayinliklər də ermənilərdən alçaq bir surətdə əncama yetmişdi. Sağ qalan islam və islamələr qarlar içində, xəstə-xəstə yolunu itirmiş qoyun sürüsü kimi çoxluca dolandıqdan sonra çır-çıplaq Ordubada və mahal köylərinə pənah aparmışdılar. Ordubad camaatı isə son dərəcə qonaqpərvər olduqlarından, xüsusən, başları belə müsibət çəkmiş bu adamlara xüsusi qayğı göstərdilər.

Oxçu-Şəbadək fəlakət qurbanlarının Ordubad şəhərindəki halları. Oxçu-Şəbadək fəlakət qurbanlarının Ordubad şəhərinə aqlaya-aqlaya pənah gətirməsi şəhər camaatına çox qəmli təsir göstərdi. Camaatın istirahəti üçün məxsusi yerlər,

* Mərhum Molla Həsən Əfəndinin nitqində diqqətəlayiq bir çox sözlər olduğu kimi, dümdar kəlməsi də mərhumun bir qüvvəli və bir çox müharibələrdə olmuş bir komandan olduğunu bildirir. Zira, dümdar təbir olunan kəlmə ordu komandanlıqlarında olan hər bə elminin ən xeyirli bir nöqtəsidir. Bir ordu qaçmağa məcbur olursa qaçma vaxtı dümdar buraxır ki, düşməni məşğul edib düşməne heç bir qənimət qoymayıb ordunu geri çəkə bilsin. Ordu geri çəkildəndən sonra dümdar dəxi birdən çəkilib düşməni ona xeyirli təqibdən məhrum qoyar.

məkanlar ayrılıb, müsibət qurbanlarına qalması üçün otaqlar verdilər. Ən əvvəl yaralılar üçün cərrah və dəva hazır edib, müalicəsinə başlanıldı. Onlara imkan daxilində əmanət olaraq evlərdən ev əşyaları da verilib gündən-günə rahatlanmış bir hala təbdil edilirdilər. Bunlardan sonra, onların adından hökumətə bir gündə yüzə qədər ərizə və teleqraflar göndərildi. Xudavəndi-aləmin qüdrətindən sərvəti və dövləti bol olan bu kiçik şəhərdə bir günün içində onların əsas ehtiyaclarına əncam verilib, ancaq sonra dağlarda qalan camaatın halına yetişmək, şəhərə gətirmək və yaralıları dağda bağlayıb huşa gətirəndən sonra şəhərə endirmək, önləri dəfn etmək kimi müxtəlif işlər üçün təşəbbüslər görülür, şəhər və mahal camaatından mükəmməl bir dəstə təşkil edilib cərrahi işlər üçün kafi miqdarınca götürüb, azuqə və yaralı daşımaq üçün minik heyvanları hazır edib, önləri dəfn etmək üçün kəfən və sair ləvazimat və bir neçə çadır tədarük edib 1906-cı il avqust ayının 16-da axşam zamanı dəstələr olduğu yerlərindən məqsədləri istiqamətində hərəkət edirlər.

Ordubadlıların Qafan dərəsinə əvvəlinci səfərləri. Qafan dərəsi Oxçu-Şəbadək hərbi meydanına göndərilmək üçün ayın 16-da Nügədi adlı islam köyündə gündüz saat səkkizdə cəm olub Ordubaddan səfər ləvazimatı yetişənə qədər kənddə qalıb saat 12 radələrində səfər ləvazimatı yetişib, əlahiddə minik ilə Ayı Çanqılı adlı uca dağa göndərilmək üçün təhvil verilir. Saat ikidə səfər ləvazimatı lazımı yerinə bir dəstə mühafizəçiylə hərəkət etdikdə müsafirlər də bir neçə saat istirahət üçün yuxarıda adı çəkilən köydə dayanacaq edirlər. İstirahətdən sonra axşam saat səkkizdə kəşf qolları buraxıb yola çıxırlar. Bu dəstə 1906-cı il 17 avqust gündüz saat dörd radələrində Saqqarsuya yetişib, əvvəlcədən miniklər və bir dəstə mühafizəçiylə göndərilmiş çadırları qurulmuş və isidilmiş görüncə dəstələr razılıq ilə bir neçə dəqiqə istirahətdən sonra, daha aram tutmayaraq ətrafı dolanıb o yaxınlıqda baş vermiş ümumi qətlə mülahizə etməyə başladılar. Bu vaxtda axşama saat yarım qalmışdı. Hər tərəfə baxırdın, qar ilə yağış bərabərlikdə yağıb, hər tərəfdən yeyin bir

hal ilə bir-birinə toxunan küləklər çadırların mıxlarını yerdən qalxızıb insanların üzünə çırpırdı. Get-gedə şiddətlə yağan sulu qarı peydərpey əsən küləklər tufəng saçması kimi adamın üzünə çırpırdı.

O elə bir şiddətli hal əmələ gətirmişdi ki, nə oturmaq, nə də bir yerə getmək mümkün deyildi. Qafan dərəsinin şiddətli küləkləri Şəbadək dağlarının zirvələrində toplar kimi guruldayıb hər saatda qarşımızda qardan yüksək təpələr ucaldırdı. Yarım saat içində hava dörd-beş rəngə düşürdü. Ordubaddan uca dağa qədər yaralıların sayı-hesabı yoxdusa da, yaraları bağlandıqdan sonra şəhərə göndərilirdi.

Havanın pisliyinə baxmayaraq, bir neçə bələdçi götürüb ətrafı öyrənmək üçün əzm edildi. Saqqarsuyun ətrafında bir qan çalası görüldüyündən o tərəfə gedildi. Soyuğun şiddətindən qanın üzü buz bağlamışdı. Bununla belə daşın bir tərəfindən damcı-damcı qan sızdırdı. Bu halı gördükdə camaatı böyük bir təəccüb və heyrət bürüdü. Daşın arasında 62 nəfər övrət və uşaq cənazəsi bir-biri üstə qalaq-qalaq tökülmüşdü. Bu halı görənlər camaat çox ağlayıb çadırlarda olan camaata da xəbər verdilər. Camaat övrətlərin bu halını mülahizə etmək üçün bir yerə yığılıb çox ağladılar. Az sonra qadın cəsədlərinin arasından bir sızıltı eşidildi. Çox diqqət ilə baxdıqdan sonra iki qıçından yaralanıb bihuş düşmüş bir övrətin həyat ilə ölüm arasındakı ağır halından nümayan olan bir ah-zarın vücudu meydana çıxdı. Zavallı bacı çadırımıza gətiriləndən sonra huşa gəldi. Ağlar ikən bu sözləri söylədi:

“Molla Həsən Əfəndinin yanında olan biz övrət tayfaları o mərhumun doğrandığını görüb qaçaraq bu daşın arasına pənah gətirdik. Molla Həsən Əfəndinin işini qurtarandan sonra bir dəstə erməni yetişib bu qətl olmuşları bu hala qoydu. Mənim də

* Bu əhvalat müxbirlərin dilindən və yazısından eşidilməyib. Fəqət həqiqət gözü ilə baxılıb təhlil edildikdən sonra bu tarixə yazılmışdır. Oxçu-Şəbadək hadisələrini kifayət qədər yazmaq uzun zaman tələb edər və bu tarix qədər həcmə möhtacdır. Buna görə də bu qədər məlumat verməklə kifayətlənirik.

bədənimin yarısı eşikdə qalmışdı. Zira, daşın içində camaat çox olduğundan mənim bədənimə yer olmamışdı. Ona görə də bir neçə erməni yetişib mənim çöldə qalan qıçlarımlı doğramağa başladı. Bu halda bir erməni sahib-mənsəbi əlində qılınc yetişib məni öldürməyə mane oldu və bu sözləri mənə söyləyib keçdi:

- Bizim Qafqazda müsəlmanlarla müharibəmiz vardır. Fəqət, bu müharibələr sünni camaatıyla olmayıb, şiiyələrdir. Ancaq, siz sünni camaatının başına gələn bu qədər vəziyyətlər Osmanlıda Osmanlı sultanının ermənilərin başına gətirdiyi müsibətlər xatiri üçün əmələ gəlir. Bu qırğının cümləsini Osmanlı tərəfindən bilməlisiniz! Siz övrətlərə nə qədər cəfalar edilsə, Osmanlıda Sasun, Zeytun, Van diyarlarında hökumət cəfasından islamın əsarəti altına düşüb islam məzhəbini qəbul edən erməni xanımlarının yarı intiqamı da olmayıbdır”.

Məzkur övrət yarasının şiddətli olması səbəbindən şəhərə yox, Pəzməri adlanan islam köyünə göndərildi. Həmən gecəni Saqqarsuda sabah eylədik.

Ayın 18-də sübh zamanı namazdan sonra camaatın sığınaq etdiyi meşəyə girdik. Bir az getdikdən sonra 25 yaşlarında bir övrət, bir də cavan oğlan cənazəsi göründü. Bələdçinin rəvayətindən, zövcə və zövcəsi imiş ki, bir yerdə doğranmışlar. Buradan keçərək Molla Həsən Əfəndinin şəhadətəgahına yaxınlaşdıq. Bədəni, canamazı və sair müqəddəs əşyaları yandırılmışdı. Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala qarşı bir palaz parçası göründü də, camaatı büsbütün ağılatdı. Zira, palası kənar etdikdə 15 nəfər üzvlərində çiçək, yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə çocuqların kəsilməmiş başları və bir para bir-birinə qarışmış bədənləri göründü. Cənub səmtə həddən artıq övrət-uşaq bədənləri tökülmüşdü. Küləyin şiddətindən yüksək təpələrdə olan qarlar yığılıb cənazələrin üstünə tökülmüşdü. Amma, yenə bədənlərində son nəfəsi olan qətl olmuş bacıların qətrələnən məzlum qanlarından qarlar bahar lalələri kimi qızarıb, insanı uzaqdan özünə cəlb edirdi. Bunları dəfn etmək üçün daş torpaq mümkün olmadığından, meşənin yarpaqları və budaqlar ilə dəfn edildilər. Sığınaqdan aşağı tərəfə gedib Purdavud

kəndinə daxil olduq. Ən əvvəl İmam Rza həzrətlərinin möhtərəm qardaşı Sultan Davud həzrətlərinin ziyarəti üçün rövzəsinə tərəf yollandıq. Rövzədən yalnız bir quru günbəzdən başqa heç nə qalmayıb, bütün əşyası yandırılmışdı. Bələdçinin rəvayətinə görə, Quranları bir-bir odlayıb pəncərələrdən eşiyə atırlarmış. Avropaya mədəniyyət dərsi vermək iddiasında olan ermənilər burada bir sıra təəssüblər də izhar etmişdilər. Belə ki, İstanbuldan 1901-ci ildə Molla Həsən Əfəndiyə hədiyyə göndərilmiş bir nüsxə, dünya məşhurlarının təsviri ki, var imiş, Həsən Əfəndi rövzəyə vəqf etmiş idi, ermənilər məhz o nüsxədə həzrəti-Məhəmməd əleyhüssəlam və həzrəti-Ömər rəziyüllah¹¹ xatiri üçün həmən nüsxəni də yandırmışdılar. Müxtəsər, ziyarətdən sonra soyuğun şiddətindən Purdavudda tab gətirə bilməyib Oxçu kəndinə keçdik. Üzümə açılan bu qəmli mənzərədən nə qədər yazılsa, yenə də qurtarmaz, zənnindəyəm.

Kəndin kənarına baxırdım. Saya-hesaba gəlməyən heyvan bədənləri bir-birinin üstündə tökülüb, birisi ölmüş, birisi əl-ayaq çalır, birisinin qarını eşiyə tökülüb insanı çaşdırıb qoyurdu. Hər nəzər baxdıqda Makedon müharibə meydanı¹², Lyaoyan¹³ yaxınlığında olan qanlı təpələr misalında hər ağıl sahibini bihüş qoyurdu. Yaxud Türkiyə ilə Yunanıstan arasında, Velistan müharibə meydanında yunanlıların bir-biri üstünə təpələr kimi qalaqlanmış bədənləri insanın nəzərində canlanırdı. Bir tərəfdə dağlar ətəyində üzvlərində abilə əlamətləri olan balalar, sanki qanlı daşlar üzərində qırmızı bələkli beşiyə çəkilmişlər.

Bir tərəfdə bir imarətin hələ də tütüsü kəsilməmiş olduğundan ora tərəf gedib bir cavan bədəni tapdıq. Cəsədin baş tərəfində parça-parça olmuş bir yaşlı qoca övrət bədəni vardı. Bələdçilərin dediklərinə görə, bu cavan oğlan müharibə vaxtı yaralandığından anası qoyub getməmiş, bu səbəbdən də oğlunun yanında doğranmışdır. Biz Oxçu kəndinə varid olduğumuz vaxt ermənilər önlərini daşıyıb Panuslu, Girdəkan köylərinə aparmaqda idilər.

Erməni cənazələrinin vaxtında aparılmayıb bu qədər yubanması məhz soyuğun şiddət kəsb etməsindən imiş. Oxçu

çayının kənarında iki nəfər erməni cənazəsi olduğunu bizə xəbər verdilər. Həmin saatda, hansı vilayət camaatı olduqlarından bir əlamət bilmək üçün cənazələrə baxmaq üçün o tərəfə getdik.

Ermənilərin birisi 25-30 yaşlarında bir cavan olub, o birisi 45-50 yaşlarında idi. Əvvəlcisindən bir parça qana bulaşmış kağız, o birisindən də bir dəstə paketsiz kağız tapıldı. O kağızın birisi – başı rusca olaraq Mehri kəndində Vaçiyans vasitəsilə Hadrut Daşnaksutyun partiyasında Stepan Saakyansa yetişməli imiş. Kağızın tərcüməsi bu sözlərdən ibarət idi:

“Sevgili oğlum! Bu günlərdə kiçik qardaşın da Eçmiədzin üçüncü daşnaksutyun partiyasına yazılıb, osmanlı daxilindən göndərildi. Tələşinizi millət uğrunda bir dəqiqə əsirgəməyiniz! Millət uğrunda vurduğunuz qılıncların hər birisi bir dəstə gül olub Türkiyədə Ermənistan yolunda can verən mücahidlərin məzarına sancılır. Ananız naxoş olmuşdu. Sizin salamat xəbər ... (məktubun burasını qan zay etdiyindən oxunmadı. Sonra kağız bu kəlmələrlə oxunmağa başlandı) ... Əlbəttə, hazırkı ayın iyir-misindən yerbəyer ediləcəkdir. Bacınız Oskuyey iki çocuq birdən doğdu. Millətimiz yolunda bunlar da iki əsgər hesab edilməlidir”.

Kağız yazılır Zeytun vilayətindən. İmza yerində T.Q.Əzizyan.

İkinci kağız İranda Qaradağın Sərdov köyündən yazılmışdır. Hadrutda Qarapet Vartanyansa yetişəcək imiş. Ünvan budur:

“Bu kağız yazılır Qarapet Vartanyansın məhəbbətlişi Varvar tərəfindən. Bu gün Nerses Təbrizdən gəldi.

Məhəmməd Əli Mirzənin Şah tərəfindən aldığı hökm üzərinə ermənilərə etdiyi məhəbbəti gözəlcə nağıl eyləyir. İranın havası bu günlər ermənilərə çox müsəidəlidir.

Nersesin deməyinə görə, İran müsəlmanları Qafqaz işlərindən bitərəfdir. Belə məlum olur ki, bu tərəfdə olan xanların da qədim xəyalı qalmamışdır. Evdə azuqəmiz çox artıqdır. Heç nigaran qalmayasınız. Amma bu qədər var ki, soyuq şiddət etməmiş qayidasınız! Əlbəttə, Şuşa səmtinə getməyəsınız.

Bizim qonşu kəndlərin camaatından Şuşada bir çox adamlar tələf olmuşdur...

İmza: Varvar”

Oxçu kəndini gəzdikdən sonra Şəbadək, Atqız köylərindən keçdik. Tələfatın çoxu Atqız kəndindədir. Camaatı dəfn etmək meşə yarpaqları ilə mümkün oldu.

Nədənsə ermənilərdən bizə qarşı bir əziyyət edilmədi. Mal zərəri bir milyon qədərindədir. Bu kəndlərin müharibəsi 1906-cı il doqquz avqustda başlanıb 15 avqustda başa çatmışdır.

Müsəlmanların tələfatı 200-ə qədərdir. Siyahı dəftərləri olmadığından tələfat dürtüst təyin edilmədi. İyun ayının əvvəlindən başlamış avqust ayının axırına qədər Zəngəzurda bu kəndlər dağılmışdır ki, burada olan hadisələr haqqında, ardıcılıqla məlumat verilmişdir:

Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbadək, Atqız, Purdavud, Zürul, Güman, İyilli, Sənalı, MİNƏNƏVUR, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buğacıq. Bunların hamısı islam köyləridir ki, ermənilər tərəfindən talan edilmişdir.

Ordubadlıların ikinci Oxçu-Şəbadək səfərləri və müharibə xəbərləri. Oxçu-Şəbadəkin fəlakət qurbanları Ordubad və mahal kəndlərinə dağılıqlarından camaatda böyük bir həyəcan əmələ gəlmişdi. Belə ki, şəhər camaatı bir gündə hər iki quberniyanın general-qubernatorlarına 100-ə qədər teleqramlar vurub müsibətçələrin hallarını bəyan etdilər. Bu qədər bir-biri ardınca vurulan teleqramdan sonra şəhərə bir rota draqun süvarisi gəlib general-qubernatorun hökmünə əsasən camaatı bir yerə yığıb mühafizə altında məkanlarına, yəni dağılmış köylərinə apardılar. Saqqarsuyu aşar-aşmaz ermənilər tərəfindən bir neçə güllə atılıb süvarilərin gözü qabağında iki nəfər müsəlmanı qətl etmişdilər.

Bu barədə rota əfsərləri öz naçalniklərinə teleqram etdikləri kimi bütün Qafqaz qəzetlərində oxunurdu. Bu tərz ilə hər kəs gizlin, ya aşkar, öz doğma yurdlarına, köylərinə gətdikdə güllələrlə geri qayıtmağa məcbur edilirdilər. Necə ki,

Oxçu hadisələrinin əvvəlində ərz və təqdim edilmişdi, ermənilər öz siyasətlərinə əsasən Oxçu-Şəbadəkə malik olduqlarından komitələri tərəfindən bu kəndləri bir də müsəlmanlara qaytarmamaq üçün qəti əmr almışdılar. Digər tərəfdən müharibədə yorğun düşən erməni əsgərlərini azad edib yerlərinə yeni əsgəri qüvvələr göndərmişdilər. Zira, ermənilər Oxçu-Şəbadək üstündə yenə müharibə olacağını yəqin etmişdilər. Ermənilərin əsas qorxusu Sultanov və Cavanşir bəylərindən idi. Onlardan isə milli bir hərəkət, islami bir oyanış görmədiklərindən arxayın olub, Oxçunun imarətlərini dağıdır, əkinlərini biçib yaxın köylərə daşıyırdılar.

Bütün ətrafın erməni əlinə keçdiyi aydın olduğundan Oxçunun şəhərə tökülmüş bəkəsləri şəhər camaatının ürəklərini parçalayırdı. Xüsusilə, qabaqda qış olduğundan şəhərdə sakin olmuş o qədər camaata vüsət verəcək isti otaqlar lazım olduğundan və əlavə, erməni-müsəlman hadisəsi münasibətilə Qarabağ ilə şəhərin əlaqəsi kəsildiyindən, camaatın və şəhərin ticarət işləri çox tənəzzül etmişdi. O qədər ac-susuz adamı yedirəcək dərəcədə camaatda azuqə yox idi. Bir tərəfdən də dağ kəndlərində - yanacağı bol mahalında pərvəriş tapmış camaatı pudu bir manata kömür almaqla qızdırmaq, rahat etmək çox müşkül məsələ idi. Digər tərəfdən az-çox qaramalı-qoyunu olan oxçuluların şəhərdə mal saxlaması çox çətin idi. Zira, şəhər yerində bir o qədər qaramalı yerləşdirəcək tövlə və yurd olmadığından əlavə, yem və ot şəhər yerində son dərəcə az olduğundan qışda hər nə qədər ki, qaramal var idi, hamısının qırılacağı yəqin idi.

Bunlara görə camaatın bir parası vətənlərinə getmək üçün nəhayət dərəcədə biixtiyar olmuşdular. Və bu bərdə şəhər camaatına bir təşəbbüs üçün daimən yalvarmaqda idilər. Bütün bunlarla bərabər, şəhər camaatı gündən-günə onlara məhəbbəti artırıb getməklərinə razı olmadıqları üçün, hər kəsin iki otağı var isə də, birisini qonağa vermişdi. Ancaq burasını da deməliyik ki, Oxçu camaatının vətənlərinə təbii məhəbbətləri gündən-günə daha da artmaqda idi.

Oxçu camaatının belə səbirsiz hərəkətlərinə qarşı şəhər və mahal camaatı arasında müxtəlif fikirlər yarandığından ümumi bir şuraya təşəbbüs edildi. Bir neçə şura olandan sonra camaatı necə olursa-olsun, öz yerlərində sakin etdirməyə qərar verildi. Çoxsaylı şuraların nəticəsi olaraq ən əvvəl Oxçu və sair fəlakətzədə köylərin camaatına səfərə və vətənlərinə qayıtmaq üçün tədarük görmələri xəbər verildi. Zira, camaatın bir parasının qaramalı və qoyunları vardı. Digər tərəfdən, erməni xəfiyyə cəmiyyətlərinin Oxçu-Şəbadək ölkəsini tutmaq üçün milli hərəsliyi artmaqda idi. Və bu hərəslik də şəhər camaatının oxçuluları vətənlərində sakin etdirmək kimi Allaha xoş gedən bir fikrinə gündən-günə çətinlik törədirdi.

Bunların hamısından sonra Ordubad və mahal camaatı bir an da olsa, öz fikirlərindən daşınmayıb anbaan dəqiqədəqiqə tədbirlər aramaqda idilər. Oxçuluları yerlərində sakin etdirmək üçün əvvəlcə hökuməti vasitə eləmək istəsələr də, o zamanlar Zəngəzur iğtişaşının şiddətli hal kəsb etməsi və böyük Rusiya inqilabının ən təlatümlü bir vaxtına təsadüf etdiyindən hökumətdə o qədər güc yox idi ki, ermənilərin islah və cəzasına girişsin. Bu qarışıq vəziyyəti nəzərə aldıqda camaatın öz qüdrət və şücaəti ilə iş görmək lazım gəlirdi. Odur ki, Ordubad camaatı ermənilərin tənbiş və cəzasını öz öhdələrinə götürüb ifasına çalışmaqda idilər ki, Panuslu, Girdəkan ermənilərini yerlərində oturtmaq üçün səfər tədarükünə başlamağa qərar verildi.

Panuslu, Girdəkan hərbi meydanına gedən ordunun səfər üçün yığılması, yaxud səfər planı. Bir tayfa, yaxud bir millət müharibə məcburiyyətində qalırsa, ən əvvəl hərbi meydanının coğrafi mövqeyinə görə səfər planı tutur. Bu məntəqənin mövqeyi nəzərə alındıqdan sonra ən əvvəl məlum məntəqəni hədəfə almaq qüvvətinə qadir olacaq bir əsgəri qüvvənin cəm olması və göndərilməsi üçün qeyrət edilir. Bunları öyrəndikdən sonra bu əsgəri qüvvəni haradan çağırıb, harada toplanacağı üçün müəyyən vaxt təyin edilir. Əsgərin hərbi ləvazimatı da əsgəri silah almasından əvvəl toplanacağı yerə,

yaxud hərbi olacağı mövqedə bulunan qonşu kəndlərə daşıyıb məxsusi artellər idarəsinə tapşırılır.

Bunlara əsasən Ordubaddan Panuslu-Girdəkan hərbi meydanına göndərilən əsgərin hərbi ləvazimatı müharibə baş verməzdən dörd gün əvvəl Saqqarsuya lazımı vaxtında göndərmək üçün yaxın islam köylərində toplanmışdı. Əsgərlər də olduğu yerlərdən hərəkət edib 1906-cı il sentyabr ayının 15-də Saqqarsuda toplanmaq əmrini aldıqdan sonra bu gün saat on iki radələrində Saqqarsu başında uca dağa toplanmış idilər. Həmin gün axşama qədər ordunu təşkil etməklə yanaşı ətrafa kəşf qolları da göndərildi. Axşama kimi Saqqarsuda toplanmış könüllü əsgərin miqdarı 800 sürətli atan silahlarla silahlanmış cavanlardan başqa, min nəfərə yaxın Oxçu-Şəbadək camaatı və sair öz xərcilə gəlmiş və çağırılmamış gələn könüllü camaatdan ibarət idi. Əsgərlərin sayı 1800 nəfərdir. Sentyabrın 15-də gecə saat yeddidə Saqqarsuya toplanmış camaat arasında hərbi şura məşvərət edib bura cəm olmuş əsgəri qüvvə ordu komandanı adlanan bir zətin komandası altına verilir. Ordu komandanı tərəfindən isə firqə komandanı adı ilə üç komandan təyin edilib hər birisinə 100 nəfər olmaq şərti ilə nizami əsgər tapşırılır. Bu gecədə baş komandanlıqdan hərbi dair lazımı göstərişlər tərtib olunub firqə komandanlarına tapşırılır.

Firqə komandanlarına gəldikdə əsgərlər arasında onbaşı adıyla 10 nəfər möhtərəm şəxsə hərbi dair baş komandanlıqdan verilmiş layihəni təqdim edir. Gecə saat 9 radələrində əvvəlinci firqə kəşf qolu çıxarmaqla Saqqarsudan hərəkət edib Şəbadək kəndinin başından aşırıb dağılmış Atqız kəndindən keçərək dağlar ətkələriylə Girdəkan kəndinin aşağı tərəfinə göndərildi. Bunlara ayın 16-da səbhə bir saat qalmış müharibəyə girişmək üçün qəti əmr verildi. Bunların arxasından ehtiyat olaraq əlli nəfər atlı dəstəsi də göndərildi. Saat 10-da ikinci firqə Saqqarsudan hərəkət edib Purdavud kəndinin içindən keçib Oxçu yolu ilə gedib Panuslu kəndinin qarşısında və üst tərəfində istehkam qurmaqla məşğul olmaq, səbhə bir saat qalmış müharibəyə girişmək tapşırığını aldı. Bu ehtiyat əsgərindən daima Girdəkan

ehtiyat əsgəriylə rəbitədə bulunmaq üçün xüsusi atlılar təyin edildilər. Üçüncü firqə saat on ikidə hərəkət edib Saqqarsudan uca dağdan başlamış xəritədə göstərilmiş Lec və Teştin dağlar silsiləsini nişana alıb Mehri və sair erməni köylərindən köməyə gələn ermənilərin yollarını kəsmək və lazım gələrsə, müharibəyə qoşulması üçün onlara lazımı göstərişlər verildi. Bunlara dəxi ehtiyat olaraq camaatdan 5 yüz nəfər könüllü ayrıldı.

Bu firqələrin hərəkətindən sonra baş komandan tərəfindən ümumi qərargah olan Saqqarsudan hərəkət etməklə Şəbadək kəndindən bir qol – ordu (korporasiya-Ə.B.) təşkil etmək üçün saat birdə bir zətin komandasına 150 süvari, iki yüz piyada könüllü əsgər verilib göndərilir. Əlli nəfər nizami əsgər dəxi bu göndərilmiş üç firqənin arasında məlumat əldə etmək üçün təyin edildikdən sonra, iki yüz Oxçu-Şəbadək camaatından əsgəri mövqelərə azuqə və hərbi sursat daşımaq üçün göndərilir. Bu əsgərlərin hamısına hərbi tapşırıqlar verildəndən sonra baş komandan yenə ümumi qərargaha – Saqqarsuya qayıdır. Girdəkan və Panuslu firqələrinə yardımda bulunmaq əmri baş komandan tərəfindən saat üç radələrində Şəbadəkdə yerləşən qol ordu komandanlığına yetişir. Və 25 süvari əsgər firqələr arasında poçta olaraq hərbi xəbərləri qol-ordu komandanlığı vasitəsilə ümumi qərargaha yetirmək üçün hökm sadir olur. Göndərilmiş firqələr saat üç radələrində tapşırılan təpələri və bir sıra zirvələri tutub istehkam düzəltməklə məşğul olur və hər firqə kəşf qolları çıxarıb Panuslu və Girdəkan kəndlərindən məlumat almaqla səbhə bir saat qalmış müharibəyə başlayırlar.

1906-cı il 16 sentyabr. Bu gün səbhə bir saat qalmış Girdəkan kəndini nişana götürmək tapşırığı almış firqə komandanlığının döyüş əmri ilə kəndi kəməli-şiddətlə atəşə tuturlar. Bu firqə müharibəyə başladıqdan dörd-beş dəqiqə sonra Panuslu yaxınlığında olan firqə də davaya qoşulur. Bu iki erməni kəndində erməni qoşunu çox olduğundan müharibə başlar-başlamaz kəndin kənarlarındakı istehkamlara dolub oradan islam əsgərlərini atəşə tuturlar. Müsəlman əsgərlərindən şeyqur-balaban çalındığı əsnada erməni kəndləri elə bir sükuta qərq

olmuşdular ki, bu kəndlərdə insan olması ehtimalı belə edilməzdi. Ancaq erməni kəndinin kənarlarında olan mövqelərdən aramsız açılan güllələrin səsi eşidilirdi. Bu qayda ilə dörd saat şiddətli müharibə edildikdən sonra bir dəstə erməni hücumu keçib islam əsgərinin hərəkət xəttinə girib Girdəkan və Panusluda olan firqələrin rəhbərini kəsməyə təşəbbüs etdilərse də, komandanlıqdan Atqız kəndində ehtiyatda saxlanan bir dəstənin hücumuyla dəf edilir. Beş saat şiddətli müharibədə həştad nəfər tüfəng götürmüş erməni əsgər həlak olur.

Ermənilərin müqavimətə malik belə sabit qüvvələrinin olduğunu müsəlman firqələrinin komandanları götür-qoy edincə, onlar ehtiyat əsgərlərini də hər bə çağırıb saat 10 radələrində qanlı bir müharibə başlanır. Bu müharibədə islam əsgərləri ayağa durub erməni mövqələrinə yürüş edirlər. Ermənilər isə məğlub olaraq evlərə və kilsəyə girir, lakin tam şiddətlə müharibəni davam etdirirlər. Müsəlman əsgərləri isə yavaş-yavaş kəndlərə yaxınlaşırlar. Bu vaxt firqələrin komandanlığı tərəfindən kilsəyə güllə atmaq qadağan edilir. Fəqət, kilsə müşahidəyə alınır. Saat on ikiyə qədər şiddətlə keçən müharibədə ermənilər məğlub olur, müsəlmanlar kəndləri azad edirlər. Saat bir radələrində Gıgı dərəsinə getmiş birinci firqənin kəşf qolları beş yüz nəfər hökumət qoşunu gəldiyini firqə komandanına xəbər verir. Bu xəbəri alar-almaz birinci firqə heyəti işarət şeypurlarıyla geri çağırılıb ikinci firqəyə qoşulur. Bu vaxt birinci, ikinci firqənin ovçu əsgərləri kəndlərin kənarından bir neçə evi odlamaqda idilər. Ümumi qərargahdan onların geri çağırılması üçün firqə komandanlarına əmrlər verilir.

Zira, Teştin tərəfindəki müdafiə qoşunundan Zəngəzur uyezd-naçalnikinin beş yüz kazakla gəldiyi xəbər verilmişdi. Bu vaxt hər iki kəndin darmadağın olmasına çox az qalmışdı. Hər tərəfdən tərək etmə xəbərləri verilib, əsgərlər ümumi qərargahdan olan Saqqarsuya qayıdırlar. Bir saat keçmiş hər iki tərəfdən gələn hökumət qoşunu kəndlərə yetişir. Bu işlərin hamısı ümumi qərargahdan durbinlə müayinə edilirdi.

Ayın 17-də səhər zamanı hər kəs Saqqarsudan hərəkət edərək öz evinə qayıdır, Oxçu-Şəbadək camaatı dəxi hökumət qoşununun gəldiyindən öz dağılmış köylərində sakin olurlar.

17 sentyabr, 1906

Oxçuların kəndlərinə qayıtmaları. 1906-cı il 16 sentyabrda Panuslu-Girdəkan ermənilərini müsəlmanlar məğlub etdiklərindən o tərəf erməniləri də əvvəlki hərisliklərindən əl çəkib oxçulara əziyyət vermək fikrindən tamamilə əl götürürlər. Hökumətin də başı ayılıb o tərəflərə kazak və mühafizə qoşunu qoyduğundan camaat bir az rahat olmuşdu. Erməni xəfiyyə cəmiyyəti siyasətin baş tutmadığını gördükdən sonra Oxçu-Şəbadəkə sahib olmaq hərisliyindən əl çəkdi. Zira, onlara Panuslu-Girdəkan müharibəsində yetişən məğlubiyyət bir intibah sığması kimi qulaqlarından asılmışdı. Ona görə Oxçu-Şəbadək camaatı evlərinə daşınıb, dörd-beş evin camaatı bir otağa yığılıb ətrafdan gələn ianə və ehsanlar ilə gün keçirməyə başladılar. Ordubad və mahal camaatının da bu dərəcədə olan qeyrətləri milli səhifələrimizə qızılı qələm ilə qırmızı bir xətt çəkib onu bəzədi və qiymətə mindirdi. Allah onları hər iki cahanda xoşbəxt buyursun. Amin!

İZAHLAR

1. **“İrşad”** qəzeti – gündəlik siyasi, ictimai, ədəbi qəzet. Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. (17 dekabr 1905 – 25 iyun 1908-ci illərdə). Redaktoru Ə.Ağayev idi.
2. **“Tazə həyat”** – gündəlik ictimai-siyasi, iqtisadi, ədəbi qəzet. Bakıda “Kaspi” mətbəəsində nəşr edilmişdir. (7 aprel 1907 – 7 oktyabr 1908-ci illərdə). Redaktoru Haşımbəy Vəzirov, naşiri H.Z.Tağıyev olmuşdur.
3. **Sasun, Zeytun, Van faciələri** – Zeytun (1862, 1878 və 1884), Sasun (1880), Van (1886) Türkiyədə vilayət adlarıdır. Göstərilən illərdə bu vilayətlərdə erməni separatist silahlı çıxışları baş vermişdir.
4. **Bijən** – Firdovsinin “Şahnamə” əsərində pəhləvan surətlərindən birinin adıdır. Müəllif demək istəyir ki, “İranın mərd oğulları tərəfindən qovulmuşlar.”
5. **Fərsəx** – ölçü vahididir. 6 km məsafəyə bərabərdir.
6. **“Həyat” qəzeti** – gündəlik ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi qəzet. Bakıda “Kaspi” mətbəəsində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. (7 iyun 1905 – 3 sentyabr 1906). Naşiri Ə.Topçubaşov, redaktorları Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə olmuşdur.
7. **Hnçak (Qnçak)** – erməni xırda burjua partiyası. 1887-ci ildə bir qrup erməni tələbəsi tərəfindən yaradılıb. Özünün eyni adlı çap orqanı da olub. 1905-1907-ci illər inqilabından sonra mürtəce millətçi sima almışdır. Geniş kütlələri öz arxasınca aparmaq üçün erməni sosial-demokrat partiyası adını qəbul etsə də, ümumi fəhlə hərəkatına böyük ziyan vurduğundan tezliklə nüfuzunu itirmiş və Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bütünlüklə xaricə (ABŞ-a) mühacirət etmişlər. (B. S. E. c.11, səh.558).
8. **“Kaspi” qəzeti** – ictimai-siyasi, ədəbi qəzet. 1881-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin martınadək böyük millət hamisi H.Z.Tağıyevin vəsaiti ilə Bakıda rus dilində nəşr olunmuşdur.

9. **Krid** - Aralıq dənizində Kıbrıs yaxınlığında yerləşən ada adıdır.

10. **Vandət** - Ehtimal ki, Vandeya nəzərdə tutulur. Fransada Atlantik okeanı sahilində yerləşən departamentin adıdır. XVIII əsrin axırları XIX əsrin əvvəllərində Vandeya mürtəce qiyamlarının mərkəzi olmuşdur. Bütün bunlar tarixdə Vandeya müharibələri adı ilə məşhurdur.

11. Həzrəti-Məhəmməd əleyhüssəlam və həzrəti-Ömər rəziyüllah – həzrəti Məhəmməd - ona salam olsun və həzrəti-Ömər-Allah ondan razı olsun.

12. Makedoniya XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində. (Ətraflı bax: ASE, c.VI, səh.311)

13. Lyaoyan yaxınlığında olan müharibə - 1904-cü il rus-yapon müharibəsində olan Lyaoyan döyüşü nəzərdə tutulur. Bu döyüşdə rus ordusu məğlub olmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

1. ÖN SÖZ	5
2. QANLI İLLƏR	8
3. QANLI BAKI FACİƏLƏRİ HAQQINDA.....	16
4. KƏDƏRLİ NAXÇIVAN HADİSƏLƏRİ	24
5. İRƏVAN HADİSƏLƏRİ	31
6. EÇMİƏDZİN. ÜÇ KİLSƏ HADİSƏLƏRİ	43
7. CƏBRAYİL-QARYAĞIN HADİSƏLƏRİ	47
8. AĞRILI ŞUŞA HADİSƏLƏRİ, YAXUD AVAMLIQ BƏLASI	68
9. İKİNCİ ŞUŞA FACİƏSİ, YAXUD QALAŞÇAPOVUN HİYLƏSİ.....	78
10. QƏFLƏTƏN BAŞ VERƏN İKİNCİ BAKI FACİƏLƏRİ	84
11. VƏTƏN FƏRYADNAMƏSİ	92
12. ERMƏNİLƏRİN CAVANŞİR UYEZDİNDƏKİ XAM XƏYALLARI	98
13. AĞRILI GƏNCƏ HADİSƏLƏRİ	114
14. TİFLİS FACİƏLƏRİ HAQQINDA	124
15. NOYABRIN 28-də BAŞLAMİŞ ERMƏNİ- MÜSƏLMAN HADİSƏLƏRİ. QAZAX UYEZDİ	129
16. TİFLİS SÜLH DANIŞIQLARI	134
17. "İCTİMAİ SÜLH VƏ SÜNNİ MÜSƏLMANLAR".....	149
18. AĞRILI QATAR HADİSƏLƏRİ	152
19. ZƏNGƏZURDA OXÇU-ŞƏBADƏK, YAXUD QAFAN DƏRƏSİ HADİSƏLƏRİNƏ DAİR	161
20. İZAHLAR	180

Məmməd Səid Ordubadi

Qanlı illər

*1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş
verən erməni-müsəlman davasının tarixi*

ISBN 9952-432-05-4

9789952432053

Redaktor: Nigar İsmayılova
Korrektor: Fatma Hüseynova

---

*«Qafqaz» nəşriyyatında yığılıb səhifələnmis
və çap olunmuşdur.*
Ünvan: Bakı, Ələvsət Quliyev küç. 98.